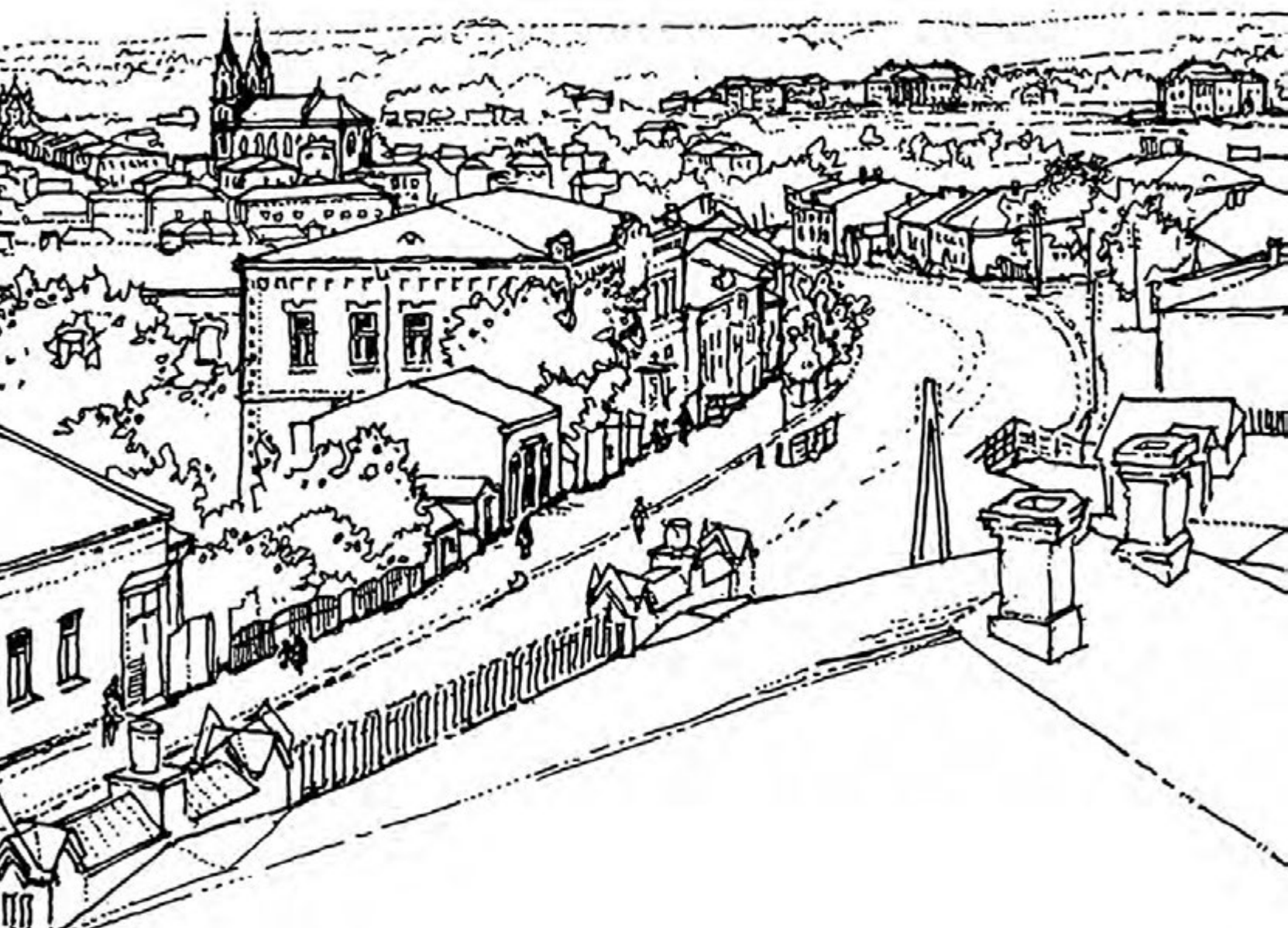

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВИПУСК 4

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL UNIVERSITY OF WATER MANAGEMENT
AND NATURE RESOURCES USE
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE AND ENVIRONMENTAL DESIGN

ARCHITECTURAL HERITAGE OF VOLHYNIA

COLLECTED PAPERS

Volume 4

Scientific editor
Prof., Dr. Arch. Petro Rychkov

Rivne
2014

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА СЕРЕДОВИЩНОГО ДИЗАЙНУ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 4

За науковою редакцією
доктора архітектури П.А.Ричкова

Рівне
2014

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр - 4 Рів)

Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання на засіданні Вченої ради Національного університету водного господарства та природокористування, протокол №7 від 29 серпня 2014 р.

Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 4. /
За ред. П.А.Ричкова. – Рівне: Дятлик М. С., 2014. – 141 с.; іл.
ISBN 978-617-515-161-7

У збірнику опубліковані наукові статті з історії дослідження пам'яток архітектури та містобудування Волині. Матеріали багато проілюстровані. Більшість світлин і креслень публікується вперше. Призначений для наукових працівників, архітекторів, реставраторів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів.

СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ
збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині»
Випуск 4

Ричков П.А., д. арх. (Рівне)	– голова редколегії,
Михайлишин О.Л., д. арх. (Рівне)	– відповідальний секретар,
Александрович В.С., д. істор. н. (Львів)	– член редколегії,
Бевз М.В., д. арх. (Львів)	– член редколегії,
Лесик О.В., д. арх. (Луцьк)	– член редколегії,
Луц В.Д. (Рівне)	– член редколегії,
Мироненко В.П., д. арх. (Харків)	– член редколегії
Пугачов Є.В., д. т. н. (Рівне)	– член редколегії,
Тімохін В.О., д. арх. (Київ)	– член редколегії,
Черкес Б.С., д. арх. (Львів)	– член редколегії.

На обкладинці вміщено прорис П.А.Ричкова
з фотографії початку XX ст., що відтворює панораму історичного Рівного

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – *В. Д. Луц, О.В. Морозова*
Коректор – *П.О. Бенедюк*

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.
Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

ISBN 978-617-515-161-7

УДК 72.03 (477. 8)
ББК 85. 113 (4 Укр-4 Рів)

© Національний університет
водного господарства
та природокористування, 2014

ПЕРЕДМОВА

Четвертий випуск збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині» формувався в особливих, можна навіть сказати критичних обставинах. Наша країна постала перед лицем масштабних викликів внаслідок неприкритої російської агресії в Криму та на сході української держави. Напружена суспільна атмосфера суттєво змінила суспільні пріоритети і інтереси. Проблеми культурної і, зокрема, архітектурної спадщини стали видаватися другорядними на тлі суспільно-економічних та політичних викликів. На такому несприятливому суспільному тлі формування четвертого випуску збірника наразилося на низку організаційних та технічних ускладнень, котрі врешті-решт вдалося подолати, хоча і з відчутною затримкою в часі.

Цей випуск має також ту особливість, що його формування відбувалося в нових управлінських обставинах. На початку 2014 року задля оптимізації навчального процесу колишня кафедра архітектури зазнала радикальної реструктуризації, внаслідок якої з'явилися два нові науково-педагогічні підрозділи – кафедра архітектури та середовищного дизайну, а також кафедра основ архітектурного проектування, конструювання та графіки. В компетенцію кафедри АСД перейшов цілий дидактичний блок підготовки спеціалістів і магістрів за двома спеціальностями («Архітектура будівель і споруд», «Дизайн архітектурного середовища»), а також мистецько-історичний цикл дисциплін бакалаврського рівня. За цією ж кафедрою залишилися і обов'язки по формуванню та підготовці до друку подальших випусків наукового збірника «Архітектурна спадщина Волині».

В якості одного з перших вагомих здобутків нової кафедри в 2014 році став захист докторської дисертації О.Л. Михайлишин на актуальну історико-теоретичну тему «Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття» (науковий консультант проф. П.А. Ричков) по спеціальності 18.00.01 «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури». Ця неординарна для колективу подія стала логічним підсумком більш ніж десятилітньої наполегливої праці дисертантки і водночас одним з чинників важливої кадрової новачки. Після обрання на посаду завідувача кафедри О.Л. Михайлишин прийняла своєрідну естафету керівництва кафедральним колективом.

Вже традиційно серію публікацій у збірнику відкриває стаття добре знаного львівського дослідника, доктора історичних наук Володимира Александровича на тему «Оборонні вежі середини XVI ст. в структурі бастионних укріплень Олицького замку XVII ст.». Ця пам'ятка загалом добре znana в архітектурній історіографії. Однак на підставі нововиявлених архівних джерел автору вдалося з властивою йому ретельністю відслідкувати раніше невідомі обставини просторової, конструктивної та функціональної еволюції цього унікального замкового комплексу. Справді, олицький приклад фіксує рідкісний випадок у сфері оборонного будівництва на теренах України, коли старіші баштові споруди були згодом адаптовані до пізнішої бастионної системи.

«До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI–XVII століть», – саме

так сформульовано заголовок чергової статті, підготовленої одним з провідних дослідників дерев'яного храмобудування, доцентом КНУБА Віктором Завадою. Не зважаючи на очевидні фактографічні рамки, зумовлені хронологічним діапазоном, і доволі обмеженою витривалістю деревини як будівельного матеріалу, в даній статті спостерігаємо логічно обґрунтовану спробу систематизувати наявну інформаційну базу і сформулювати певні висновки стосовно головних обставин та характеристик трансформаційних процесів у царині дерев'яного храмобудування на Волині. Додаткової ваги цій публікації надає інформативний ілюстративний матеріал – авторські обмірні креслення, графічні реконструкції та оригінальні фотографії.

В продовження своїх попередніх наукових розробок доктор архітектури Олександр Лесик з Луцька запропонував аналітичну статтю на тему «Прийняття пам'яток архітектури України для нових потреб: сучасна проблематика». В ній поставлена ціла низка справді важливих питань охорони архітектурної спадщини, щоправда зміст авторських силогізмів потребував би додаткової імплементації актуальної специфіки сьогодення та ілюстративного наповнення.

Стаття доктора архітектури Ольги Михайлишин «Архітектура комплексу Волинських торгів 1930–1938 років у Рівному: європейський контекст та сила традиції» присвячена архітектурним аспектам унікального явища в історії Рівного – комплексу виставкових павільйонів так званих Волинських торгів, що регулярно проводилися в міжвоєнний період за часів перебування міста у складі другої Речі Посполитої (це територія теперішнього парку ім. Т. Шевченка). Використовуючи рідкісні архівні документи, невідомі раніше проектні матеріали і старі фотографії, ця публікація значно поглиблює наші знання про цю маловідому сторінку в історії міста. Вона не лише ілюструє загальний архітектурний рівень виставкової архітектури, але й характеризує тогочасні господарські пріоритети краю. А отже, може слугувати продуктивним прикладом і своєрідним імпульсом для продовження цієї виставкової традиції в сучасних умовах.

Кандидат історичних наук Роман Радович в статті під назвою «Особливості забудови двору та специфіка господарських будівель на Галицькій Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)» продовжує поглиблювати тему своїх наукових зацікавлень щодо виявлення і типологічного дослідження стародавніх господарських будівель, котрі ще уціліли по волинських селах (двори, клуні, шпихліри, стодоли, хліви, льохи, тощо). Це є той справжній пласт так званої «вернакулярної» будівельної культури, котрий засвідчує прадавні народні традиції.

Авторство трьох статей, запропонованих до публікації в збірнику, належить доктору архітектури Петру Ричкову. Серед них дві стосуються особливостей історичного урбанізму Волині, зокрема картографічних джерел щодо розвитку Луцька (стаття «Історичні плани Луцька XVIII–XIX ст. в архівах Петербурга та Москви») та просторового аналізу двох унікальних містобудівних експериментів в Корці та Катербурзі, успішно реалізованих в часи правління останнього

польського короля Станіслава Августа Понятовського, однак згодом в силу різних обставин майже цілковито втрачених (стаття «Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст.»). В третій статті («Альбом краєвидів Волині» Генрика Пейера як джерело архітектурної історіографії») вперше здійснена спроба дати систематизовану аналітичну оцінку змісту цього унікального графічного компендіуму в складі 31 літографії австрійського художника Генрика (Генріха) Пейера, що ілюструють цілу низку волинських краєвидів середини XIX ст. Здійснена спроба локалізувати усі альбомні об'єкти в оточуючому просторовому середовищі, охарактеризувати їхню подальшу долю після фіксації художником і, відповідно, оцінити сучасний стан.

Аспірант Юрій Пшеничний підготував ґрунтовну статтю на тему «Топографія та опис католицької парафіяльної забудови у Дубні в кінці XVIII – на початку XIX ст.». На підставі широкого залучення архівних та літературних джерел автор прослідковує просторові, майнові та правочинні обставини існування в місті католицької парафії і, зокрема, її стосунки з місцевим орденом бернардинів. З архітектурної точки зору особливий інтерес складає малознана інформація щодо історії заснування та побудови дубенського костелу Яна Непомучького.

Стаття знаного польського дослідника з Любліна Павла Сиговського на тему «Містечко Мацеїв (тепер Луків) на Волині і його церква у XVIII столітті» присвячена монографічній студії рідкісного прикладу в церковній архітектурі Волині – мурованій церкві Св. Параскеви в містечку Лукові Волинської області. Споруджений греко-католиками в 1723 році, цей храм небезпідставно розглядається автором як один з найхарактерніших прикладів активного впливу на тодішню церковну архітектуру традицій католицького храмобудування. Як позитив слід відзначити, що до аргументованого текстового дискурсу долучено багатий історіографічний матеріал.

В розділі «Повідомлення» вміщена низка публікацій, підготовлених представниками молодшого покоління дослідників волинської архітектурної спадщини з Рівного, Києва, Львова, – переважно таких, що відображають окремі фрагменти виконуваних ними дисертаційних праць.

Серед них цікавий аналітичний матеріал стосовно архітектурної морфології однієї з волинських церков, побудованої, імовірно, за проектом талановитого українського архітектора і громадського діяча Сергія Тимошенка («Церква собору Пресвятої Богородиці

в с. Опарипси: забута пам'ятка чи незнаний твір», автор – аспірант Павло Бенедюк).

Це також стаття Олексія Збруцького на тему «Плебанія (будинок ксьондза костьолу Іоанна Хрестителя) в місті Ізяславі Хмельницької області», в якій об'єктом прискіпливого дослідження виступає відносно невелика, скромна будівля XVIII ст., яка, тим не менш, уявляє собою помітний автентичний фрагмент архітектурної минувшини цього південно-волинського міста.

Аспірантка Ірина Сергіюк в межах своєї дисертаційної тематики підготувала до публікації статтю на тему «Військовий гарнізон як фактор просторового розвитку повітових міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст.», головним завданням якої було висвітлення засадничої ролі військових гарнізонних комплексів у просторовому структуруванні низки волинських міст (Рівного, Луцька, Дубна, Острога, Володимира-Волинського).

Стаття асистентки Львівської Політехніки Оксани Сінкевич («Інтеграція театральнo-видовищних комплексів в міську структуру на базі історично сформованої театральної мережі м. Рівного») виявилася єдиною у 4-му випуску «Архітектурної спадщини Волині», де представлена проблематика радянської і пострадянської доби не лише з історичної точки зору, але й в контексті потенційних проектних пропозицій.

Аспірантка Софія Шапран у першій своїй публікації («Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду XIX – початку XX ст.») здійснила спробу запропонувати власну, доволі скромну візію історичного розвитку типологічної групи об'єктів млинарського призначення в контексті історичного досвіду волинського регіону, проілюстрованого авторськими креслениками. Її друга стаття під назвою «Вплив соціально-економічних чинників на типологію виробничих об'єктів Волині XIX – поч. XX ст.» мала на меті встановити і оцінити залежність архітектурної типології виробничих закладів від інноваційних суспільних та технологічних змін, які відбувалися в зазначений період.

Нарешті, стаття аспірантки Наталії Яцунової «Сакральна архітектура німецьких колоністів на Волині в міжвоєнну добу» зачіпає малодосліджений аспект будівельної діяльності в німецьких колоніях на Волині в сфері храмобудування. Віднайдений і проаналізований матеріал доводить особливу сутність цієї спадщини, яка з одного боку послідовно відтворювала національні традиції цієї етнічної групи, а з іншого – все-таки не була цілковито закритою для сприйняття локальної специфіки.

*

Науковий редактор та редакційна колегія висловлюють щире подяку історик мистецтв Віктору Луцю та Ользі Морозовій за високопрофесійну та натхненну працю при виконанні верстки та комп'ютерного дизайну збірника.

Запрошуємо зацікавлених дослідників архітектурно-історичного профілю до авторського колективу наступного, 5-го випуску збірника наукових праць «Архітектурна спадщина Волині». Пропозиції щодо тематики майбутніх статей очікуємо за адресою: kaf-asd@nuwm.edu.ua.

Науковий редактор –
доктор архітектури, професор
Петро РИЧКОВ

СТАТТІ

УДК 726.04

Володимир Александрович

ОБОРОННІ ВЕЖІ СЕРЕДИНИ XVI СТ. В СТРУКТУРІ БАСТІОННИХ УКРІПЛЕНЬ ОЛИЦЬКОГО ЗАМКУ XVII СТ.

У колекції графіки Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника зберігається унікальний – наскільки відомо – відбиток гравюри із зображенням оточеного чотирма бастіонами й облитого з усіх сторін водою замку, над яким у горішній частині на «суші», поєднаній з фортецю одиноким вузьким переходом, вміщено німецькомовний напис «Schlos zu Olyka». Зображення ідентифіковано як знаний волинський замок відомої литовської родини Радивилів неподалік від Луцька й опубліковано в 1923 р.¹ Не дивлячись на унікальність цього графічного переказу – він не має аналогів серед культурної спадщини українських земель і є одинокою для свого часу такою позицією в іконографії волинських замків – гравюра не привертала більшої уваги й ніколи не була об'єктом докладнішого вивчення, хоча як ілюстрація при різних нагодах використовувалася неодноразово. Щойно не так давно уточнено й само датування – Петро Ричков в огляді еволюції оборонної системи Олики слушно відніс зазначене зображення до початку XVII ст.² За такої інтерпретації гравюра у характерних для свого часу формах відтворює вигляд Олицького замку з-перед його хоча й докладніше не відомої, проте, як можна здогадуватися, – досить істотної перебудови за литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радивиля, завершеної, згідно з написом на встановленій на вежі над головною брамою пам'ятній таблиці, 1640 р.³ При відсутності більш докладних відомостей до історії тогочасної Олики та її резиденції, випадає припустити, що відтворено замок після точніше не датованої перебудови кінця XVI ст., про яку стверджують за аналогією зі знаваними задокументованими роботами в родовому гнізді Радивилів у Несвіжі на території Білорусі⁴.

Зображення пропонує укріплений чотирма різними бастіонами й обведений валом чотирикутник посеред води із будівлями у внутрішньому дворі, зосередженими тільки при трьох сторонах укріплень. Відтворення внутрішньої забудови, оче-

видно, тільки частково покликане передати її реальний стан, оскільки лише окремі показані елементи комплексу наділені виразно індивідуальним характером і здатні нести автентичний переказ історичного ансамблю замку свого часу. До них належить насамперед чотириповерхова вежа над воротами, яруси якої відзначені парами вікон. Правда, сам в'їзд на подвір'я у ній не показано. Очевидно, до реалій випадає віднести також однарусну будівлю ліворуч від неї із високим отвором монументального входу з трьома високими вікнами на фасаді від вежі та тільки двома з протилежної сторони входу. Прикметною особливістю забудови сприймається також присутність в ансамблі, крім уже відзначеної в'їзної, ще трьох різних розмірів, проте незмінно менших веж. З них у найменшій на лівому від в'їзду бастіоні на горішньому ярусі показано два вікна. У вежі на симетричному бастіоні вікон не вказано зовсім. Четверта вежа з протилежної від в'їзду сторони подвір'я має вікна на двох ярусах. Проте від долу вона на чималу висоту прислонена валом, тому, можна здогадуватися, насправді була вищою й у зображенні відтворено тільки горішні її яруси. Уся інша показана на гравюрі забудова внутрішнього двору позбавлена виразнішого індивідуального характеру й може бути трактована як елементи незмінного у тогочасному замковому будівництві позарезиденційного житлового та господарського комплексу без яскравіше виражених індивідуальних ознак. Уявлення про цю частину забудови, щонайменше її характер, на, закономірно, пізнішій стадії її еволюції, дають зафіксовані починаючи від 1681 р.⁵ замкові інвентарі. З них лише немало заслонені валом і через те видні практично в дахах три будівлі обабіч вежі з протилежної від в'їзду сторони подвір'я мають певніші ознаки автентичності. Натомість як будівля (будівлі?) під п'ятьма дахами праворуч від головної вежі, так і вся суцільна забудова при лівій стороні подвір'я позбавлені виразніших ознак автентичного переказу й потрактовані досить загально, а водночас ще

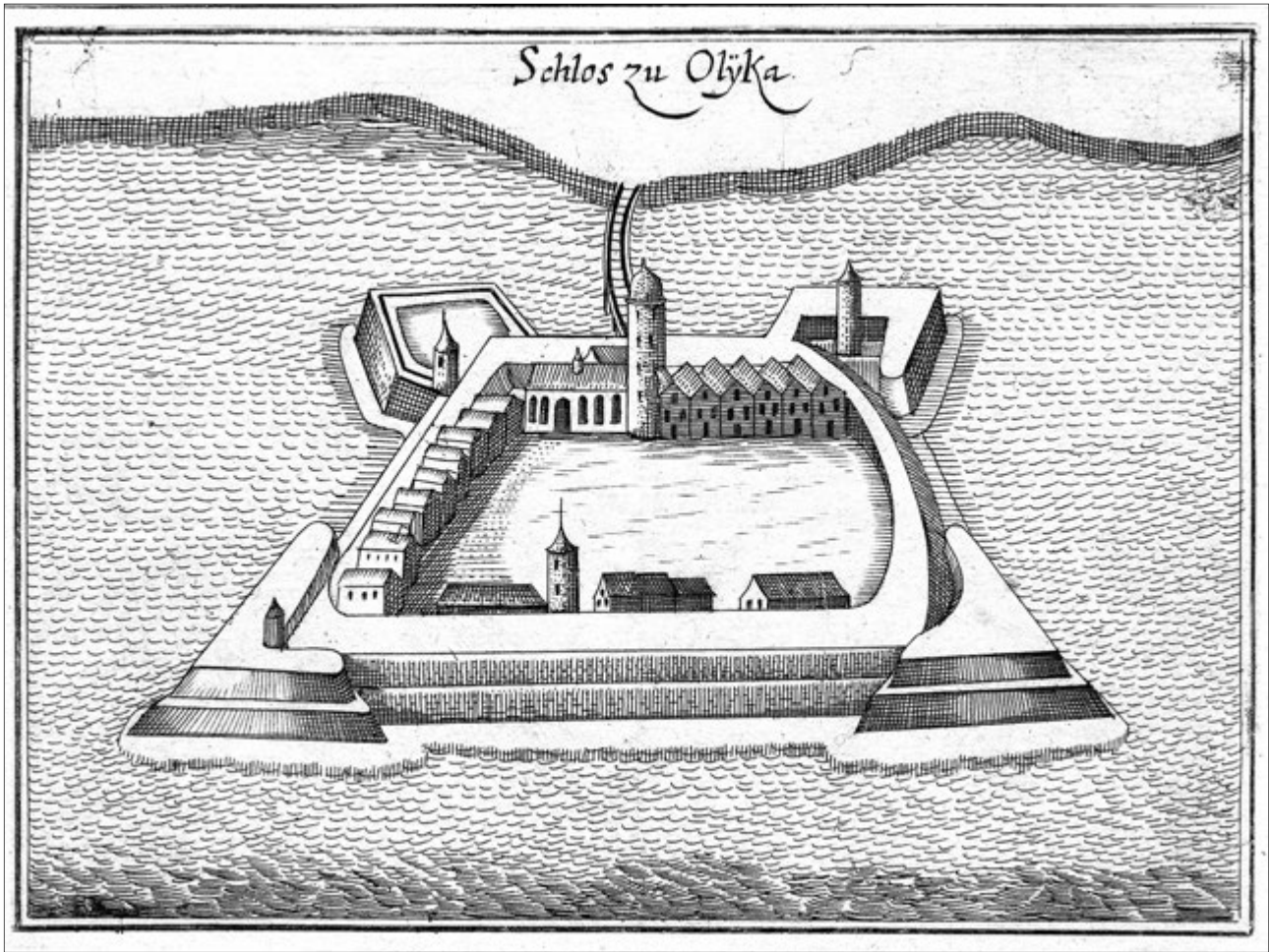

Рис. 1. Замок в Олиці. Гравюра поч. XVII ст.

також цілком схематично. Хоча при цьому гравер навіть застосував певну деталізацію на зразок вікон у найближчих від переду будівлях, вона не має ознак автентичності й належить до звичного репертуару деталей в арсеналі анонімного гравера.

Аналіз відтвореної в гравюрі Олицького замку забудови переконує, що, відповідно до образотворчих норм епохи, вона послідовно передає найголовніші особливості розпланування оборонного ансамблю та резиденційної і житлової й господарської забудови внутрішнього двору, проте пропонує автентичний переказ тільки головних складових самого комплексу. Натомість при відтворенні другорядних елементів гравер застосував звичну «рутинну» підручного репертуару форм, наявних у гравера при відтворенні рядової забудови. Таку практику як вияв звичної норми доводить, зокрема, зіставлення із класичною пам'яткою епохи відповідного жанру – загальновідомим видом Львова, опублікованим у 1618 р., оригінал якого приписують зайнятому при уфортифікуванні міста італійському інженерові Ауреліано Пассаротті⁶. Попри насичення зображення реаліями ландшафтної ситуації та архітектурного ансамблю міста, знаними з інших іконографічних переказів та поодиноких вцілілих об'єктів, рядова «масова» забудова цілком безлика й потрактована

схематично. Таке поєднання «реалій головного сенсу» з «фантазією» другорядних деталей – звична норма, успадкована від попередньої традиції з середньовічними, а навіть ще античними коренями, незмінно чинна й у мистецькій практиці Нової доби.

З-поміж поодиноких елементів відтвореної на німецькомовній гравюрі забудови особливу увагу привертають три менші вежі в ансамблі замку. Оскільки він збудований як фортифікація бастионного зразка, не зауважене в літературі поєднання бастионів з вежами для норм відповідної традиції оборонного будівництва виступає рідкісною особливістю комплексу без аналогій серед зафіксованого оборонного будівництва на українських землях. Тому випадало б визнати зазначені вежі складовими давнішого походження, включеними до нової бастионної системи при її спорудженні.

Те, що зазначене зображення у вказаних деталях відтворює автентичні елементи реально існуючого архітектурного комплексу доводить його зіставлення з доступним нині комплектом інвентарів Олицького замку кінця XVII–XVIII ст. Не дивлячись на істотно пізніше походження, вони так само фіксують вежі в замковому ансамблі й на тих же місцях, зі свого боку підтверджуючи відзначену унікальну особливість його архітектурного обличчя.

Найближчим за часом до гравюри є інвентар, датований 8 липня 1681 р.⁷ Й хоча в ній відтворено замок станом на початок століття, а інвентар описує його наступника, щойно з-перед 1640 р., та ще й через чотири десятиліття після його завершення, головні складові розпланування забудови внутрішнього двору, як видно із зіставлення, не зазнали принципових змін. Інвентар, у поєднанні з окремими матеріалами пізніших описів, дає змогу уточнити характер забудови й, насамперед, її допоміжних, другорядних частин, у гравюрі відтворених надто загально.

При виході з брами на подвір'я інвентар ліворуч подає мурований палац з дубовими сходами на ганок⁸. За ним вказана брама до виходу над став⁹. Далі у внутрішньому дворі описана порохівня, за нею лазня¹⁰, дерев'яний будинок на класичному плані «хати на дві половини», стайня¹¹ й вихід на наступний бастион¹². Ще далі описані дерев'яний кухонний будинок, возівня, стайня і знову вихід на бастион¹³, після них будинок, ліплений глиною і побілений, з городом ліворуч від нього й за городом – знову подібний будинок¹⁴. Їх доповнює опис млина, за яким ворота до четвертої брами у валі й старий дерев'яний будинок¹⁵. На завершення подано забудову на валі, як видно з контексту, що підтверджують і пізніші інвентарі¹⁶, – зі сторони в'їзду до замку¹⁷, й загально згадано зовнішні муровані укріплення валу з бастионами, названими «belwerkami»¹⁸. Цей документ, на загал, відтворює ту ж ситуацію, що й гравюра, з тією очевидною відмінністю, що відзначає будівлі не з трьох, а чотирьох сторін внутрішнього двору.

Докладніші в окремих моментах відомості про забудову, які дають змогу уточнити відомості гравюри та інвентарю 1681 р., зберіг наступний інвентар, укладений 4 листопада 1686 р.¹⁹ (його частковий виклад навів Станіслав Томкович²⁰) з очевидними відмінностями в самому ансамблі²¹, які вказують на проведену між 1681–1686 рр. перебудову. Найістотношою його особливістю є описані з окремими прикметними деталями відсутні в розглянутому давнішому викладі чотири вежі²². Сам текст, укладач якого обходить об'єкт за об'єктом, не завжди відзначаючи їх співвідношення та реальний взаємозв'язок, не пропонує докладніших і цілком певних вказівок на їх конкретне місцезнаходження в ансамблі замкової забудови. Одна з них, описана від Троїцького костюлу²³, ідентична з головною. Друга, як можна здогадатися зі скромно зазначеної ситуації, знаходилася на бастионі²⁴. Третя вежа – на симетричному бастионі – виділена тільки ганком навколо з поруччям²⁵. Четверта вежа була призначена на цейгауз²⁶ й ідентична з тією, що знаходилася на протилежній стороні двору. Як видно з описів, попри включення до ансамблю замку, вежі самі були невеликими окремими комплексами будівель. Так посередині першої вежі знаходилася прибудована

до муру невелика дерев'яна кухня²⁷, а в третій була така ж кімната з присінком²⁸. Усі вони мали муровані комори, а також льохи. При описі другої вежі згадано про існування колись на ній годинника²⁹.

Наступний інвентар від 4 січня 1737 р.³⁰ веж окремо не відзначає, хоча, наприклад, досить докладно описує, зокрема, два бастиони обабіч фасаду, де вони були, втім також муровані комори³¹. Як вдалося встановити, це останній опис давнішого замку. За записом у щоденнику тодішнього його власника, великого литовського гетьмана, князя Міхала Казимира Радивиля від 30 травня 1740 р., на той час «stary zamek rozgucili, a denowo gearować kazalem»³². Якась частина цих робіт була завершена до осені того ж року, оскільки при одному з наступних відвідань Олики, князь 24 грудня записав у щоденнику: «iadłem kolacyą w zamku Ołyckim w denowo gearowanych pokojach»³³. 6 травня наступного року зроблено запис із відтворенням тексту вмурованої пам'ятної таблиці, встановленої, «drugą połowę murując zamku starego tu w Ołyse»³⁴. Власне тоді й постав той архітектурний ансамбль резиденції середини XVIII ст., який у загальних рисах дійшов до нашого часу³⁵. Проте повніших свідчень про саму перебудову та стан давнішої споруди серед опрацьованих скромних залишків³⁶ замкового архіву виявити не вдалося³⁷. Найдокладніші відомості про давніший замок зберігають згадані інвентарі 1681, 1686 та 1737 рр.

Петро Ричков на основі аналізу обмірів замку припускав можливість «існування прямокутних в плані наріжних башт, які згодом в процесі модернізації цілком могли бути інтегровані з новими бастионними субструкціями»³⁸. Однак, як видається, гравюра та інвентар 1686 р. дають підстави трактувати проблему інакше. Гравюра переконує й інвентар підтверджує, що ще впродовж усього XVII ст. новітній для того часу бастионний замок мав чотири вежі – крім існуючої понині головної надбрамної, ще також поставлену приблизно симетрично до неї іншу на протилежній стороні двору та дві, судячи з гравюри, – менших на обох бастионах обабіч фасаду. Таке поєднання для оборонного будівництва бастионних замків європейського зразка не характерне. Воно явно об'єднує дві різні традиції та різночасові оборонні системи. Неможливо уявити, аби всі ці вежі з'явилися при спорудженні бастионного замку як невід'ємна частина його архітектурного ансамблю, оскільки в практиці цього напрямку європейського оборонного будівництва такі елементи не застосовувалися. Отже, принаймні дві з чотирьох веж Олицького замку на бастионах мусять походити з його попередника – завершеного в 1564 р.³⁹ Проте логічно прийняти таке походження – щонайменше в основі – усіх веж комплексу.

Засвідчена гравюрою й підтверджена інвентарем 1686 р. наявність в комплексі оборонної забудови Олицького замку оборонних веж, які збереглися

до його радикальної перебудови від 1740 р., – унікальна особливість цього архітектурного ансамблю. Оскільки розраховані на використання новітніх артилерійських систем бастионні укріплення принципово відмовилися від використання традиційних веж, у бастионних замках вони відпали й наділі не використовувалися. Наприклад, укладений 1580 р. короткий опис знаного Золочівського замку на Львівщині фіксує у ньому дві вежі⁴⁰. Проте в спорудженому тут через декілька десятиліть й добре збереженому новому замкові бастионного зразка немає ні веж, ні жодних виразніших їх слідів. Можна тільки здогадуватися, що певні елементи долішніх частин цих давніших елементів фортифікацій збереглися, засипані землею, в укріпленнях нового бастионного замку.

В Олиці чогось подібного не відбулося. Як при спорудженні наприкінці XVI ст. за новозасвоєною тоді з Європи бастионною системою, так і під час перебудови, звершеної у 1640 р., вежі закінченого в 1564 р. давнішого замку збережено й включено

до новітньої бастионної структури укріплень найновішого на той час зразка. Окрім гравюри, їх, як зазначалося, досить докладно, навіть з окремими деталями зафіксував також інвентар 1686 р. Тому випадає прийняти їх збереження в ансамблі замку до розпочатої у 1740 р. останньої в його історії нової радикальної перебудови.

Таке поєднання новітньої бастионної системи укріплень зі вцілілими від давнішого оборонного замку вежами серед поодиноких існуючих понині в Україні замків більше не зафіксоване. Тому під відповідним оглядом олицький комплекс не просто дає унікальний приклад поєднання двох наступних історичних систем оборонного будівництва. Унікальний олицький випадок засвідчує рідкісний у сфері оборонного будівництва конкретний приклад специфічного сприйняття та адаптації на українському ґрунті взірцевого європейського досвіду з очевидним відходом навіть від наріжних норм самого зразкового канону.

ДЖЕРЕЛА

1. Tomkowicz S. Ołyka // *Prace Komisji Historii Sztuki*. – Kraków, 1923. – Т. 3. – С. 4.
2. Ричков П. Еволюція оборонної архітектури Олики: спроба періодизації // *Минуле та сучасне Волині та Полісся*. Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII всеукраїнської науково-практичної історико-красознавчої конференції, 25 квітня 2006 р, м. Луцьк – смт. Олика. – С. 9.
3. Текст вперше віднотовано в укладеному в лютому 1755 р. інвентарі Олицького замку. Публікації див.: Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 року // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 305; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. / Зібрав і підготував до друку Володимир Александрович. – Луцьк, 2007. – С. 116.
4. Коротко про неї див.: Ричков П. Еволюція... – С. 9. Очевидно, немає підстав приймати твердження Марії Бриковської, згідно з яким ця перебудова повинна була тривати мало не півстоліття й завершитися щойно 1640 р.: Brykowska M. Urbanistyka i architektura Ołyki w XVI–XVII wieku // *Studium urbis characteria Teresae Zrebska anno iubilaei oblata*. – Gdańsk, 2002. – S. 48. Безперечно, йдеться про два різних та цілком відмінних етапи історії архітектурного ансамблю.
5. Див.: Інвентарі... – С. 13, 52.
6. Гравюра є центральною позицією давньої іконографії Львова, тому її репродукували й описували неодноразово. У новітній літературі найдокладніше про неї див.: Szolginia W. *Ikonografia dawnego Lwowa (część pierwsza)*. Najstarsze widoki Lwowa. – Warszawa, 1991. – S. 1–10.
7. Інвентарі... – С. 22, 62.
8. Там само. – С. 53.
9. Там само. – С. 55.
10. Там само.
11. Там само. – С. 56.
12. Там само. – С. 56–57.
13. Там само. – С. 57.
14. Там само. – С. 58.
15. Там само. – С. 59–60.
16. Там само. – С. .
17. Там само. – С. 60–61.
18. Там само. – С. 61.
19. Там само. – С. 11, 66.
20. Tomkowicz S. Ołyka. – S. 4.
21. Інвентарі... – С. 21–22.
22. Цю особливість тексту відзначено: Інвентарі... – С. 21.
23. Інвентарі... – С. 70, 71.
24. Там само. – С. 72.
25. Там само. – С. 73.
26. Там само. – С. 74. Усі чотири вежі згадані також у завершенні інвентарю при описі мурів бастионної системи: там само. – С. 74–75.
27. Інвентарі... – С. 70.
28. Там само. – С. 73.
29. Там само. – С. 72.
30. Там само. – С. 11, 24, 89.
31. Там само. – С. 72, 73.
32. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD) . – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. 6. – Sygn. II-80a. – S. 1056.
33. Ibidem. – S. 1097.
34. Ibidem. – S. 1123.

35. Правда, його досить істотно ушкоджено при погромі, який вчинили в ньому російські війська 1764 р. Уявлення про тогочасні руйнування та знищення дає збережений реєстр збитків, яких вони тоді завдали: Інвентарі... – С. 167–172, 177–200. Після цього замок з перервами відбудовувався, на що, зокрема, вказують і пізніші інвентарі, проте повністю ці роботи власники не зуміли завершити навіть станом на 1939 р.
36. Певне уявлення про його долю дають частково опубліковані нововіднайдені матеріали до історії олицької резиденції від 1764 р.: Інвентарі... – С. 7–9.
37. Окремі з таких матеріалів опубліковано: Інвентарі... – С. 27–33.
38. Ричков П. Еволюція... – С. 9.
39. Tomkiewicz S. Ołyka. – S. 3.
40. AGAD. – Archiwum Aleksandra Czołowskiego. – Sygn. 406. – S. 1.

Стаття присвячена одній з найцікавіших пам'яток оборонного зодчества Волині - унікальному архітектурному комплексу Олицького замку. На підставі низки оригінальних архівних джерел автор підіймає цікаву спробу дослідити обставини та особливості появи, трансформації та сучасного стану оборонних башт замку протягом XVI - XVIII ст.

The article is devoted to one of the most interesting monuments of defensive architecture of Volhynia, i.e. to a unique architectural complex of Ołyka's castle. On the basis of the number of original archives' sources the author raises an interesting attempt to explore the circumstances and features of the emergence, transformation of the modern state of the castle defensive towers during the XVI - XVIII centuries.

Віктор Завада

**ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ТИПОЛОГІЧНОЇ АТРИБУЦІЇ
ВОЛИНСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ XVI - XVII СТОЛІТЬ**

Однією з найважливіших умов об'єктивного, всебічного і науково обгрунтованого дослідження будь-якого об'єкта архітектурної спадщини, починаючи з окремої будівлі і кінчаючи певною художньо-стильовою течією або архітектурною школою є, як відомо, визначення його місця у контексті історичного розвитку відповідної типологічної групи і, врешті-решт, всього будівельного мистецтва в цілому. Для найбільш давніх пам'яток української дерев'яної архітектури це ускладнюється, передусім, нетривким характером використаного в них будівельного матеріалу, що призвело, з одного боку, до руйнації та втрати багатьох унікальних зразків традиційного сакрального будівництва України, а з іншого – до складного нашарування в цих спорудах численних перебудов та елементів пізнішого походження. Цілком природно, що комплексне дослідження і оцінка подібних споруд передбачає не лише встановлення головних етапів та особливостей їх будівельної історії, але й відтворення на цій підставі первісного вигляду храму до його перебудови. Аніскільки не применшуючи наукову значимість подібної реконструкції, зауважимо, що вона спрямована переважно на атрибуцію окремих об'єктів традиційного вітчизняного храмовбудування і є важливою, проте не єдиною підставою для їх історико-типологічної оцінки у контексті складної багатовікової еволюції художньо-стильових, морфологічних та регіональних характеристик досліджуваного явища [1].

Звичайно, успішне розв'язання цієї задачі багато в чому залежить від врахування загальної картини розвитку зазначеної групи культових будівель і вимагає використання якомога ширшого кола історичних джерел починаючи від різноманітних іконографічних свідчень (стилізованих зображень на стародавніх гравюрах, акварелях і рисунках, старих фотографій, матеріалів натурного обстеження тощо) і кінчаючи письмовими згадками в архівних документах. Важливо підкреслити, що звернення до зазначених іконографічних і письмових матеріалів з історії традиційного сакрального будівництва України особливо зросло останнім часом, інколи цілком замінюючи такий загальновизнаний та перевірений багатьма поколіннями дослідників цього явища метод вивчення та оцінки старовинних зразків дерев'яного зодчества як їх натурне обстеження [2]. Разом з тим, аналіз подібних робіт свідчить про те, що вищезгадані історичні джерела охоплюють

порівняно пізні періоди розвитку традиційного вітчизняного храмовбудування (здебільшого XIX і, особливо, XX ст.), в той час як більш ранні і складні для дослідження фази його багатовікової історії в багатьох випадках залишаються без будь-якого джерелознавчого забезпечення. Внаслідок цього головною (а подекуди й єдиною) підставою для історико-типологічної атрибуції найдавніших пам'яток української дерев'яної архітектури стають матеріали їх натурного обстеження, що за відсутності додаткових іконографічних і письмових джерел може призвести до певних помилок або неточностей у дослідженні цього явища.

Це добре простежується на прикладі таких класичних зразків дерев'яних храмів поч. XVI ст. як Святодухівська церква у Потеличі і церква Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі (обидві – Львівської області), історико-типологічна атрибуція яких має свою досить показову історію. Як відомо, ці пам'ятки споріднені використанням властивої для найдавніших зразків традиційних культових будівель тридільної схеми плану з архічним чотирисхилим наметом над навою, ускладненої влаштуванням восьмигранного верху над вівтарним (у Потеличі) або західним (у Дрогобичі) зрубами. Це дозволило М. Драгану включити обидві вищезгадані споруди до створеної ним у 1930-х рр. «Систематики форм» у традиційному сакральному будівництві України у складі особливої групи тридільних двоверхих церков, розмістивши їх у різних типологічних «нішах» – «з верхом на наві та вівтарі» і «верхом на наві та бабинці» [3, с. 77–79]. Незважаючи на безумовний авторитет одного з найвидатніших засновників вітчизняного архітектурознавства, відкриті пізніше історичні свідчення дозволили дещо переглянути висновки М. Драгана щодо первісного вигляду обох вищезгаданих церков. Зокрема, восьмигранний верх над вівтарним зрубом потелицького храму виник лише у 1736 р. внаслідок капітальної перебудови цієї споруди майстром К. Домініковичем, в той час як до зазначеної реконструкції вона являла собою класичний зразок старовинної української тридільної церкви з одним верхом архаїчної чотирисхилої форми [4]. Схожі висновки щодо первісного вигляду іншої, дрогобицької, пам'ятки можна знайти і в монографіях, каталогах, довідниках та науково-популярних виданнях 1970–2000-х рр. [5], що зайвий раз свідчить про важливу роль комплексного дослідження

Рис.1. Церква Іоанна Богослова 1595 р. у с.Синів на Рівненщині. Фото автора, 1980 р.

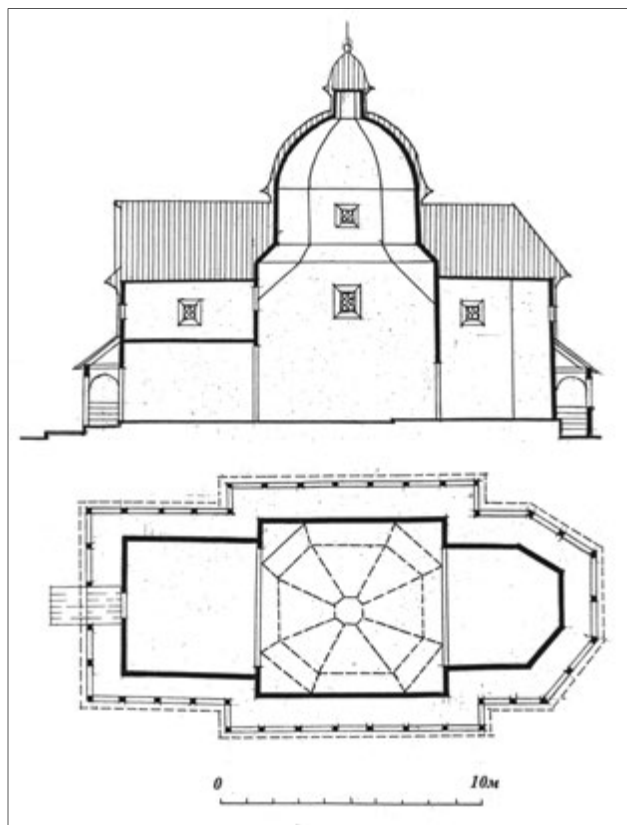

Рис.2. Церква Іоанна Богослова у с. Синів на Рівненщині. План та поздовжній розріз до перебудови. Реконструкція В. Завади.

об'єктів архітектурної спадщини з метою більш об'єктивного, всебічного та науково обґрунтованого вивчення історії зодчества.

Звичайно, подібні випадки уточнення первинної історико-типологічної атрибуції найдавніших зразків традиційного сакрального будівництва України трапляються не так часто, що, з одного боку, підштовхує дослідників до пошуків нових історичних свідчень, а з іншого – перетворює натурне обстеження цих унікальних будівель у головне джерело існуючих уявлень про ранні стадії формування вітязняного храмобудування. Безперечно, об'єктивність та наукова значимість інформації, одержаної на підставі таких первинних і, значною мірою, емпіричних досліджень, можуть бути досягнуті, насамперед, за умови істотного розширення кола залучених до порівняльного аналізу архітектурних аналогів та максимального врахування загального історичного контексту досліджуваного явища. Цілком природно, що наукова цінність такої комплексної оцінки найдавніших пам'яток дерев'яного зодчества особливо зростають у випадках, коли вони, на відміну від згаданих вище потелицького та дрогобицького храмів, належать до числа маловідомих і, тим паче, малодосліджених зразків традиційного вітязняного храмобудування. Особливе місце у цій досить чисельній групі куль-

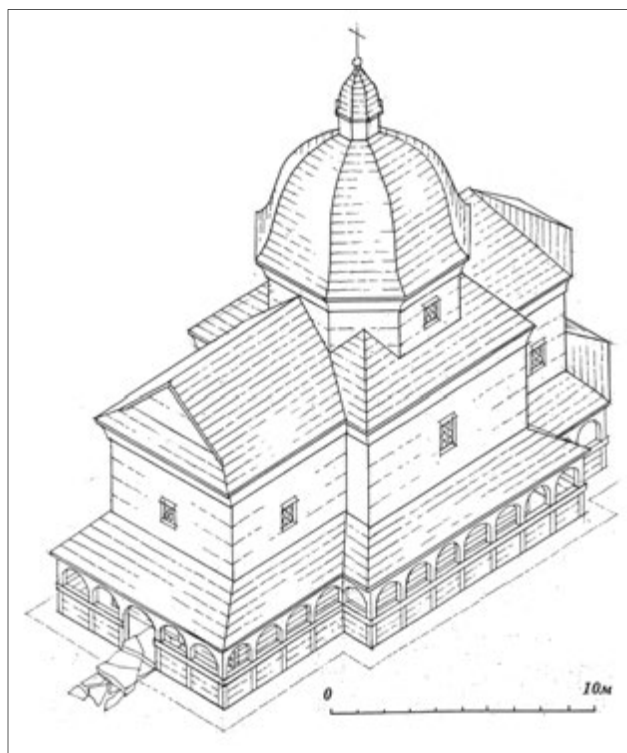

Рис.3. Церква Іоанна Богослова у с. Синів Рівненської області. Загальний вигляд до перебудови. Реконструкція В. Завади.

Рис.4. Церква Різдва Богородиці 1614 р. в с.мт.Ратно Волинської області. Фото автора, 1987 р.

Рис.6. Церква Різдва Богородиці в с.мт. Ратно Волинської області. Фрагмент інтер'єру.

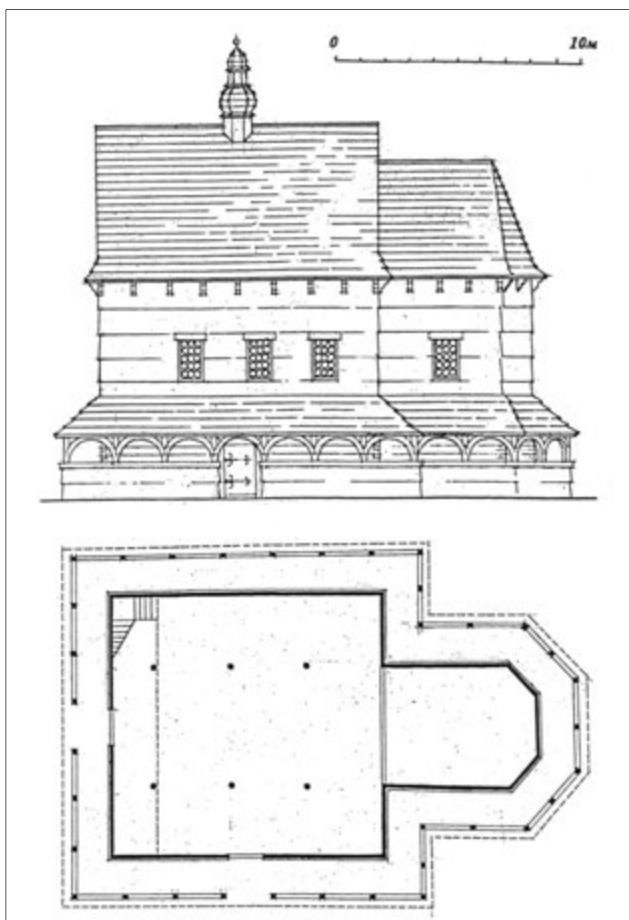

Рис.5. Церква Різдва Богородиці в с.мт. Ратно Волинської області. План та південний фасад до перебудови. Реконструкція В. Завади.

тових будівель посідає церква Іоанна Богослова 1595 р. у невеличкому селі Синів Рівненської області, яке загубилося серед мальовничих пагорбів Східної Волині між старовинними містечками Корцем та Гощею (рис.1).

Архітектурно-планувальну основу пам'ятки складають послідовно розташовані із заходу на схід приміщення бабинця, нави і вівтаря відповідно прямокутної, квадратної та шестикутної в плані форми, ускладнені влаштуванням на захід від бабинця просторого притвору з двома окремими входами до церкви (з півдня і заходу), а також симетричних по відношенню до вівтарного зрубу приміщень паламарні та ризниці. Домінуючу роль у композиції храму відіграє його центральний об'єм, перекритий розвиненим двоярусним верхом восьмикутної в плані форми, який набагато складніше за своєю пластикою і вище прилеглих до нього із заходу і сходу об'ємів бабинця та вівтаря, завершених невисокими каркасними дахами відповідно дво- і п'ятисхилої форми. Натурне обстеження синівської церкви свідчить про те, що її сучасний вигляд відбиває цілу низку пізніших перебудов та ремонтів, хоча найважливіші архітектурно-конструктивні елементи будівлі XVI ст. залишилися практично

незмінними. Не заглиблюючись у деталі зазначеного обстеження і відтворення на цій підставі первсного вигляду споруди, розглянутих автором в окремому дослідженні [6], відзначимо, що до вищезгаданих перебудов церква Іоанна Богослова у селі Синів являла собою класичний зразок волинського тридільного одноверхого храму з традиційно обхідною галереєю на стовпцях – опасанням (рис.2, 3).

Попри цілковиту відповідність первсного рішення, пам'ятки характерним ознакам традиційного сакрального будівництва Волині, її архітектура відрізняється цілою низкою нових композиційних та конструктивних особливостей, невідомих в решті найдавніших дерев'яних храмів волинського типу на зразок Благовіщенського собору 1505 р. в Ковелі або Преображенської церкви 1560-х рр. у селі Нуйно Волинської області [7]. Серед них особливо слід виділити влаштування в основі центрального верху додаткового рубленого залому, який згідно з раніше згадуваним дослідженням синівського храму став найбільш раннім випадком використання цього конструктивного прийому не лише у волинському, але й в усьому вітчизняному храмовуванні в цілому [8]. Важливо відзначити, що поява цього рядового, на перший погляд, елементу у структурі традиційного рубленого верху помітно посилило композиційну та пластичну виразність внутрішнього простору храму і стала визначальним кроком на шляху до подальшого підвищення архітектурно-художніх та конструктивних характеристик української дерев'яної церкви. Реальну історичну роль цього новаторського на той час прийому можна збагнути лише в контексті глибоких змін у загальній стилістичній спрямованості вітчизняного зодчества, пов'язаних з поступовим виходом на провідні позиції барокових тенденцій та їхньою взаємодією з домінуючими у XV–XVI ст. у більшості регіонів України (включаючи, насамперед, Галичину і Волинь) ренесансними принципами та прийомами.

Слід відзначити, що у деяких випадках перебування волинських дерев'яних церков були пов'язані не стільки з нетривким характером використаного в них будівельного матеріалу, скільки з їх особливим, культовим, призначенням. Високий соціальний статус і престижність храму в очах громади обумовлювали її традиційно шанобливе та глибоко сакральне ставлення до старовинних культових будівель та їхніх елементів, досить часто проявляючись у використанні при будівництві нової церкви «матеріалу старого храму». З іншого боку, специфічне призначення досліджуваної групи будівель в умовах складних міжконфесійних відносин на Волині наприкінці XVIII-го і, особливо, у XIX-му століттях у деяких випадках призводило до цілеспрямованого знищення суто зовнішніх атрибутів попередньої конфесії на зразок «уніатського» опасання або двосхилого даху з бароковою маківкою

на гребені. Найчастіше подібна реконструкція найдавніших дерев'яних храмів регіону здійснювалася у п.пол. XIX ст. «с целью придания храму истинно православного вида», супроводжуючись при цьому влаштуванням над навою замість первсного даху чотирихилого декоративного намету з характерною цибулястою маківкою у вінчанні.

Особливий інтерес в цьому відношенні становить церква Різдва Богородиці 1614 р. з старовинного поліського містечка Ратно Волинської області – найбільш ранній на території досліджуваного регіону зразок дерев'яного храму, який згідно з історичними джерелами зводився як уніатський (рис.4). Первісну основу зазначеної будівлі складають монументальний об'єм квадратної в плані нави, а також розташована на південь від неї гранчаста апсида, до яких у 1882 р. було прибудовано триарусну наметову дзвіницю (з каркасним бабинцем-переходом до нави) і два симетрично розташовані приміщення при вівтарі (на захід і на схід від нього). Якщо перелічені зміни чітко зафіксовані у письмових джерелах та порівняно легко простежуються завдяки особливому художньо-стильовому і конструктивному рішення храму, то характер його першої капітальної реконструкції у 1793 р. дозволяє відтворити згадка відомого дослідника волинських старожитностей О. Цинкаловського про наявність у ратнівській церкві в давнину двох рядів стовпів, які розділяли її центральне приміщення на три частини – одну головну і дві бічні нави [9]. Характерна поздовжньо-осьова композиція внутрішнього простору нави до вищезгаданої реконструкції свідчить про те, що первісно це приміщення було перекрите традиційним для подібних будівель високим двосхилим дахом з невеличкою декоративною маківкою на гребені (рис.5).

Не меншої уваги в архітектурно-планувальному рішенні церкви Різдва Богородиці заслуговують також і витягнуті у поздовжньому напрямку пропорції вівтарного зрубу, художньо-стильова спорідненість якого з апсидами готичних костельів Литви, Польщі, Чехії і деяких інших країн Європи не викликає сумніву [10]. До цього слід додати і такі характерні для досліджуваної групи сакральних будівель ознаки як південна орієнтація вівтаря старого ратнівського храму, а також просторова відкритість цього приміщення до нави, що досить рідко зустрічалася в архітектурі найдавніших дерев'яних храмів Волині. Перелічені особливості Різдвобогородицької церкви, помножені на тридільну структуру нави, а також характерну художньо-стильову спрямованість її внутрішнього оздоблення (рис.6), переконливо свідчать про помітний вплив на об'ємно-просторове і декоративно-пластичне рішення цієї пам'ятки специфічних вимог літургії і композиційних принципів західноєвропейського культового зодчества, що цілком правомірно можна пов'язувати з ранніми стадіями впровадження унії

Рис. 7. Покровська церква поч. XVII ст. в с. Любитів Волинської області. Фото автора, 1990 р.

Рис. 8. Покровська церква в с. Любитів Волинської області. Фрагмент інтер'єру.

у традиційному сакральному будівництві Волині та всієї України в цілому [11].

Складна будівельна історія архітектурної пам'ятки у Ратному далеко не вичерпує численних випадків подібної перебудови найдавніших безверхих храмів регіону, в чому легко переконатися на прикладі ще однієї будівлі XVII ст. – Покровської

церкви у селі Любитів на Ковельщині (рис. 7). Щоправда, точна дата будівництва згаданого храму в жодному з історичних джерел не наводиться, проте у деяких працях 1900-х рр. з історії Волинської єпархії зазначається, що в цей час любитівська церква була «дуже давньою» і в 1794 р. була відремонтована [12, с. 473]. Ще пізніше, у 1830 р., Покровську церкву «було піднято на фундамент», а в 1871 р. «церква набула православного вигляду», для чого замість первісного даху над навою, як і в описаному вище ратнівському храмі, було влаштовано невисокий чотирисхилий намет з досить великою декоративною маківкою у завершенні, а з півночі до зрубу нави було прибудовано двоярусну наметову дзвіницю [13, с. 474]. Крім того, на захід і схід від апсиди з'явилися два симетрично розташовані об'єми допоміжних приміщень, що обумовило переміщення у південному напрямку обох первісних вікон на західній та східній стінах вівтарного зрубу, а також відповідні зміни у розташуванні вікон нави, які після реконструкції опинилися дещо нижче від первісних. Загальну картину зроблених у XIX ст. перебудов храму завершило посилення двох його найдавніших зрубів «лисицями» і шалювання стін будівлі дошками з внутрішнього та зовнішнього боків, внаслідок чого їхня товщина досягла 50 см.

Попри досить значну питому вагу пізніших нашарувань в архітектурі Покровської церкви, аналіз її композиційних, пропорційних і конструктивних особливостей дозволяє припустити, що найбільш вірогідною датою її будівництва була перша пол. XVII-го ст., коли вона складалася з прямокутної, витягнутої у поздовжньому напрямку нави і прилеглої до неї з півдня квадратної апсиди, перекритих каркасними дахами відповідно дво- та трисхилої форми. На користь подібного припущення свідчить не лише властива для багатьох зведених в цей час на Волині безверхих храмів південна орієнтація апсиди, але й досить великий фігурний виріз між навою та вівтарем, який максимально об'єднує обидва приміщення у єдине просторове ціле. Перелічені особливості любитівської церкви, помножені на характерні художньо-стильові ознаки царських врат (рис. 8) і деяких інших елементів первісного внутрішнього убранства храму, які збереглися в інтер'єрі пам'ятки, свідчать про певний вплив на її архітектуру західноєвропейського культового зодчества, найбільш помітний саме у першій пол. XVII ст. на ранніх стадіях впровадження Унії у традиційному храмубудуванні Волині. Таким чином, первісна основа Покровської церкви у вигляді двох посилених по периметру «лисицями» та прихованих під пізнішою шалівкою зрубів дійшла до нашого часу, що й становить головну особливість пам'ятки в якості об'єкта комплексної історико-типологічної оцінки та атрибуції.

Важливо відзначити, що складні відносини між різними конфесійними течіями на Волині у XIX ст. проявлялися і в зовсім іншому, протилежному за своєю сутністю, характері перебудов найдавніших дерев'яних храмів регіону, проявляючись, насамперед, у маскуванні традиційних рублених верхів у масиві пізнішого каркасного даху. Зовнішня форма храму після подібної реконструкції наближалася до сакральних будівель хатного типу, що добре простежується на прикладі Покровської церкви 1661 р. у селі Велимчому Волинської області (рис.9). Щоправда, офіційною датою будівництва цього храму у всіх класичних працях з історії Волинської єпархії вважається 1810 р. [14], хоча, як показало обстеження пам'ятки, наведена дата відображає лише зафіксовану в письмових джерелах пожежу Покровської церкви і проведену невдовзі після цього капітальну реконструкцію споруди. Важливо підкреслити, що зазначена перебудова старого велимчанського храму була здійснена настільки вдало, що знайти ззовні різні хронологічні пласти в архітектурі цієї досить цілісної будівлі не так просто, чому сприяє влаштування над усіма її зрубами спільного даху, а також однакова ширина приміщень бабинця та нави.

Набагато більше первісних рис Покровської церкви збереглося в інтер'єрі храму, композиційною домікантою якого є розвинутий вгору і перекритий архаїчним рубленим склепінням чотири-схилою форми з традиційним світловим ліхтариком у вінчанні, завдяки чому у структурі внутрішнього простору пам'ятки добре простежується властива для неї до вищезгаданої перебудови схема тридільного одноверхого храму (рис.10). Крім досить архаїчної конструкції склепінчастого перекриття над навою, невідомої у XIX ст. у традиційному сакральному будівництві Волині, обстеження інтер'єру споруди дозволило встановити, що існуючий зруб бабинця пов'язаний з центральним лише за допомогою з'єднувальних стовпів і, до того ж, помітно відрізняється від останнього за розмірами та технікою обробки брусів. Це дозволяє припустити, що перекритий рубленим склепінням центральний зруб храму, як і конструктивно пов'язана з ним вівтарна частина споруди, є первісними елементами старої велимчанської церкви 1661 р., частково зруйнованої під час пожежі 1810 р. [15]. З погляду на це цілком зрозумілим слід визнати не лише появу у Покровській церкві нового зрубу бабинця, збудованого у тому ж таки 1810 р. замість старого, знищеного пожежею, західного зрубу, але й збільшення ширини нового бабинця до розмірів нави і певне уподібнення споруди завдяки цьому до волинських дерев'яних церков хатного типу.

Звичайно, наведений приклад зовнішнього перевтілення тридільного одноверхого храму в с. Велимчому у безверхий шляхом влаштування над його рубленим перекриттям каркасного даху далеко

Рис.9. Покровська церква 1661–1810 р. в с.Велимче Волинської області. Фото автора, 1981 р.

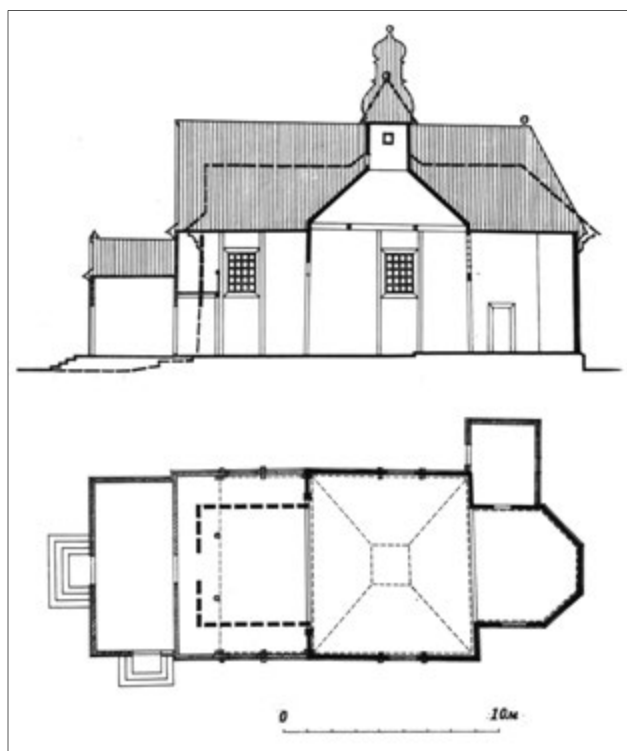

Рис.10. Покровська церква в с.Велимче Волинської області. План і поздовжній розріз. Обміри і креслення В. Завади.

не вичерпує всіх випадків подібної реконструкції у традиційній сакральній архітектурі Волині, що добре простежується на прикладах Успенської церкви 1589 р. у Качині [16], Варваринської церкви 1629 р. у Машеві (рис.11), Дмитрівської церкви 1676 р. у Згоранах (рис.12) Волинської області і деяких інших храмів XVI–XVII ст. на території регіону. Ще більше ускладнюється процедура історико-типологічної атрибуції досліджуваної групи культових споруд у випадку заміни первісного рубленого верху його каркасною копією, про що свідчить, наприклад, складна будівельна історія Троїцької церкви 1663 р. у селі Судче (рис.13) під

Рис. 11. Варваринська церква 1629 р. у с. Машиів Волинської області. Фото поч. XX ст. з фондів ІМК РАН.

Рис. 12. Дмитрівська церква 1676 р. у с. Згорани Волинської області. Фото автора, 1982 р.

Рис. 13. Троїцька церква 1663 р. у с. Судче Волинської області. Фото поч. XX ст. з фондів ІМК РАН.

Рис. 14. Покровська церква XVII ст. в с. Оконськ Волинської області. Фото автора, 1988 р.

Любешовим, детальніше розглянута в окремому дослідженні [17]. Не менш проблемною є комплексна оцінка і визначення місця таких будівель в історії традиційного волинського храмобудування в разі заміни більшої частини первісних зрубів водночас з цілковитою зміною їх розмірів, форми, пропорцій чи висоти, що добре простежується на прикладі Покровської церкви XVII ст. в Оконську Волинської області (рис. 14). І, нарешті, зовсім заплутаною для дослідження може стати будівельна історія (а, отже, й скільки-небудь об'єктивна оцінка) найдавніших дерев'яних храмів регіону у випадку поєднання

в процесі їх пізніших ремонтів, принаймні, кількох з вищезгаданих перебудов, в чому неважко переконатися на прикладах такої «комплексної реконструкції» архітектурних пам'яток у Градиську або Ситниці Волинської області.

Попри цілком зрозумілі труднощі, які виникають в процесі вивчення, відтворення первісного вигляду і, особливо, історико-типологічної оцінки цих гранично ускладнених численними перебудовами культових будівель, багатьом дослідникам все ж таки вдалося розшифрувати їх драматичну будівельну історію. Досить показовим в цьому відношенні є приклад Дмитрівської церкви першої пол. XVII ст. у селі Граддя Маневицького району Волинської області, яка подібно до багатьох старих дерев'яних храмів регіону зазнала на протязі своєї понад трьохсотрічної історії зазнала чимало пізніших перебудов і ремонтів, досить помітно змінивши внаслідок цього первісне об'ємно-просторове і конструктивне рішення. Це стосується, передусім, чотирихилого наметового верху над навою, первіс-

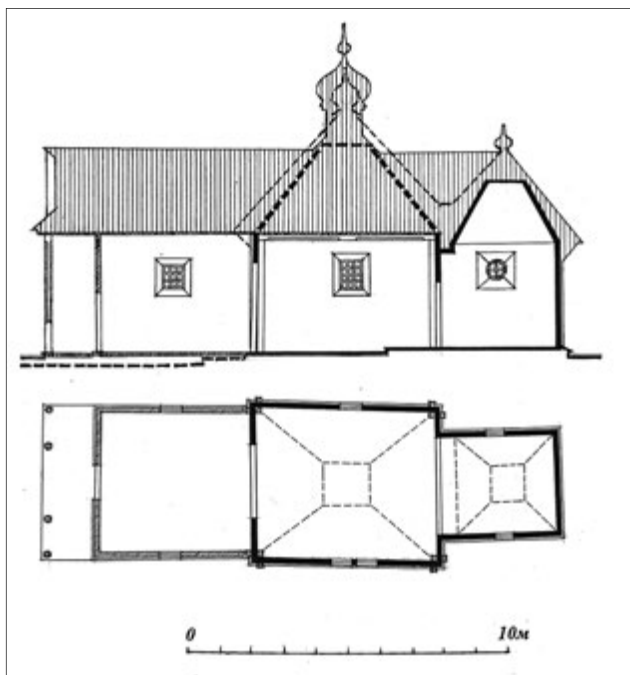

Рис.15. Дмитрівська церква XVII ст. в Градді Волинської області. План і поздовжній розріз. Обміри та креслення В. Завади.

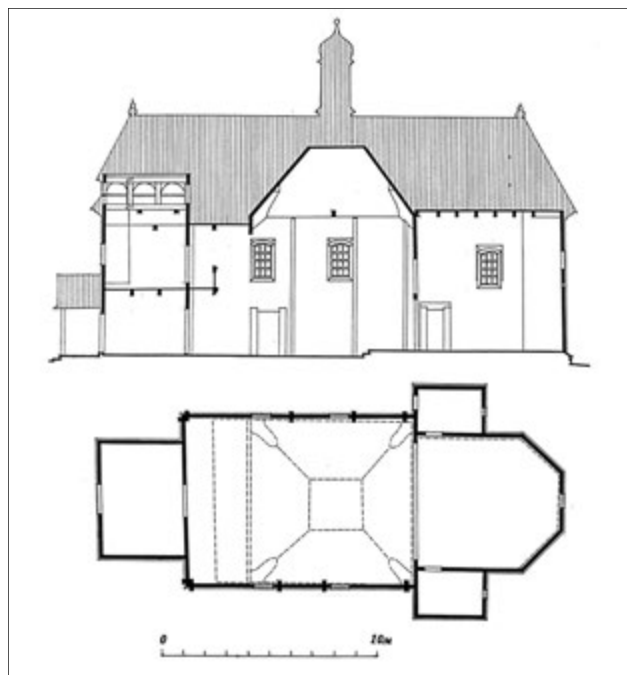

Рис.17. Церква Різдва Богородиці 1643–1784 рр. у с.Здомишель Волинської області. План і поздовжній розріз. Обміри та креслення В. Завади.

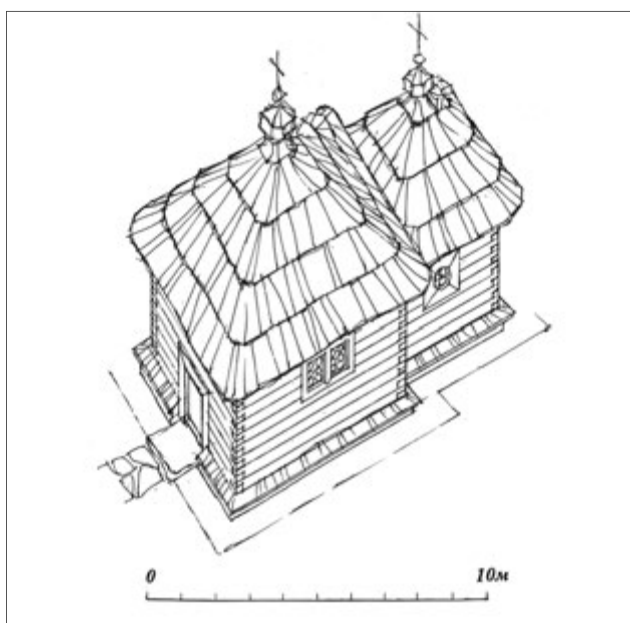

Рис.16. Дмитрівська церква в Градді Волинської області. Реконструкція В. Завади.

ну рублену конструкцію якого на поч. XVIII ст. було замінено на каркасний дах аналогічної пірамідальної форми водночас з влаштуванням у головному приміщенні храму невисокої плоскої стелі на різьбленому сволоку з позначеною на ньому датою цієї реконструкції у 1714 р. (рис.15). На користь цього припущення свідчать численні випадки перебудови первісних рублених верхів волинських дерев'яних храмів на їхні каркасні копії на зразок вищезгаданої Троїцької церкви у селі Судче Любешівського ра-

йону Волинської області (рис.13). Незважаючи на реконструкцію завершення Дмитрівської церкви і прибудову до неї зрубу бабинця, принципове композиційне і конструктивне рішення обох її первісних зрубів (прямокутної в плані нави і розташованої на схід від неї квадратної апсиди), як і склепінчаста конструкція чотиригранного наметового верху над вівтарним приміщенням в цілому залишилися незмінними, що дозволяє скласти уявлення про найбільш архаїчні різновиди волинських двозрубних храмів з двома верхами (рис.16).

Ще один важливий і, певною мірою, дискусійний аспект досліджуваної проблеми полягає в історико-типологічній оцінці пам'яток традиційного сакрального будівництва, в яких первісні і пізніші за походженням елементи не лише органічно поєднуються один з одним, але є цілком рівнозначними в історико-архітектурному та художньо-стильовому відношеннях. Особливо показово в цьому відношенні є церква Різдва Богородиці у селі Здомишель Ратнівського району Волинської області, надзвичайно виразна й оригінальна архітектура якої цілком визначається капітальною реконструкцією храму у 1784 р., що й зафіксовано у переважній більшості історичних джерел [18]. Разом з тим, у перекритті нави використаний унікальний різновид рубленого склепіння, який зберігся від старого здомишлянського храму 1643 р. і являє собою властивий для найдавніших дерев'яних церков України пірамідальний верх чотиригранної форми, ускладнений влаштуванням у нижніх кутах перекриття чотирьох невеликих додаткових граней (рис.17). Це дозволяє віднести своєрідну конструк-

цію перекриття у приміщенні нави церкви Різдва Богородиці до маловідомих прийомів рубленого склепіння перехідного типу від чотирьохгранного до восьмигранного, що надає цій пам'ятці особливої історико-архітектурної та наукової цінності попри відносно невелику питому вагу подібного елемента у структурі споруди.

Водночас з цим історико-архітектурна цінність здомишлянського храму далеко не вичерпується наявністю у його структурі вищезгаданого будівельного архаїзму, багато в чому визначаючись архітектурно-художньою виразністю зведеної у 1784 р. споруди. Її композиційну основу складають три головних планувальні і об'ємно-просторові елементи – прямокутний, витягнутий у поперечному напрямку бабинць з дзвіницею на другому і третьому ярусах, прямокутне, витягнуте у поздовжньому напрямку приміщення нави з традиційними «хорами» у західній частині, а також гранчаста апсида з двома симетрично розташованими об'ємами допоміжних приміщень при вівтарі. Всі вищезазначені частини пам'ятки мають однакову висоту та композиційно об'єднані спільним двосхилим дахом з пластичними заокругленнями на її західному та східному фасадах. Особливу виразність здомишлянському храму надає шестикутна в плані дзвіниця над бабинцем, скульптурна пластика якої вміло підкреслена ажурною аркадою-галереєю третього ярусу. В цілому ж архітектура Різдвобогородицької церкви відрізняється тонким моделюванням форми та вишуканими пропорціями, що, в комплексі зі своєрідною ремінісценцією готичного типу храму з дзвіницею над бабинцем та архаїчним склепінням над навою, дозволяє віднести цю пам'ятку до числа найбільш поліфонічних, оригінальних та складних для історико-типоло-

гічної атрибуції зразків традиційного волинського храмовбудування.

Звичайно, наведені вище приклади не вичерпують всього різноманіття ймовірних перебудов найдавніших дерев'яних храмів на території досліджуваного регіону, а отже й всієї складної палітри існуючих зараз підходів до їх комплексної історико-типологічної оцінки. Виявлення первісних рис кожної такої пам'ятки у складному переплетінні різних за своєю хронологією, характером та походженням будівельних нашарувань, безперечно, має важливе наукове значення, дозволяючи уточнити існуючі уявлення про типологічні, художньо-стильові та регіональні особливості традиційної культової архітектури Волині і всієї України в цілому. Разом з тим, аніскільки не применшуючи ролі таких локальних, «разових» досліджень окремих історичних будівель, слід звернути увагу на необхідність поглиблення їх порівняльного аналізу та систематизації з метою подальшого розширення науково-методичної бази теорії реставрації. Ще більш перспективним є, на наш погляд, використання таких досліджень при розробці однієї з найбільш актуальних і популярних в наш час проблем сучасного архітектурознавства, пов'язаної з вивченням універсальних закономірностей та механізмів трансформацій у структурі історичного середовища і його окремих елементів. Адже без глибокого розуміння анатомії подібних процесів, найбільш просто та наочно виявлених у своєрідній логіці пізніших перебудов найдавніших зразків традиційного вітчизняного храмовбудування, важко розраховувати на прийняття скільки-небудь оптимальних рішень в галузі сучасних і, особливо, майбутніх проблем розвитку історичних ландшафтів України.

ДЖЕРЕЛА

1. Завада В. Деякі проблеми історико-типологічних досліджень архітектурного середовища // Дизайн архітектурного середовища: сучасні проблеми і перспективи розвитку. – К.: КНУБА, 2010. – С. 9–11.
2. Ричков П. Церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке: локальний епізод творчої біографії архітектора С. Тимошенко // АСВ. – Вип.3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 280–286; Слободян В. Церкви українців Румунії. Буковина. Мармарошина, Задубав'я, Банат. – Львів: Стрім, 1995; Смолінська О. Архітектура Покровської церкви у Бронниках: данина традиції і новаторський пошук // АСВ. – Вип.3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 300–304; Чучко М. Православні культові споруди Буковини. Дерев'яні церкви та дзвіниці XIV – початку XX століття. – Чернівці: Букрек, 2011.
3. Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Т. 1. – Львів, 1937. – С. 77–79.
4. Вечерський В. Українські дерев'яні храми. – К.: Наш час, 2007. – С.63; Логвин Г. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. – М., Лейпциг, 1982. – С.409; Логвин Г. Украинские Карпаты. – М.: Искусство, 1973. – С.44; Прибега Л. Народне зодчество. – К.: Мистецтво, 2009. – С.72–74; Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 46–47, 49.
5. Вечерський В. Українські дерев'яні храми... – С.107; Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – С. 256; Логвин Г. Украинские Карпаты... – С. 44; Прибега Л. Народне зодчество... – С. 98.
6. Завада В. Архітектурна пам'ятка у Синьові та її місце в історії традиційного сакрального будівництва України // Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація». – Вип.7–8. – К.: Софія, 2012. – С. 131–133.

7. Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни. // Материалы по этнографии России. – Спб., 1910. – С.44; Завада В. До питання про походження поліських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип.23. – К.: КНУБА. 2010. – С. 114–115, рис. 2–б.
8. Завада В. Архітектурна пам'ятка у Синьові та її місце в історії традиційного сакрального будівництва України... – С. 134–137.
9. Цинкаловський О. Волинські дерев'яні церкви (XVII–XVIII ст.). – Львів, 1935. – С.5.
10. Всеобщая история архитектуры: В 12-ти т. – Т. 4. – М.: Стройиздат, 1966. – С.525; Brykowski R. *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku.* – Wrocław: PAN, 1981. – Rys. 96, 116–117, 119–122, 127, 132–133; Lietuvos architektūros istorija. – Vilnius: Mosklas 1987. – P. 125–126, 130–134, 142.
11. Завада В. До питання про вплив унії на сакральну архітектуру України // Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип.5. – К.: НДІПІАМ, 2002. – С. 197–205.
12. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. 5. – Почаев, 1903. – С. 473.
13. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях... – С. 474.
14. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях... – С.320.
15. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях... – С.320.
16. Завада В. До питання про походження поліських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем... – С. 114–115, рис. 2-в.
17. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України. – Вип.3, част. 2. – К.: Українознавство, 1996. – С. 96–97.
18. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях... – С.334.

В статті розглядаються найбільш відомі приклади будівництва дерев'яних церков на Волині XVI – XVIII ст. та їх відображення в процесі детального дослідження історичних і типологічних характеристик цих будівель. Незважаючи на деяку випадковість і фрагментарність ці приклади можуть прояснити існуючі особливості стилістичних, регіональних і типологічних вирішень традиційного храмового будівництва на Волині і в Україні загалом. Окрім того, розширення таких досліджень уможливить підхід до вирішення однієї з найбільш важливих і актуальних проблем архітектурної науки – розкриття універсальних законів і механізмів трансформації в структурі історичного середовища і його особливих елементів.

The article discusses the most notable examples of later accretions in Volyn wooden churches of XVI–XVII centuries and their reflection in the process of a comprehensive study of historical and typological assessment of buildings. Despite some arbitrariness and fragmented these examples they can clarify the existing notions of stylistic, regional and typological features traditional sacred building in Volyn and all Ukraine as a whole. In addition, a further generalization and extension of such studies will approach to solving one of the most important and urgent problems of architectural science – the discovery of universal laws and mechanisms of transformation in the structure of the historic environment and its individual elements.

Олександр Лесик

**ПРИСТОСУВАННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ
ДЛЯ НОВИХ ПОТРЕБ: СУЧАСНА ПРОБЛЕМАТИКА**

Пам'ятки архітектури, залишені нам творцями минулих епох, становлять вагому частину багатой культурної спадщини України. Вони - свідки життя народу і розвитку його національності культури, відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття патріотизму та відданості своїй землі. Творіння архітектури – це частина матеріального середовища, в якому живе і працює людина. Архітектурні споруди завжди мали вплив на умови праці та відпочинку людей. Залежно від соціально-політичних умов, рівня будівельної техніки, наявності будівельних матеріалів, природно-кліматичних факторів народні майстри зводили різноманітні за функціональним призначенням будівлі та споруди. Зодчі як камертони першими відчували зміни в суспільстві, найповніше відбивали його запити і культуру.

Згідно з сучасним офіційним списком пам'яток містобудування та архітектури, що перебувають під охороною держави, на території України налічується 2024 об'єкти [1]. Пам'ятки архітектури України зазнали значних втрат у довоєнні роки. В період сталінізму була зруйнована велика кількість безцінних пам'яток історії та культури. Замки, монастирі підривали, розбирали. Близько 90% церков, костелів республіки (за винятком семи областей західного регіону) були зруйновані.

У повоєнні роки складений офіційний список пам'яток архітектури України, який налічує 1516 об'єктів. Роки правління Хрущова характеризувалися новим сплеском нападок на релігію в результаті чого список пам'яток архітектури в 1963 р. скоротився до 861 об'єкта.

Фактично понад п'ятсот культових споруд перестали охоронятись державою. Значна кількість їх була зачинена, перетворена у склади, комори.

Найстарішими пам'ятками архітектури є оборонні споруди та монастирські комплекси. До наших днів на території України збереглося 116 пам'яток оборонної архітектури і понад сто монастирів [2].

Пам'ятки оборонного зодчества та монастирські комплекси серед інших пам'яток містобудування та архітектури України мають особливий статус, зумовлений їх унікальними історичними та архітектурними особливостями. Замки і монастирі – це найбільші за розмірами історичні споруди в забудові населених пунктів і завдяки своїм масштабам є композиційними центрами багатьох міст і сіл України.

Результатом великої науково-дослідницької роботи по вивченню пам'яток стало видання капі-

тальних праць, серед яких виділяються: «Історія Українського мистецтва» у шести томах, «Нариси з історії архітектури Української РСР» у чотирьох томах, «Всеобщая история архитектуры» в двадцяти томах та деякі інші роботи. Підсумками багаторічної комплексної науково-дослідницької роботи широкого кола спеціалістів є довідник-каталог у чотирьох томах «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР».

Неоціненний внесок у науку зробили дослідження Ю.С. Асєєва, М.М. Говденко, О.М. Годованюк, М.С. Коломийця, Г.Н. Логвина, Е.І. Лопушинської, Ю.О. Нельгоновського, І.Р. Могитича, В.А. Овсїчука, Є.М. Пламеницької, М.В. Холостенка, В.В. Савченка, В.В. Чепелика, О.О. Тица, П.Г. Юрченка та ін., які у своїх працях проаналізували більшість історико-архітектурних пам'яток України, можливості їх сучасного використання. Важливу наукову проблему взаємозв'язку старовинної забудови з новими спорудами вирішують В.І. Єжов, А.М. Рудницький, Т.Д. Товстенко, Є.Є. Водзінський та ін.

Розглянувши історико-архітектурну цінність замків та монастирів України, особливості їх розташування, композиційні й планувальні рішення, технічний стан споруд, а також методи реставрації пам'яток архітектури, звернемося до одного із найважливіших показників їх зберігання – сучасного використання. Незважаючи на значні наукові досягнення в області реставрації, певні успіхи в пристосуванні пам'яток архітектури, зокрема замків та монастирів для сучасних потреб, проблема реставрації і включення пам'яток у сучасне життя залишається невирішеною. І це характерно не тільки для України, а й для всіх республік колишнього СРСР [3].

Окремі позитивні приклади реставрації старовинних об'єктів стали можливими внаслідок плідної діяльності товариства охорони пам'яток історії та культури, творчих спілок та зусиль ентузіастів і органів влади. Ця проблема загалом в Україні набирає все більшої гостроти.

Охорона і реставрація пам'яток архітектури, порядок державного управління в цій галузі, рівень участі державних, наукових, творчих і громадських організацій у цій справі встановлені законодавчими актами. Визначені також види пам'яток історії та культури, заходи щодо їх збереження й використання. Так, велике значення мало затвердження у 1948 р. «Положення про охорону пам'яток культури на

території Української РСР», де визначені категорії пам'яток, порядок взяття їх під охорону держави, передачі у використання орендарям, обов'язки й відповідальність збереження пам'яток архітектури.

Пам'ятки архітектури України, які перебувають під охороною держави, знаходяться на балансі обласних управлінь архітектури містобудування. Вони відповідають за збереження об'єктів, контролюють їх реставрацію, підбирають орендарів пам'яток архітектури, складають плани й графіки реставрації архітектурних об'єктів. Фактично вибір нового функціонального призначення архітектурних пам'яток залежить від обласних управлінь архітектури та містобудування. Вибір орендарів дуже часто пов'язаний з проблемою їх небажання здійснювати ремонтно-реставраційні роботи, бо це мотивується економічною недоцільністю. Такі вузьковідомчі інтереси, на жаль, не враховують проблем матеріального збереження історичних споруд. Численні замки та монастирі реставруються без конкретного нового призначення, що призводить до їх морального старіння. Внаслідок такого становища чимало пам'яток не включається до сучасного життя, значна кількість об'єктів пустує. Позиції й думки науково-дослідних інститутів, творчих, громадських організацій при цьому не завжди враховуються.

В історичних центрах багатьох міст триває практика вибіркового будівництва або реставрації окремих пам'яток. Комплексна реставрація старовинної забудови здійснюється дуже рідко, а проектувальники й будівельники освоюють нові території.

Особливо це відчувається в регіонах, де розташована велика кількість пам'яток матеріальної культури. У таких містах, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Чернігів створені відділи охорони пам'яток при управліннях архітектури та містобудування. Окрім загальної координації охорони і реставрації пам'яток, вони у співдружності з науково-дослідними інститутами, творчими спілками і громадськими організаціями розробляють локальні класифікації пам'яток за ознаками можливого їх використання. Реставрація чи консервація архітектурних пам'яток ускладнюється тим, що методика ведення робіт на кожному об'єкті суто індивідуальна, а методичні основи відновлення старовинних споруд мають узагальнений характер і не завжди враховують їх архітектурну цінність, ступінь збереженості.

Містобудівні аспекти збереження чи включення в діяльність міста пам'яток архітектури здійснюється з урахуванням «Рекомендацій щодо комплексного розвитку архітектурно-просторового середовища історичних міст з урахуванням збереження індивідуальних особливостей, формування архітектурних ансамблів і силуету забудови». Це комплексна науково-дослідницька праця ряду науково-дослідних інститутів на чолі з ЦНДІП

містобудування. Тут розглядаються всі рівні, на яких можливе збереження пам'яток архітектури, починаючи від окремих об'єктів в системі, на околиці та за межами населених пунктів до розвитку індивідуальних особливостей просторового середовища історичних міст, зокрема реалізації проєктів реставрації. Рекомендації розроблені на основі вивчення і критичного аналізу досвіду проєктування, забудови і реставрації багатьох міст країни, в тому числі Києва, Львова, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Луцька. Проблеми охорони пам'яток історії і культури в містах досліджені на трьох рівнях:

- Що є цінним у забудові міста і чому?
- Як зберігати пам'ятники в містах, що розвиваються?
- Як відновити і зберегти історичну своєрідність забудови міст?

Досвід реставрації пам'яток свідчить про те, що на всіх етапах – від розробки проєкту до його реалізації – ще лишаються нерозв'язаними проблеми нового функціонального змісту пам'яток архітектури чи архітектурних ансамблів, створення охоронних зон навколо об'єктів, які реставруються і пристосовуються для сучасних потреб, збереження природного навколишнього ландшафту тощо.

Те, що історичні будівлі мають досить широкі функції суспільно-культурного характеру, ще не означає, що вони можуть повністю задовільнити соціально-економічні потреби міст. Створенням музеїв, культурно-освітніх закладів, сервісних служб, різних адміністративних організацій ми, з одного боку, зберігаємо пам'ятки фізично. З іншого боку, вони залишені на «вимирання» у вечірній та нічний час, тобто прискорюється їх старіння і моральне зношення. Є багато прикладів у Львові, Києві, коли ціф-зони старовинної забудови вилучаються з життя. Триває розробка науково обґрунтованих програм, спрямованих на комплексне використання старовинних будівель у Києві, Львові, Чернігові, Кам'янці-Подільському та інших містах. Кожне місто з його специфічною історичною забудовою повинно мати певні особливості у використанні старовинних будівель і споруд.

Організація нових функціональних призначень пам'яток історії та культури невід'ємна від розв'язання питань охоронних зон навколо окремих пам'яток або архітектурних комплексів. На жаль, у наш час в межах колишнього СРСР тільки у Санкт-Петербурзі на науковому рівні вирішені питання створення охоронних зон пам'яток архітектури. В межах охоронних зон виконуються роботи, пов'язані з науковою реставрацією, реконструкцією і консервацією старовинних споруд, відновленням втрачених цінних елементів забудови й планування, реконструкцією ландшафту. Реставрацію пам'яток історії та культури здійснюють з урахуванням потреб забезпечення найкращих умов їх функціонування й огляду.

В Україні є приклади, коли реставрація пам'яток або архітектурних ансамблів здійснюється з переплануванням діляниць, зміною історично сформованого простору. Ще більше терплять при цьому пам'ятки, коли в їх об'ємно-просторову структуру введено нові споруди. У ряді проектів інституту «Спецпроектреставрація» для міст середньої смуги Росії, Західного Сибіру розроблені охоронні зони, зони регулювання забудов і зони охорони ландшафту. В них передбачені збереження і реконструкція всього історичного середовища міст з їх новим функціональним змістом. В Україні цю роботу виконує «Укрпроектреставрація», а проекти пристосування окремих пам'яток чи архітектурних комплексів для сучасних цілей – «Укрзахідпроектреставрація» та її філіали в Сімферополі, Кам'янці-Подільському, Чернігові.

У реставраційних інститутах та їх філіалах працюють достатньо професійні проектувальники. Комплекс робіт, спрямованих на виконання проектно-кошторисної документації реставрації чи консервації пам'яток, здійснюється на основі науково-дослідних проробок. По кожному об'єктові передпроектний період включає дослідження архівних матеріалів, різноманітних документів, іконографії, історичних замальовок, вимірювання в натурі, зондаж, фотофіксацію тощо. Це комплексна праця широкого кола спеціалістів-істориків, археологів, художників, архітекторів, економістів, інженерів-будівельників, технологів, реставраторів.

Відтворення найбільш правдивого, історично вірогідного вигляду пам'ятки архітектури – основа розробки проектно-кошторисної документації в даних організаціях. Дуже важливу якісну роль у науково-дослідницькій проектній роботі щодо пристосування пам'яток для сучасних цілей відіграє той факт, що проекти розглядають на засіданнях творчих секцій спілок архітекторів, художників тощо. При цьому розгляд здійснюють і в початковий період розробки проектно-кошторисної документації, і в завершальний. Фактично, такі творчі обговорення проектів є їх експертизою. Якщо вартість проектно-кошторисної документації на реставрацію і пристосування пам'ятки перевищує 1 млн. грн., то виконують спеціальну експертизу з участю представників Української академії архітектури і базового проектного інституту.

Надзвичайно проблемним питанням пристосування пам'яток для сучасних потреб є використання в них існуючої нормативної бази. Всі діючі будівельні норми і правила розроблені з урахуванням нового будівництва чи реконструкції старих будівель і споруд, які не мають історико-художньої цінності. Застосувати ці нормативи при організації нових функціональних процесів в об'ємно-планувальних структурах пам'яток практично дуже важко, а в ряді випадків – просто неможливо. Пошук компромісних варіантів веде до

того, що часто порушуються внутрішні структури споруд, знищуються цінні інтер'єри, перекинується зовнішній вигляд пам'яток тощо. Про необхідність розробки нормативної бази реставрації і пристосування пам'яток архітектури для різних сучасних цілей проводяться дискусії починаючи з 60-х років. На жаль, у цій галузі практично ще нічого не зроблено.

При зовнішньому благополуччі якості проектно-документації на реставрацію і консервацію архітектурних пам'яток, наукової основи їх розробки реалізація багатьох з них повинна бути набагато кращою. Якість реставраційно-відновлювальних робіт, терміни їх виконання здебільшого незадовільні. Мають місце й випадки відхилення від проектів реставрації.

Важливими причинами такого стану є слабка матеріальна база реставраційних майстерень, низька професійна кваліфікація багатьох робітників-реставраторів. Технологічна послідовність реставраційних робіт потребує використання засобів малої механізації і великого обсягу ручної праці. Природно, в таких мовах процес реставрації відбувається набагато повільніше. Обсяги фінансування реставраційних, консерваційних і відновлювальних робіт дуже малі порівняно із коштами, що виділяються на нове будівництво [5].

Проте аналіз добре виконаних реставраційних робіт розкриває важливий аспект збереження історико-архітектурної спадщини. Крім об'єктивного і необхідного включення в життя пам'яток, вибору їх сучасних функцій дослідження показують певну економічну ефективність використання архітектурних пам'яток. Наприклад, у Німеччині термін «консервація пам'яток» вже кілька десятиліть відсутній. Усі цінні історичні споруди незалежно від їх технічного стану реставруються і включаються до сучасного життя. На перше місце висувається цінність історичного об'єкта, а не кошторисно-фінансова вартість його реставрації.

У ряді західних країн науково-реставраційна діяльність здійснюється за трьома концепціями: збереження пам'яток архітектури, оновлення історичної забудови, реабілітація старовинних будинків. Перші дві підкоряються третій. Використання архітектурних пам'яток стало дуже актуальним, передбачає збереження: оригінального матеріалу, форми, ділянки, а якщо це можливо, то початкових функцій. Кінцева мета охорони пам'яток – захист історичних міських пейзажів.

Містобудівна реновація є порівняно молодого дисципліною. Вона доводить, що містобудівні операції здійснюються внаслідок соціальних і технічних досліджень для створення оптимальних умов у міста на основі реконструкції старих будівель. Міська реабілітація – це відновлення початкового стану об'єкта. В сфері містобудування реабілітація означає збереження і реставрацію просторів, які

мають унікальний характер у міському пейзажі. Спеціалісти вважають методи й процедури, що використовуються в міській реабілітації, більш творчими й гнучкими, ніж ті, що при реновації.

Проблема збереження пам'яток історії і культури в науково-теоретичному плані, мабуть, в жодній країні світу не викликає сумнівів, а в творчому, технічному, економічному потребує проведення серйозних досліджень і розробок. Загальновідомо, що фізична схоронність пам'яток архітектури забезпечується їх реставрацією, а моральна – включенням пам'яток у сучасне життя, наданням доступу до них широким масам населення.

Деякі десятиліття в Україні дискутується питання про необхідність створення класифікаційного списку пам'яток архітектури за ознаками можливості їх використання. Незважаючи на значні науково-дослідні програми КиївНДПміст, КиївНДПІ, розробка класифікаційного списку не виправно затягнулася. Є окремі локальні наукові пропозиції щодо використання пам'яток чи груп об'єктів у регіонах республіки (Подол у Києві, старе місто у Львові, Кам'янець-Подільський). Це серйозні науково-дослідні розробки, виконані на основі вивчення фактичного матеріалу і широкого комплексу взаємопов'язаних питань. Відновлення і реставрація окремих об'єктів за даними програмами показують їх реальність і життєву силу.

На основі існуючих планувальних рішень старовинних будівель і споруд та з урахуванням сучасних потреб комфортності необхідно передбачити можливі варіанти пристосування пам'яток. При цьому варіантність повинна відповідати умовам збереження об'ємно-планувальних структур пам'яток при новому функціональному змісті приміщень. Варіанти нового призначення пам'яток повинні враховувати питання збереження і відновлення навколишнього ландшафту.

В цьому плані необхідним науково-теоретичним багажем стануть критерії віднесення пам'яток архітектури до тих чи інших видів використання. Критерії – і кількісні, і якісні – будуть допомагати проведенню всебічного аналізу при визначенні нового змісту пам'яток чи архітектурних комплексів. У наш час в Україні відсутні єдині науково обґрунтовані критерії дослідження архітектурних пам'яток за ознаками їх сучасного використання. Безумовно, практика реставраційних, консерваційних і відновлювальних робіт свідчить про те, що спеціалісти при дослідженні архітектурних об'єктів вивчають чимало питань. Сюди входять дослідження споруд в натурі, виконання вимірвальних креслень, вивчення архівних матеріалів тощо. Кінцева мета – відтворення найправдивішого вигляду пам'ятки, щоб повністю розкрити історичні, архітектурні і художні цінності об'єкта.

Загалом реставраційна діяльність як науковий і творчий процес характеризується такими показни-

ками: 1) професійною кваліфікацією спеціалістів; 2) завданням по реставрації, які ставлять вчені; 3) якістю проектно-кошторисної документації на реставрацію і пристосування; 4) реалізацією проектів у натурі.

Практика підтверджує, що лише методично послідовна і взаємопов'язана реалізація названих показників буде допомагати реставраційно-відновлювальним процесам. При цьому постановка завдання пов'язана з необхідністю чіткого визначення критеріїв реставрації і пристосування пам'яток архітектури. Відсутність таких критеріїв негативно впливає на збереження історико-архітектурних пам'яток.

Досвід дослідження і реставрації пам'яток дає змогу дійти висновку, що для його вдосконалення, постановки процесу реставраційно-відновлювальних робіт на наукову основу доцільно:

- розробити класифікаційні списки пам'яток архітектури за ознаками можливого їх використання;
- виявити критерії оцінки старовинних будівель і споруд з точки зору можливості й доцільності їх використання для різноманітних сучасних функцій;
- розробити методику дослідження пам'яток архітектури, визначення їх нового змісту, проектування й реставрації споруд для нового призначення;
- розробити нормативну базу проектування нових функціональних процесів у різних за змістом і призначенням пам'ятках архітектури;
- розробити економічні основи пристосування пам'яток для нових цілей;
- розширити і вдосконалити матеріальну базу реставраційних майстерень;
- розгорнути пропаганду сутності і цінності пам'яток матеріальної культури з доведенням її до широких мас населення [4].

На необхідності таких дій неодноразово зупинялися спеціалісти, представники творчих спілок, Товариство охорони пам'яток історії і культури, тощо. Проте розв'язання цих питань не виправдано затягнулося. На жаль, доводиться констатувати, що реставраційна наука ще не посіла свого гідного місця нарівні з проектуванням і будівництвом нових споруд. Велике значення для розвитку реставраційної науки має практика конкурсних проектів по реставрації, їх відкритого обговорення. Доцільно при цьому запрошувати провідних спеціалістів із західних країн.

Аналіз реставраційних робіт по пристосуванню пам'яток архітектури до сучасних функцій дозволяє зробити висновок, що найбільш перспективними виявляються використання старовинних об'єктів під різноманітні музеї, бази відпочинку та туризму, житло. При цьому передові споруди, включаючи монастирі різних конфесій використовуються за своїм основним призначенням. Таке використання сприяє фізичному та моральному збереженню пам'яток архітектури.

ДЖЕРЕЛА

1. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т. - К.: Будівельник, 1983– 1986.
2. Лесик О. В. Замки і монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – 186 с.
3. Лесик А. В. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов: Вища школа, 1987. – С.127.
4. Лесик О. В. Формування закладів відпочинку та туризму в історико-архітектурному середовищі України. – К.: КІБІ, 1993, – 287с.
5. Лесик О. В. Економічна рентабельність реставрації, пристосування та експлуатації фортифікаційних комплексів Волині під заклади туризму та відпочинку // АСВ. – Вип. 1. – Рівне: ПП ДМ, 2008 – С.140–142.

В статті проведено аналіз наукових розробок широкого кола фахівців та науково-дослідних інститутів по вивченню пам'яток архітектури України. Досліджено основні види сучасного використання пам'яток архітектури. Установлені якісні показники реставраційних робіт по пристосуванню пам'яток архітектури для сучасних потреб.

The article analysed scientific investigations by wide circle of specialists and research institutes, which were devoted to the study of architectural heritage of Ukraine. The basic types of the modern use of architectural monuments are investigated. The quality indexes of restoration and adaptation of sights of architecture for modern necessities are defined.

Ольга Михайлишин

АРХІТЕКТУРА КОМПЛЕКСУ ВОЛИНСЬКИХ ТОРГІВ 1930-1938 РОКІВ У РІВНОМУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТА СИЛА ТРАДИЦІЇ

Протягом міжвоєнного періоду, коли значна частина історичної Волині перебувала у складі II Речі Посполитої, відбулося активне включення регіону в її суспільне і господарське життя. Це були роки промислового «буму», коли на теренах Європи¹, Польщі, так і Волині, започатковувалась діяльність промислово-ремісничих і сільськогосподарських виставок, які стали одним з важливих стимулів розвитку як окремих країн, так і регіонів. Рівень, масштаби проведення подібних заходів та їх тематика суттєво різнилася.

Одними з найбільших були Східні Торги у Львові, започатковані у 1921 р., Поморська Виставка сільського господарства і промисловості в Грудзьондзі (Grudziądz) 1925 р., Виставка «Веркбунду» у Вроцлаві, загальнодержавна виставка у Познані 1929 р. Організатори прагнули продемонструвати шляхи вирішення економічних, соціальних проблем, завдань в галузі культури, пропонуючи архітектурні засоби як одні з найдієвіших (ідеалізація ролі архітектури у I-й чверті XX ст. при вирішенні суспільних проблем загальновідома). Саме тому виставка у Вроцлаві була присвячена проблемі дефіциту загальнодоступного житла, підвищенню рівня комфорту проживання в містах, відображаючи західноєвропейські (німецькі) містобудівні та стилістичні тенденції. Познанська виставка, хоча і мала характер промислової, вирізнялась оригінальним підходом до розпланування виставкових теренів та спробами використати нову стилістику в образному вирішенні павільйонів, що викликало неоднозначні оцінки архітекторів-сучасників. Східні Торги у Львові стали продовженням започаткованих ще у 1894 р. виставкових акцій. Тут гармонійно поєдналися естетика паркових пейзажів з еклектичним романтизмом і строгою простотою нових павільйонів, які були ніби «нанизані» на композиційну вісь – головну алею [1, с.246–252].

Безумовно, що Волинь, як один з найменш економічно розвинутих регіонів Польщі, не могла претендувати на аналогічні загальнодержавні акції. Однак, ці терени мали значний природно-рекреаційний та сільськогосподарський потенціал.

¹ Загальновідомо, що і на території СРСР проводились виставки подібного характеру: наймасштабніші - Всеросійська сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка в Москві 1923 р. та Всесоюзна сільськогосподарська виставка 1939 року, яка стала постійно діючою.

Використання переваг краю – розробка родовищ природного каменю, стимулювання розвитку рослинницької і тваринницької галузей господарства, ремесел, туризму сприяли б включенню Волині в загальнодержавний економіко-господарський контекст.

Волинські торги в Рівному повинні були стати каталізатором усіх названих процесів та своєрідною рекламою для залучення інвестицій в регіон. На межі 1920–30-х рр. місто було найбільшим на Волині і налічувало майже 40 тис. мешканців [2, с.27]. Організатори відзначали також дуже вигідне географічне розташування цього населеного пункту: на перехресті залізничних шляхів, які поєднували північ з півднем (Рига-Вільнюс-Львів-Бухарест) та захід зі сходом (Варшава-Здолбунів-Шепетівка, Київ-Одеса-Чорне море). Саме Рівне повинно було стати стартовим пунктом для «експансії Польщі на Схід», налагодження господарських і торгових відносин з Радянським Союзом.

Отже, торкнемося окремих сторінок історії Волинських торгів, які відіграли важливу роль як в економічному, соціальному, так і в культурному житті краю. Про їх діяльність дізнаємося з архівних [3, 4, 8] і публікованих джерел – путівників, що видавалися за результатами кожної наступної виставки [10, 11] та статей у тогочасній регіональній пресі [6, 9], а про особливості архітектурно-стилістичного вирішення виставкових павільйонів свідчать збережені до нашого часу креслення, ескізи, листівки.

Для розташування експозиції виставки була виділена ділянка на території парку Любомирських, що примикала до південної сторони головної вулиці міста – 3-го Мая (зараз – вул. Соборна), де впродовж наступних років був сформований унікальний за своєю функцією архітектурно-містобудівний комплекс.

Перші Волинські торги [3], відбулися в Рівному восени 1930 р. і мали характер локальної промислової та ремісничої виставки. Основними її експонатами була продукція місцевих – рівненських – виробників. У зв'язку з високим рівнем зацікавлення з боку відвідувачів виставки (до числа яких належали не тільки мешканці міста та наближених населених пунктів, але й віддалених районів), було прийняте рішення про проведення таких імпрез щорічно.

Друга та третя виставки, які в 1931 та 1932 рр. одержали назву «Великі Ровенські торги», засвід-

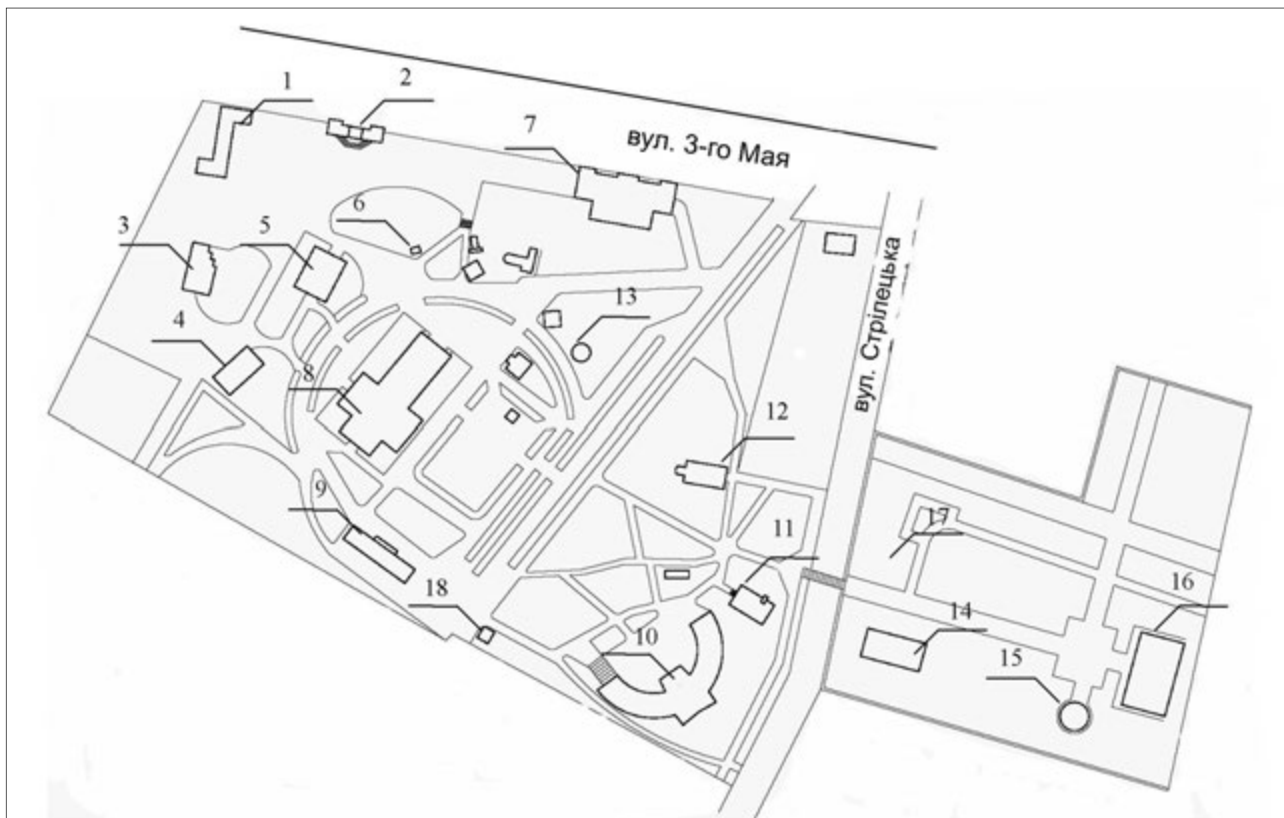

Рис. 1. Схема генерального плану торгів (ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 3981): 1. павільйон № 1; 2. павільйон № 24 (вхідний); 3. павільйон № 2; 4. павільйон № 5; 5. павільйон № 6; 6. павільйон редакції тижневика «ВОЛИНЬ»; 7. павільйон «Кременецький Дворик»; 8. павільйон № 7; 9. павільйон № 8; 10. павільйон № 10; 11. павільйон № 12; 12. павільйон № 14 «Ліги охорони державних кордонів (Л.О.Р.Р.)»; 13. павільйон Кременецького ліцею; 14. павільйон Ремесла ремісничої палати з м. Луцьк; 15. павільйон Морської і колоніальної ліги; 16. павільйон Кременецького ліцею; 17. місце павільйону фірми «S.A.Bacon Eksport»; 18. павільйон Співки виробників молока.

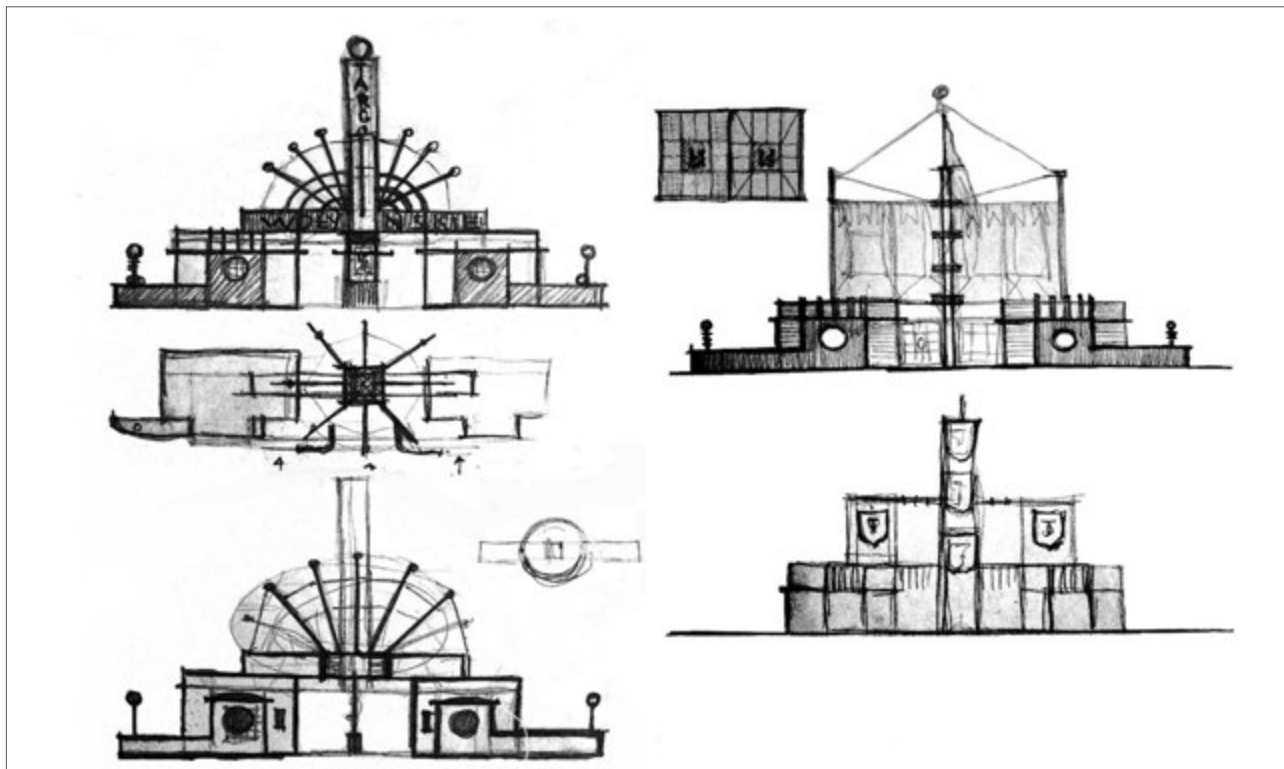

Рис.2. Ескізи оформлення головного входу на територію Торгів. 1930-ті рр. (ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 859).

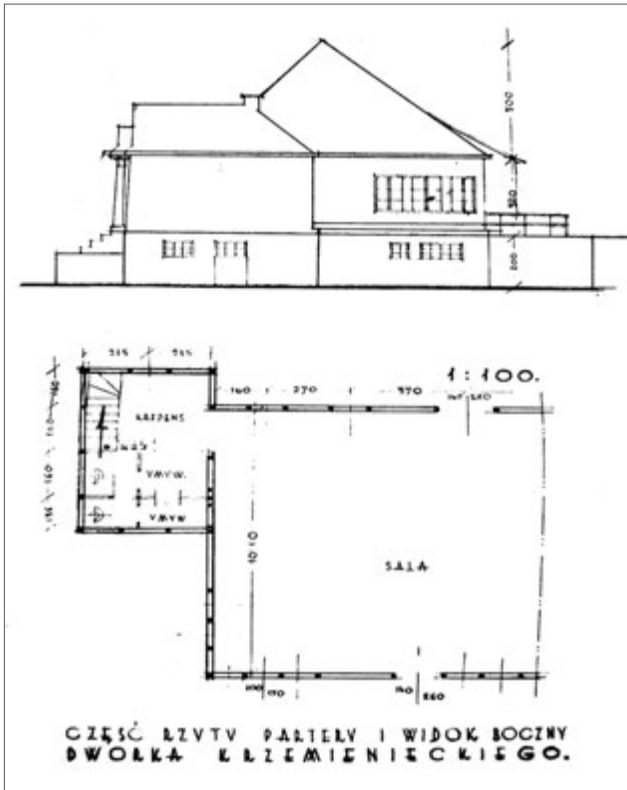

Рис.3. Павільйон «КРЕМЕНЦЬКИЙ ДВОРИК». 1929 р. Бічний фасад, фрагмент плану.

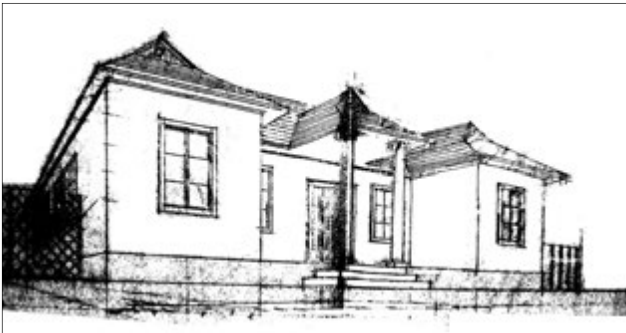

Рис.3. Павільйон «КРЕМЕНЦЬКИЙ ДВОРИК». 1929 р. Перспектива.

Рис.3. Павільйон «КРЕМЕНЦЬКИЙ ДВОРИК». 1929 р. Вигляд зі сторони вул. 3-го Мая (Соборної). Листівка 1930-х рр.

чили, що їх проведення стало важливою подією в господарському житті Західної Волині. Відбулося поступове тематично-функціональне структурування виставки та виокремлення найважливіших розділів: власне виставка, торгівля, навчання. Перший з них представляв сільськогосподарську техніку, обладнання для млинів, продукцію текстильного виробництва, килимарства, декоративне мистецтво, хімічні та фармацевтичні препарати, парфумерію, годинники та ін. Були укладені перші контракти з продажу продукції бджільництва, конярства, великої рогатої худоби. Презентували себе і сільськогосподарські школи, організовані за допомогою Люблінської Торгово-промислової палати. Загальний оборот кожної з виставок становив понад 6000 злотих.

Четверті Торги, перейменовані з 1933 р. на «Волинські Торги в Рівному», були організовані міською управою і проходили під протекторатом Волинського воєводи Г. Юзевського. Саме з цього часу Торги вийшли на регіональний рівень, перетворюючись на великий волинський ярмарок, продовжуючи традиції славних колись київських, бердичівських та дубнівських «контрактів». Крім звичної вже продукції сільського господарства та місцевої промисловості, тут були представлені великі фірми з Угорщини, Чехословаччини, Австрії. Загальна кількість учасників Торгів досягла 268, її відвідали майже 50 тис. чоловік.

Наступні, п'яті, Торгів 1934 р., що тривали протягом 14 днів (усі попередні – лише 8) стали ще й осередком проведення етнографічних свят. Великої популярності набуло свято обжинок, в яких взяли участь 15 тис. мешканців Волині. У рамках цього фестивалю були продемонстровані не тільки традиції та обряди, пов'язані із завершенням збору врожаю, але й святковий народний одяг.

Кожна наступна виставка притягувала до себе все більшу увагу зі сторони як виробників, так і бажаючих придбати продукцію, навіть не зважаючи на більш жорсткі умови відбору учасників. Так, на шостих Волинських Торгах 1935 р. організатори надавали перевагу тим учасникам, які готові були продемонструвати необхідну для Волинського регіону промислову продукцію, що виготовлялась на місцевих підприємствах. Про цю виставку розповіли 93 загальнодержавні друковані видання. З метою популяризації регіону було проведено фотовиставку та виставку, присвячену туристичним можливостям краю.

До початку роботи наступних, сьомих Торгів 1936 р., було визначено період їх щорічного проведення – між 8 та 30 вересня. За своїм розмахом виставка стала найбільшою з усіх попередніх. З 325 учасників 110 представляли Рівне, 84 – Рівненський повіт, 43 – Волинське воєводство, 88 – інші регіони Польщі. Завдяки пропаганді Торгів, яка активно проводилася в польській пресі (опубліковано 595 статей

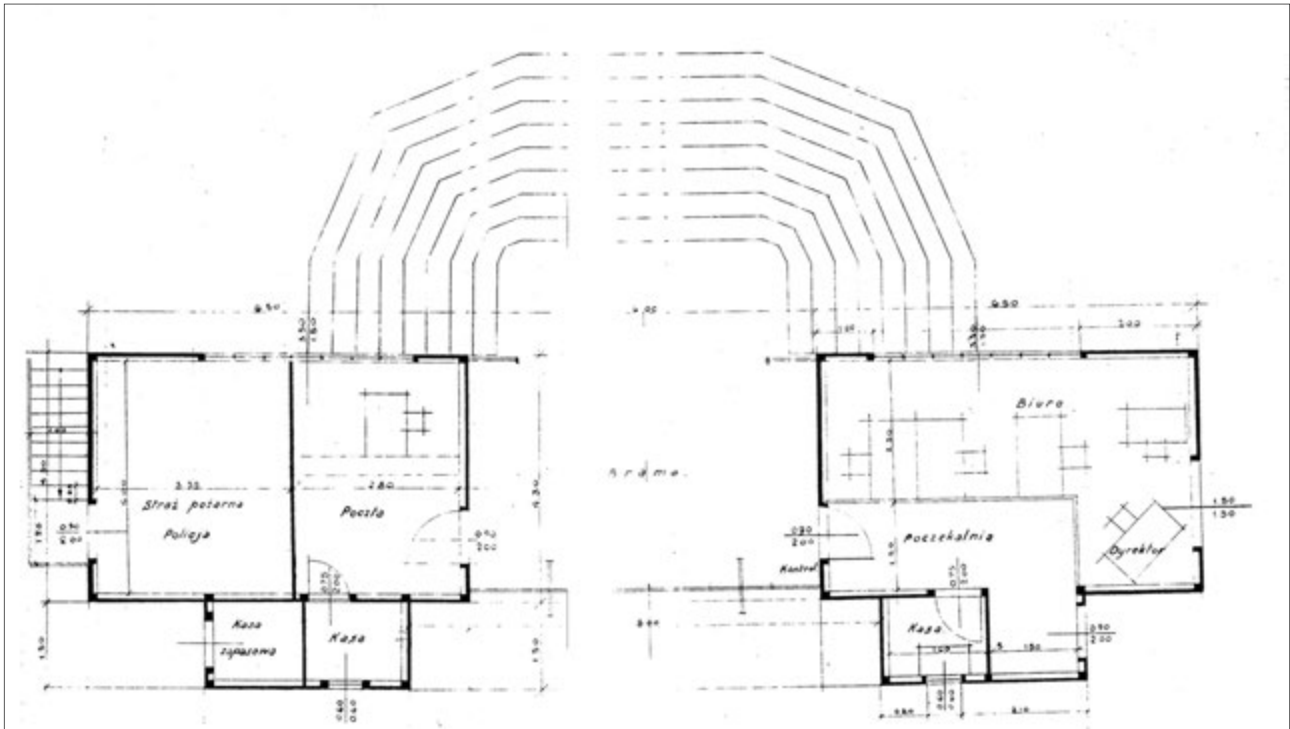

Рис.6. Вхідний павільйон (№24). План.

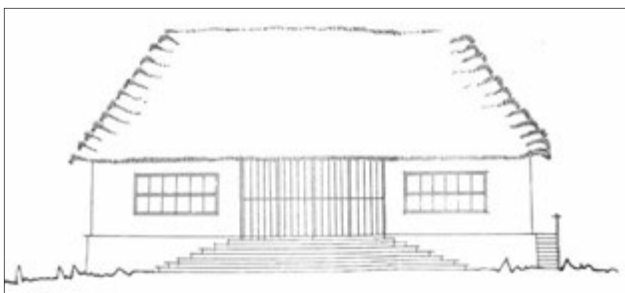

Рис.7. Вхідний павільйон. Головний фасад.

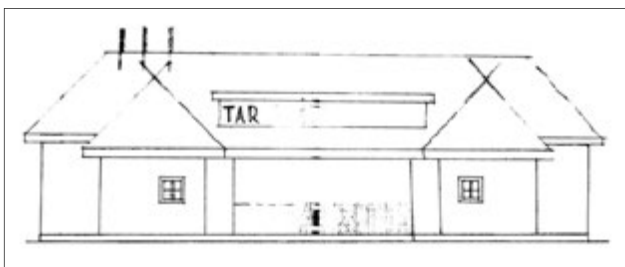

Рис.8. Вхідний павільйон.
Фасад зі сторони території виставки.

та оголошень у 90 виданнях), та широкій номенклатурі їх розділів, значно зросло й число відвідувачів: Торги відвідало більше 95 тис. осіб, 621 екскурсійна група (більше 21 тис. осіб). Про визнання Волинських Торгів у Рівному як чинника економічного розвитку регіону, свідчив і приїзд делегації з Познані, де проводились подібні виставки, та представників Люблінської торгово-промислової палати з метою налагодження господарських зв'язків.

Із збільшенням кількості учасників, ярмаркові терени розбудовувались. Так, протягом 1936 р. на незабудованих ділянках були споруджені ще декілька павільйонів для наступних, восьмих Волинських Торгів 1937 р.

Дев'ятий ярмарок 1938 року зібрав 294 учасники. Протягом 2-х тижнів його відвідали понад 106 тис. осіб, серед яких були гості з Вільно, Полоцька, Львова, Познані, Любліна, Мінська, Бреста, Лодзі, Гдині. Налагодження економічних контактів з центральними та західними регіонами Польщі давало підстави організаторам для виведення десятих, ювілейних, Волинських торгів у Рівному на загальнодержавний рівень. Керівництво Волинського воєводства закликала повітових старост, президентів та бургомістрів міст активніше організовувати екскурсії на Торги, залучати до відвідування Рівного купців, ремісників, сільськогосподарських виробників, а також школярів для ознайомлення з досягненнями господарства Волині. Однак зміна політичної ситуації в Східній Європі восени 1939 р. не дозволила реалізувати ці плани.

Як свідчать архівні документи, на момент відкриття перших Волинських торгів наприкінці серпня 1930 р., було зведено більшість передбачених програмою стаціонарних павільйонів для експонування продукції фірм, сільгоспвиробників та ремесел. Завершення першого етапу забудови виставкових територій ознаменувало видання альбому з вміщеними у ньому фотографіями усіх споруджених будівель [4, арк.15], який організатори планували вручити Волинському воєводі. Про значення архітектурного оформлення торгів свідчило

Рис.9. Павільйон Тютюнової монополії (№7). 1935 р.

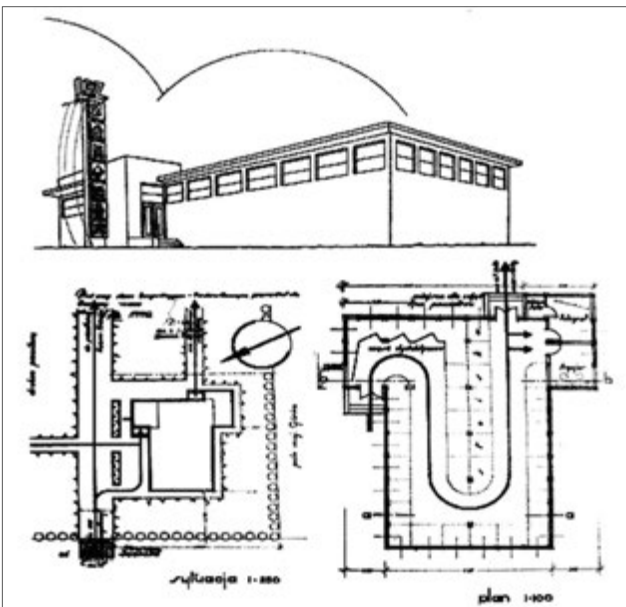

Рис.10. Павільйон Ремесла ремісничої палати з Луцька. 1935-36 рр. Арх. С.Словіковський. Перспектива, план.

введення в штат організаційного комітету посади головного архітектора, на яку був призначений інженер Карчевський [4, арк.1]. Затвердження проекту головного павільйону відбувалось за конкурсом на спеціальному засіданні президії оргкомітету. Перемогла проектна пропозиція архітектора Семена Сидорчука² «як естетично виразна та конструктивно обґрунтована» [4, арк.2]. Збереглися й непрямі згадки про існування генерального плану забудови території, відповідно до якого зводились виставкові споруди. Будівництво велось силами учасників виставки, які попередньо повинні були представити детальні проекти павільйонів на розгляд виставкового комітету та отримати дозвіл

² Семен Юліанович Сидорчук – головний архітектор м.Рівне у 1928-1930 рр. Див. детальніше: Михайлишин О. Архітектор Семен Сидорчук: спроба творчого портрета забутого майстра // Вісник НУВГП: зб. наук. праць. – Вип. 3 (47). – Ч.3. – Рівне, 2009. – С.49-56.

на будівництво у відповідному відділі магістрату Рівного [4, арк.39–40]. Забудова являла собою оригінальний комплекс споруд, що віддзеркалювали архітектурно-стилістичні тенденції тогочасної польської та західноєвропейської архітектури. Наступного, 1931 р., для гармонізації середовища частину павільйонів оздобили, змінивши декоративне вирішення фасадів.

Очевидно, що концепція оформлення головного входу Волинських торгів обговорювалася організаторами і архітекторами, задіяними до проектування виставкового комплексу. Варіантів існувало декілька. Проте, в кожному з ескізів є очевидним прагнення підкреслити модернізаційний поступ соціально-економічного життя регіону, виражений в лаконічних геометризованих формах каркасних конструкцій, поєднаних з металевими щоглами на розтяжках [16]. Однак, до реалізації була прийнята ідея акцентування регіонального характеру виставки і її сільськогосподарського профілю. «Фасад» комплексу, зорієнтований в сторону головної вулиці міста, формували дві будівлі, що представляли характерні зразки волинської маломістечкової забудови та народного житла: павільйон «Кременецький дворик»³ (збудований у 1935 р. [3, арк.5; 12]) та вхідний павільйон [12, 13] – відповідно.

Генеральний план Торгів був відкоригований у середині 1930-х рр.⁴, очевидно до VII Волинських торгів 1936 р., коли комплекс був значно розширений просторово [15]. До території парку кн. Любомирських (на той час міського парку), де у попередні роки проводилася виставка, були приєднані сусідні відкриті ділянки з огляду на бажання учасників (Кременецького ліцею, Ремісничої палати в Луцьку, фірми «S.A.Bacon Eksport» з м.Гнезно та ін.) збудувати нові сучасні павільйони. Для цього Рівненський магістрат виділив ділянку площею 3.5 га (колишня територія однієї з міських торгових площ), що примикала до зайнятої Торгами і розташовувалась у східному напрямку вздовж головної вулиці Рівного – 3-го Мая. Дві ділянки поєднали між собою в широкому мостом, збудованим над вулицею Стрілецькою.

Роль головної композиційної осі паркової частини торгів відігравала широка алея, що ділила її на дві нерівних за площею ділянки і була зорієнтована на головну магістраль міста. Значний ухил рельєфу західної частини, спрямований в північному напрямі – до вхідного павільйону, зумовив живо-

³ Павільйон являв собою копію житлового будинку, розташованого в Кременці та інвентаризованого студентами архітектурного факультету Львівської Політехніки у 1922 році під час однієї з перших експедицій з вивчення архітектурної спадщини краю. Обмірні креслення та замальовки цього об'єкту були опубліковані у спеціальному виданні «Domy Wołyńskie» (1923 р.)

⁴ Віднайдена лише його копія з нанесенням плану електрифікації території Волинських торгів у Рівному [5].

писний характер розпланування території і вільне розташування павільйонів. Криволінійні контури однієї з найширших алей підкреслювали характер рельєфу, підводячи відвідувачів до верхньої тераси з розташованим тут головним павільйоном № 7 Тютюнової монополії⁵, зведеним 1935 р. у стилі, що наслідував популярні на межі 1920–30-х рр. у Польщі форми архітектури конструктивізму. Ця будівля була найбільшою з-поміж усіх інших на Торгах і виділялась як єдина збудована з клінкерної цегли і оздоблена нікельованими деталями. Усі інші виставкові споруди були дерев'яними.

Відведена під забудову нова територія була розпланована за генеральним планом, розроблена авторським колективом у складі архітектора Юргелевича з Луцька та художньої комісії в особах Александра Єнджеєвського (Jędrzejewskiego) та Ядвіги Пшерадської (Przeradzkiej) – декораторів Волинського театру; решта території призначалась для проведення різноманітних заходів, змагань, з'їздів селян [3, арк.9]. Таким чином, всі вищезначені установи та фірми збудували на новому терені власні виставкові будівлі. «Волинські ремісничі відомості» [6, с.4] повідомляли, що новітні за виглядом, значні за площею павільйони, звели всього за 14 днів. Перший з них – павільйон Ремесла ремісничої палати з Луцька, розташований одразу за мостом, збудований за проектом луцького архітектора С. Словіковського, складався з динамічно поєднаних рівновеликих паралелепіпедів, прорізаних стрічковими вікнами [13]. За вертикальний акцент-домінанту слугувала одинадцятиметрова башта каркасної структури, оздоблена сімома емблемами ремесел та увінчана масивними літерами аббревіатури назви павільйону «I.R.Z» («Izba Rzemieślnicza»). Одразу за цією будівлею, на найвищій точці місцевості Морська і Колоніальна ліга спорудила павільйон-символ заввишки 15 метрів у вигляді морського маяка з прожекторами і оглядовим майданчиком, звідки відкривався чудовий вид не тільки на виставкові терени, але й на все місто. Перспективу центральної алеї замикав монументальний павільйон Кременецького ліцею. Головний вхід в будівлю розташовувався на осі чолового фасаду, розчленованого вузькими пілонами, чим підкреслювалось строга симетрія брили. Поряд розташовувався невеликий рекламний павільйон Дубенського представництва фірми «S.A. Bacon Eksport», а також кемпінг – дерев'яні збірно-розбірні будиночки для організації літнього відпочинку, виготовлені в с. Оржів, Веселе містечко та невеликі кіоски дрібних підприємств.

⁵ Для ілюстрування статті використані, у тому числі, фотоматеріали Архіву механічної документації (Arhiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie): sygn. I-G-5567-1, I-G-5567-3, I-G-5568, I-G-5570-1, I-G-5571-3, I-G-5572, I-G-5575, I-G-5576).

Рис.11. Павільйон Морської і колоніальної ліги. 1935-36 рр.

Рис.12. Павільйон Кременецького ліцею. 1935-36 рр.

Рис.13. Головний павільйон (№1). 1935-1936 рр. Арх. Я.Пшерадська, Ал.Єнджеєвський.

Рис.14. Павільйон редакції тижневика «ВОЛИНЬ». Листівка 1930-х рр.

Рис. 15. Павільйон №2. Головний та бічний фасади. Прорис проекту поч.1930-х рр.

Деякі зміни відбулися також в структурі забудови старої, паркової, частини виставки Так, на місці павільйону № 1, зведеного за згадуваним проектом арх. С. Сидорчука ще у 1930 р., на кошти міської

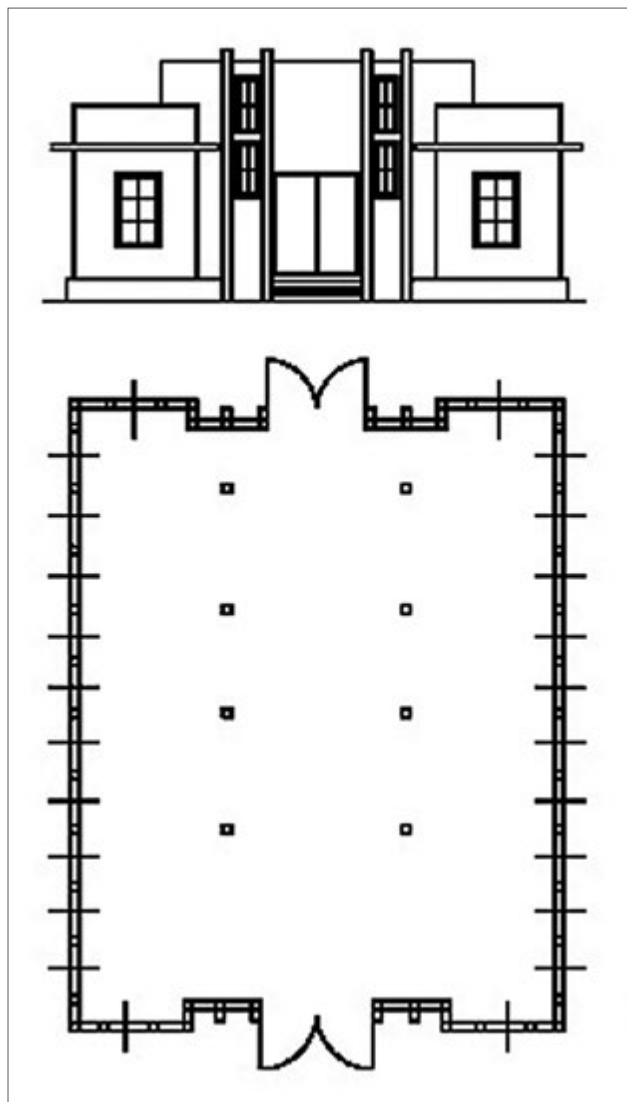

Рис. 16. Павільйон №6. Головний фасад та план. Прорис проекту 1930-х рр.

Рис.17. Павільйон № 6. Фото 1930-х рр.

влади Рівного за проектом Ал.Єнджеєвського та Я. Пшерадської був збудований новий, призначений для розташування пошти та поліцейського відділку [3, арк.9]. Оригінальний спосіб реклами своєї продукції віднайшли представники видобувних

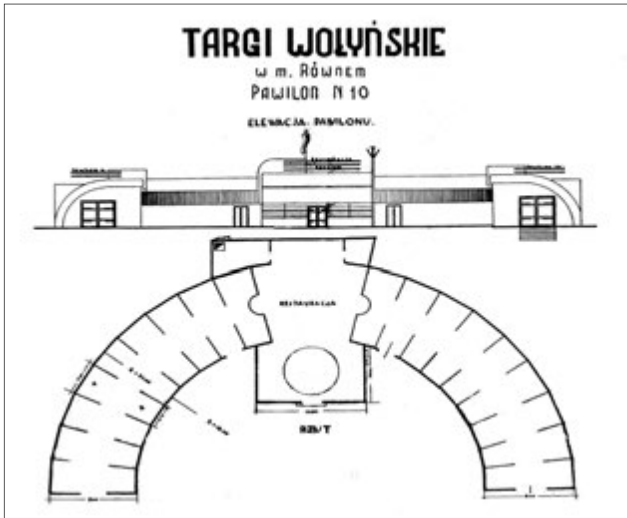

Рис.18. Павільйон №10. Головний фасад та план.
Проект 1935-36 рр.

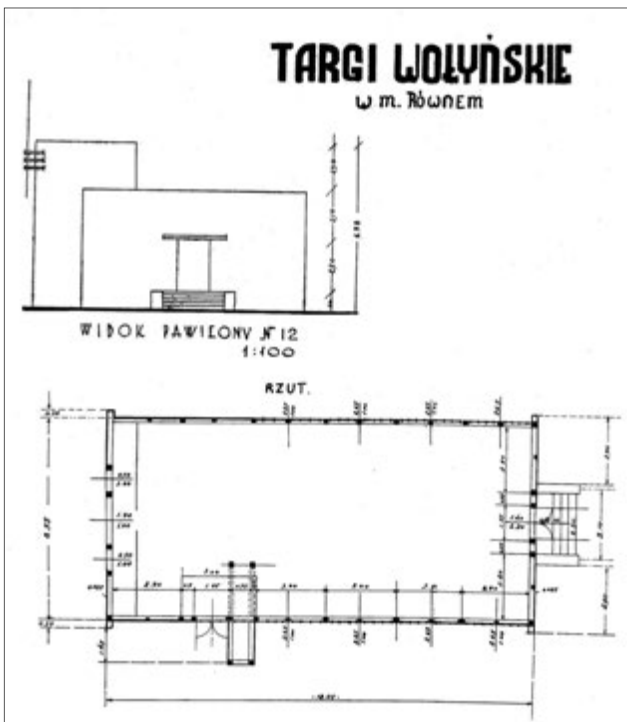

Рис. 19. Павільйон №12. Головний фасад, план.
Проект 1930-х рр.

підприємств в Яновій Долині (зараз – с.Базальтове Рівненської області) та с.Клесові: відкритий майданчик одразу за вхідним павільйоном був заощений базальтовою та гранітною бруківкою. Неповдалі від головного павільйону з'явився і павільйон редакції тижневика «Волинь» з Луцька, в оформленні якого проявились риси народної волинської архітектури. Оригінальне планувальне і об'ємне рішення мав павільйон № 2: виконаний в регіональному стилі представляв у перспективному скороченні фрагмент забудови волинського села [14]. Тут експонувалась продукція місцевих

Рис.20. Павільйон Ліги протиповітряної і протихімічної оборони. Фото 1930-х рр.

Рис.21. Павільйон Ліги протиповітряної і протихімічної оборони. Фото 1930-х рр.

народних промислів. Кресленики павільйону № 6 [13] та його фото свідчать про достатньо вдалу спробу представити нову стилістику будівлі в нехарактерному матеріалі – дереві. У цьому випадку вертикально встановлені дошки обшивки органічно підкреслили загальний ритм, симетрію та дещо сухувату регулярність композиції площин, з яких було сформовано головний фасад. За незвичний образ будівлю називали «прибульцем з заходу» [3, с.50].

Домінантою паркової частини виставкових теренів на схід від головної алеї став збудований у 1936 р. павільйон № 10 [13] з представництвом і

Рис.22. Фонтан перед павільйоном №10. Фото 1937 р. (?).

Рис.23. Павільйон-ресторан на виставковій території.
Фото 1930-х рр.

експозицією міської управи м.Рівного, туристичних фірм, Польського краєзнавчого товариства та ін. Постановка будівлі на діагональній осі симетрії території Торгів і орієнтація на головний вхід підкреслювала її просторове домінування і значимість як одного з головних об'єктів комплексу. Класицистична планувальна схема павільйону з двома симетрично розташованими бічними крилами, що утворювали півциркульний об'єм і напівзамкнутий простір перед ним поєднувалась з архітектурною простотою фасадів. Рационалістичні за стилістикою павільйони № 12 [13] з експозицією промислових виробів і № 14, 15 – Ліги протиповітряної і протихімічної оборони (Л.О.Р.Р.), розташовані неподалік, завершували формування ансамблю будівель паркової частини Волинських торгів.

Підготовчі роботи до проведення восьмих Волинських Торгів 12–26 вересня 1937 р. в основному обмежились деякою перебудовою існуючих споруд на території виставки (зокрема розширений «Кременецький дворик») та їх ремонтом, але значною мірою зосередились на благоустрої. Так, у парковій частині території було прокладено водопровід з метою підвищення рівня комфорту під час функціонування виставкових павільйонів, забезпечення учасників виставки водою, полегшення проведення

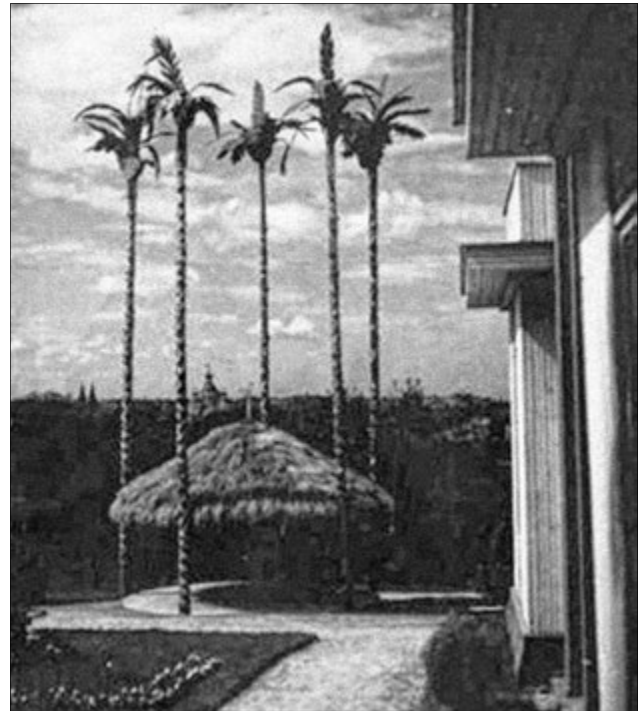

Рис.24. Літній майданчик на виставковій території. На задньому плані помітні абрисы католицького костелу (зліва) та православного собору (справа).
Фото 1930-х рр.

садово-паркових робіт⁶. Водопровід забезпечував водою і «кольоровий» фонтан, розташований перед павільйоном № 10 – окрасу всієї території. На квітнику поряд з павільйоном № 7 була встановлена декоративна скульптура у вигляді жіночої фігури [3, с.13]. Окрім того, вся виставкова територія була оснащена електричним освітленням, що поживало

⁶ Було висаджено 200 декоративних дерев та кущів та 7 тис. квіткових рослин.

життя на теренах Торгів у вечірні години. На території функціонував також літній театр, танцювальний майданчик, декілька ресторанів та кафе.

Оздоблювальні роботи проводилися під керівництвом Художньої комісії, представленої вже згадуваними художниками Ал.Єнджеєвським та Я. Пшерадською. Фахівці працювали над декоруванням павільйону № 10, розписом головного фасаду павільйону № 12; за їх ескізами були виготовлені емблеми Волині для залізничного вокзалу, споруджено вздовж головної вулиці міста 30 стовпів для закріплення знамен.

Нажаль, більшість проектів павільйонів, які вдалося віднайти, анонімні, а про зовнішній вигляд частини з цих будівель свідчать лише загальні описи, що містяться в рефератах Волинських Торгів, укладених їх дирекцією. Так, відомо, що поряд з найбільшими виставковими будівлями, зокрема, головним павільйоном та «Кременецьким двориком» розташовувались ще декілька невеличких ефектного вигляду об'єктів. Цікавий за формою павільйон у вигляді скарбнички був рекламою Волинських комунальних ощадних кас; в оригінальний «гострокутний» будівлі розташовувалась виставка польських виноградних вин; а поряд у власному павільйоні демонструвала свою продукцію кондитерська фабрика «Бранка» [3, с.61].

До сьогоднішніх днів не зберігся жодний з павільйонів. Недовговічні дерев'яні будівлі не пережили період воєнного лихоліття. Останні сліди Волинських торгів були стерті в процесі реконструкції міського парку та розбудови міста Рівного у середині минулого століття.

Говорячи про значення Волинських торгів для розвитку міста Рівне та пожвавлення архітектурно-містобудівної діяльності на теренах Волині у міжвоєнну добу, можна зробити декілька висновків. По-перше, розпланування і забудова типологічно нового для свого часу і міста просторового утворення – регіональної виставки стало в 30-х рр. XX ст. новим досвідом для архітектурної громадськості краю. По-друге, спроба гармонійно поєднати в одному комплексі стилістично різномірні об'єкти – національну традицію і європейський авангард – ознаменувала прагнення авторів наблизити Волинь до новацій, запроваджуваних в архітектурній практиці Польщі та Європи без втрати самобутності архітектури регіону. По-третє, якість благоустрою виставкової території та її інженерне обладнання були взірцем виконання такого виду робіт, давали поштовх до підвищення рівня комфорту проживання, вказуючи шляхи створення повноцінних рекреаційних зон в містах і містечках Волині.

ДЖЕРЕЛА

1. Cielątkowska R. Architektura i urbanistyka Lwowa II Rzeczypospolitej / Okolice Kultury. – Zblewo: Atr-Styl, 1998. – 387 s.
2. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931. – Warszawa: Nakł. Urz. Głównego Statystycznego, 1938. – 329 s.
3. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.3275. 1936 р., 1938 р.
4. ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 1291, 1930 р.
5. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.
6. VII Targi Wołyńskie w Równem // Wołyńskie Wiadomości Rzemieślnicze. – 1936. – № 8–9.
7. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. – Рівне, 1998. – С.137.
8. ДАРО, ф.31, оп.1, спр.2695. 1934–35 рр.
9. О Targach Wołyńskich // Wiadomości Urzędowe Zarządu miejskiego w Równem. – 1936. – № 10. – S.1–9.
10. Wielkie III Targi Rówieńskie. – Równem, 1932. – 20 s.
11. Przewodnik po VIII Targach Wołyńskich w Równem. – Warszawa: Wyd-wo agencji Wschodniej Codziennej Gazety Handlowej, 1937. – 81 s.
12. ДАРО, ф.31, оп.2, спр. 1095.
13. ДАРО, ф.31, оп.2, спр. 3957.
14. ДАРО, ф.31, оп.2, спр. 212.
15. ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 3981.
16. ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 859.
17. ДАРО, ф.31, оп.1, спр. 3965.
18. Михайлишин О., Смолин М. Архітектура Волинських торгів в Рівному 1930–1939 років // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства та культурології. – К.: Фенікс, 2008. – Вип. 5. – С.133–146.

The article researches history of creation of «Volyn Fair» in Rivne in 1930–38. It also analyses the formation stages of the spatial planning structure of the architectural planning complex and stylistic features of exhibition pavilions.

У статті досліджена історія формування виставки Волинські Торги в Рівному впродовж 1930–38 рр. Розглянуті етапи формування просторово-планувальної структури архітектурно-містобудівного комплексу та стилістичні особливості вирішення виставкових павільйонів.

Роман Радович

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ ДВОРУ ТА СПЕЦИФІКА ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ НА ГАЛИЦЬКІЙ ВОЛИНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Галицькою Волиню у спеціальній літературі прийнято називати південно-західну частину етнографічної Волині, яка охоплює південний захід Волинської височини та північний схід Малого Полісся, що адміністративно відповідає північним районам Львівської обл. (Сокальський, Радехівський, Бродівський, можливо – частково Буський та Кам'янко-Бузький¹). Вона займає основну частину колишнього Белзького князівства, що входило до складу Волинського. Культурну спорідненість населення цієї території та основної частини Волині засвідчує мовно-діалектна єдність та спільність ряду ознак матеріальної та духовної культури. Таким чином, розглядаючи динаміку історико-географічної межі Волині з Галичиною, дослідники приходять до висновку, що впродовж XIII–XX ст. ця межа мала яскраво виражену тенденцію просування на північний схід. Внаслідок цього сучасна північно-західна Галичина включає в себе землі, які в минулому належали до Волині [17, с. 135–137]. Згадана спільність історичної долі помітно вплинула на подальше формування етнокультурних особливостей даного регіону: південно-західна частина Волині поєднала в собі елементи культури власне Волині та північного заходу Галичини. У запропонованій розвідці ми розглянемо господарські будівлі та специфіку забудови двору на основній території Галицької Волині у межах Сокальського, Радехівського та Бродівського районів².

У другій пол. XIX – на поч. XX ст. у сільських поселеннях Галицької Волині, садиба³, як правило, розташовувалася окремо від інших земельних угідь. У таких випадках двір з присадибною ділянкою знаходився у межах сельбища, а основні орні землі, пасовиська, сіножаті та інше – поза його межами. Садиби мали форму наближених до прямокутника смуг, видовжених переважно перпендикулярно до

дороги. Двори в них, розташовувалися, звичайно, наближено до вулиці. Будівлі двору ніколи безпосередньо не примикали до дороги. Простір перед двором був зайнятий садом, городом, деревнонасадженнями. Безпосередньо біля дворів розташовувалися городи. Зібраний на городах урожай, використовувався, як правило, для забезпечення харчових потреб сім'ї [22, с. 446].

Наявність саду була однією з особливостей української садиби [4, с. 198]. Уже в першій пол. XIX ст. садівництво набуло товарного характеру в багатьох районах Західної України [9, с. 47]. У другій пол. XIX – на поч. XX ст. сади були невід'ємним елементом сіл Галицької Волині. Скажімо, дослідники минулого згадують їх на Сокальщині [22, с. 446]. Сади тільки частково насаджували одним масивом. Переважав звичай вирощувати фруктові дерева розсіяно, тобто в різних куточках садиби. Крім яблунь, груш, слив, звичайними деревами стають вишні, черешні, а подекуди і волоські горіхи [22, с. 446].

Дуже часто перед вікнами хати влаштовували квітники. Від подвір'я їх завжди відгороджували. Якщо в сім'ї були дівчата, то квітник був обов'язковим елементом садиби. На Сокальщині існувало повір'я, що квіти могла садити тільки дівчина, а ясени – хлопець [22, с. 456]. Інше повір'я забороняло ставити хату на тому місці, де колись росли квіти. За даними польського дослідника Броніслава Сокальського, в колишньому Сокальському повіті найчастіше садили «розмарин», «барвінок», «руту», кольорові «мальви», «астри», «бальзаміни», «м'яту», «гвоздики», «братки» [22, с. 456]. Поряд з квітниками в садибах насаджували різні декоративні дерева і кущі: бузок, кухонну розу, калину, червону горобину, і навіть тую. У різних місцях садиби (від вулиці, на межах) селяни насаджували лісові дерева.

Двір⁴ («загорода», «обійстя») був центром господарського і побутового життя селянина. При забудові двору основна увага приділялася розташуванню житла. На розглядуваній території, як і скрізь в Україні [4, с. 58], хату орієнтували головним фасадом на південь, південний схід або південний захід («на світло», «до сонця»). У другій пол. XIX – на поч. XX ст. на теренах Галицької Волині побутували двори вільної, замкнутої та зімкнутої забудови.

¹ Південна межа Галицької Волині поки що є доволі дискусійною. Скажімо відомий учений Степан Макарчук проводить її орієнтовно північніше Рави-Руської, південніше Кам'янки-Бузької – Буська – Олеська – Підкаменя [11, с. 44].

² Надалі для позначення районів будемо використовувати скорочення: Сокальський р-н – Сок.; Радехівський р-н – Рад.; Бродівський р-н – Брод.

³ Поняття «селянська садиба» включає в себе двір і прилеглу до нього присадибну ділянку, що складається з городу і саду.

⁴ Поняття «селянський двір» охоплює виділене на садибі місце, де розташовані житло і господарські будівлі.

Для першого типу характерне вільне розташування житла і господарських будівель. Замкнутий двір складався із зблокованих між собою житлових та господарських будівель і конструктивно зв'язаної з ними високої огорожі. У замкнутих дворах житлові і господарські споруди розташовувалися в один ряд, Г- чи П-подібно, примикаючи одна до одної і перекриваючись спільним дахом.

На обстеженій території виявлено декілька варіантів дворів вільної забудови, зокрема безсистемний, однорядовий, дворядний (паралельний), Г-подібний, П-подібний, периметральний та комбінований. Розміри двору і кількість будівель залежали безпосередньо від майнового стану селянина.

Безсистемний варіант двору вільного типу забудови, тобто з нерегулярно розкиданими на ньому будівлями, на думку деяких учених, є одним з найдавніших варіантів цього типу [21, с. 556]. Такі двори були характерні для господарств усіх верств українського селянства. Вони зустрічалися і на всій досліджуваній території доволі часто, здебільшого у поселеннях безсистемних форм, присілках та на відрубних ділянках. Характерною особливістю дворів сільських багатіїв була значна кількість господарських будівель двору і блокування деяких із них між собою. Типовим зразком такого господарства є двір др. пол. XIX ст. зі с. Збруїв (Брод., рис. 1). Хата, збудована в 1844 р., розташовувалася в середній частині двору і поділяла його на дві частини. На південь від хати знаходилися шпихлір і пивничка, зліва – так званий «крижевий хлів», тобто два зблоковані між собою Г-подібно за допомогою шопи і перекриті спільним дахом хліви (для коней і «товару» – корів, волів). Поруч був «хлівець» для курей і свиней. З північного боку хати на відстані 20–30 м розміщувалися дві тридільні стодоли і два відгороджені від решти двору обороти. Тут же росли липи, дуб, перед хатою – груша-дичка. На деревах висіли «довбанки» (видовбані в липових колодах вулики). Навколо двір був обгороджений [1, арк. 69].

Однорядовий варіант вільної забудови двору виник у зв'язку з земельною тісністю та подрібненням земельних угідь. Він зустрічався скрізь на Галицькій Волині і був характерним для тих садиб малоземельних селян, у котрих ширина наділу не перевищувала 10 м, а відтак житло і господарські будівлі змушені були розташовувати в один ряд та орієнтувати причілком до дороги. Житло в таких дворах знаходилося у глибині або наближено до дороги. Вузька смуга двору була проїжджою частиною з боку вулиці в город. Г-подібний варіант двору вільної забудови належав до найпоширеніших серед господарств малої та середньої заможності. Він побутував переважно там, де ширина наділу не перевищувала 15 м. У незаможних селян двір становили лише хата і невелика господарська споруда.

Двори вільної забудови з паралельним (дворядним) розташуванням будівель зустрічалися тут

дещо рідше. Цей варіант двору виступав у двох підваріантах: 1) будівлі орієнтовані торцем до дороги; 2) будівлі орієнтовані довгою стіною до дороги. У першому випадку господарські приміщення (в одному блоці чи окремо) розташовувалися навпроти житла, а простір між ними (двір) служив проїздом на город (двір у с. Оглядові Рад.). Типовим прикладом другого підваріанту був двір кін. XIX ст. зі с. Шнирова (Брод.). Хата і розташована паралельно до неї будівля, в якій під одним дахом блокувалися стайня і стодола, займали лівий бік неширокого наділу. Справа від хати – проїзд у двір. Хата стояла наближено до дороги й орієнтувалася до неї напильною стіною. Такі двори виявлено у селах Ясеніві, Заболотцях (Брод.) [2, арк. 20].

Двори з вільною П-подібною забудовою характерні для господарств заможних селян, котрі мали широку садибну ділянку і значну кількість господарських будівель. Житло у відповідних дворах знаходилося, як правило, наближено до дороги, а господарські будівлі розташовувалися під прямим кутом до нього у глибині двору. У ряді випадків при наближеному розташуванні хати до дороги один бік двору залишався не забудованим (двір поч. XX ст. у с. Ясеніві Брод.). У дворах П-подібної забудови ряд господарських будівель міг стояти впоперек двору, наближено до дороги (двір пер. пол. XX ст. у с. Збруях Брод.).

При периметральному варіанті вільної забудови будівлі розташовувалися по периметру двору. Окремі з них частково блокувалися між собою. Така забудова була характерна насамперед для заможних селян, котрі мали значну кількість господарських будівель і садибну ділянку великих розмірів. Подекуди аналогічні двори побутували і в селян середньої заможності. Так, у дворі поч. XX ст. зі с. Ясенова (Брод.) хата стояла наближено до дороги і була повернута до неї тильною стіною. З лівого і правого боків двору під прямим кутом до хати знаходилися відповідно шопи і стайня. Замикала чотирикутник стодола [2, арк. 57].

У другій пол. XIX – на поч. XX ст. на всій території Галицької Волині спорадично зустрічалися замкнуті двори («загороди») [1, арк. 28, 31, 32, 58; 2, арк. 56, 63]. На початку XX ст. двори, в яких усі будівлі блокувалися між собою у вигляді прямокутника і перекривалися спільним дахом, у колишньому Бродівському окрузі фіксував відомий український учений Федір Вовк. У такі двори вели одні або двоє воріт: через одні в'їздили у двір з дороги, другі вели із стодоли в поле [5, с. 94]. У дворі кін. XIX – поч. XX ст. зі с. Карова (Сок., рис. 2) хата, орієнтована головним фасадом до півдня, а торцем у бік дороги, знаходилася у глибині двору. У східному напрямку від хати стояв шпихлір, за ним – хлівець, під прямим кутом до останніх – хліви. Між хлівами і хлівцем вів проїзд у двір. Тридільна стодола («запільля» + «тік» + «запільля») займала південний бік

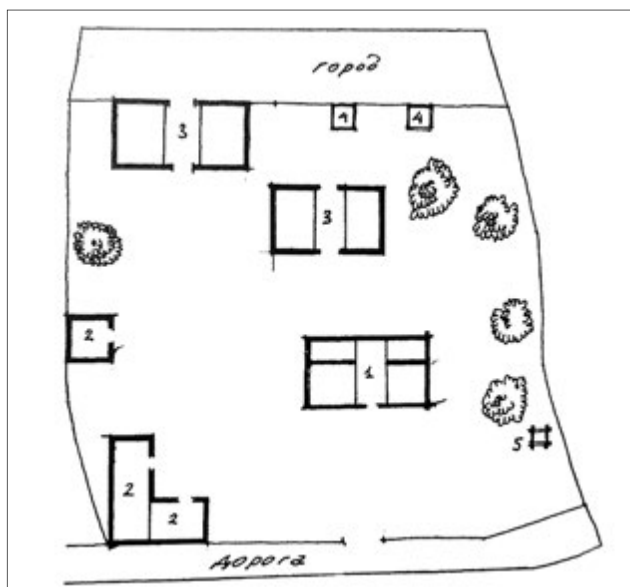

Рис. 1. Двір другій пол. XIX ст. зі с. Збруїв Бродівського району Львівської обл. 1 – хата; 2 – хліви; 3 – стодола; 4 – оборіг; 5 – криниця

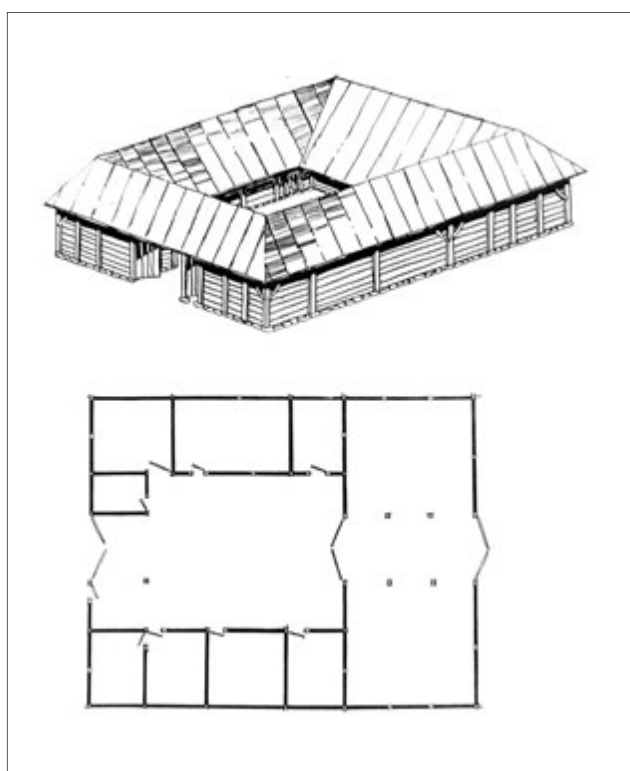

Рис. 3. Замкнутий господарський двір («підварок») поч. XX ст. зі с. Пісків (хутір Ліс) Бродівського району Львівської обл.

двору. У току було двоє воріт («на виліт»), які вели в поле. Західний бік займали хліви, які блокувалися зі стодолю, а через шопу – з хатою. Між хатою і шпихлірем – криничка [2, арк. 63].

На Галицькій Волині побутовував також перехідний варіант двору, що поєднував замкнутий і двір з вільною забудовою, тобто так званий «двір

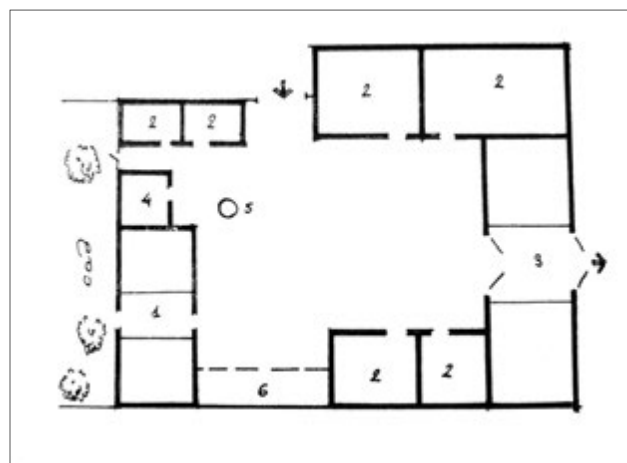

Рис. 2. Замкнутий двір («загорода») другій пол. XIX ст. зі с. Карова Сокальського району Львівської обл. 1 – хата; 2 – хліви; 3 – стодола; 4 – шпихлір; 5 – криниця

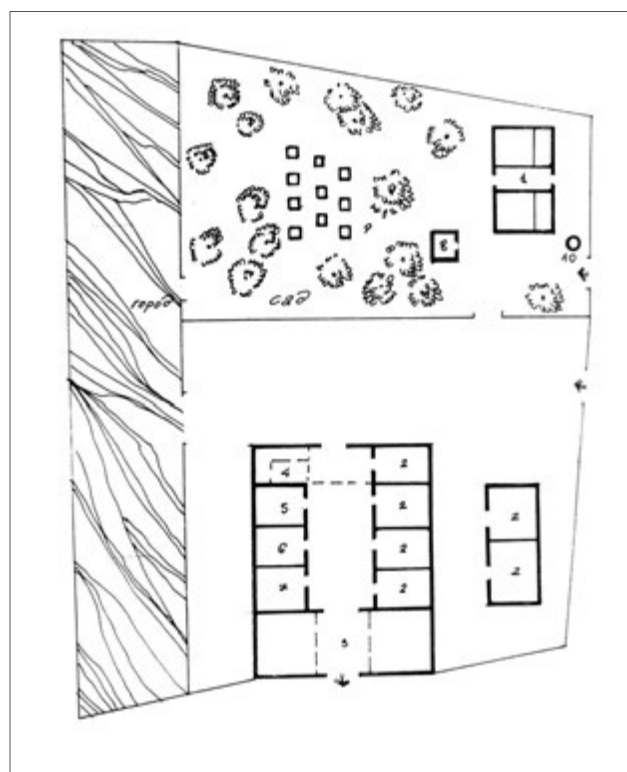

Рис. 4. Двір з «підварком» кін. XIX – поч. XX ст. зі с. Вузлого (присілок Підгайок) Радехівського району Львівської обл. 1 – хата; 2 – хлів; 3 – стодола; 4 – піддашня-шоп; 5 – майстерня; 6 – січкаря; 7 – шоп; 8 – шпихлір; 9 – пасіка; 10 – криниця

з підварком». Хата і з'єднана з нею чи поставлена окремо комора («шпихлір») утворювали окремий двір, а всі інші будівлі зберігали свою замкнутість, утворюючи господарський замкнутий комплекс («підварок», «загумення») [5, с. 94]. Ф. Вовк зафіксував двори з підварками також на території Галицькій Волині, в колишньому Бродівському

Рис. 5. Стодола кін. XIX ст. зі с. Сільця Сокальського р-ну Львівської обл.

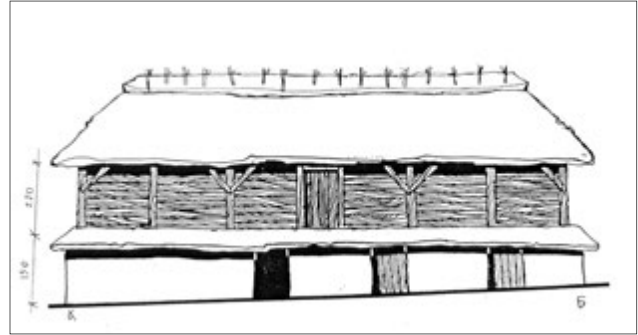

Рис. 6. Стайня-стодола кін. XIX ст. зі с. Попівців Бродівського р-ну Львівської обл.

окрузі [5, с. 94]. У другій пол. XIX – на поч. XX ст. такі двори належали, як правило, заможним селянам. Часто їх споруджували при фільварках (сс. Шнирів, Конюшків Брод.; Миколаїв Рад.) [1, арк. 13; 13, с. 42]. Жителі с. Лешнева (колишнє містечко на Бродівщині) зі санітарно-гігієнічних міркувань утримували домашніх тварин і птицю саме в таких господарських дворах за межами села (урочище «Підварки») [2, арк. 56]. Згадки про двори з підварками збереглися в селах Зубкові, Переспі, Волиці (Сок.); Вузловому (Рад.) [1, арк. 28, 31, 32, 58]. Найчастіше вони були зведені у поселеннях безсистемної форми та у присілках. У минулому двори з підварками побутували у с. Лісі (тепер хутір Лісовий села Пісків Брод., рис.3) [5, с. 94]. Один з таких дворів нам вдалося виявити і зафіксувати у процесі наукової етнографічної експедиції 1987 р. Звели його на поч. XX ст. і належав він заможному селянинові. У господаря було 20 моргів поля (11,2 га), 10 корів, 4 коней тощо. Двір становили хата (7,3 x 11,35 м), шпихлір з пивничкою (4,65 x 3,8 м) та господарський підварок. Хата, шпихлір і пивничка були відділені від господарського двору і tworили окремий, огорожений з усіх боків двір. З півночі і заходу до нього прилягав сад, у якому знаходилася пасіка. На відстані 40 м до заходу стояв господарський двір («підварок»). Усі будівлі в ньому блокувалися між собою по периметру прямокутника (20,5 x 16 м) й об'єднувалися спільним дахом. У середині комплексу знаходилась обора (9 x 7,8 м), в яку вело двоє воріт: одні (з хвірткою) виходили у сад, інші через проїзну стодолу – в поле. Крім стодолу з током і двома «запіллями», підварок становили також хлів для корів, хлів для коней, окремі приміщення для свиней, гусей, курей, дровітня і ще одна невелика «стоділчина» [2, арк. 23; 13, с. 43].

Подібним до попереднього був двір кінця XIX – початку XX ст., виявлений у присілку Підгайок (с. Вузлове Рад., рис.4). Господареві належало 25 моргів поля (14 га). Він утримував 8 корів, 4 бичків, 3 коней. У південно-західній частині садиби знаходилися хата, шпихлір з пивничкою і криниця. Від решти садиби ці будівлі відділяла огорожа. За огорожею розташовувався сад, а в ньому – пасіка

(30 вуликів). Окремо стояв господарський двір («загумення»). Усі будівлі у ньому блокувалися у формі чотирикутника і перекривалися спільним дахом. Двір становили окремі хліви для корів, биків і телят, хлівці для свиней і домашньої птиці, піддашся, шопи, возівня, січкаря, «робітня» (домашня майстерня). Осторонь, на відстані 10 м від нього, знаходилася дводільна стайня для коней [1, арк. 61]. Замкнуті двори відомі й у інших районах Волині [16, с. 212; 18, с. 221], а також на Поліссі [7, с. 102–103; 6, с. 293–294], Гуцульщині, Лемківщині [8, с. 148–150; 12, с. 29–68], Поділлі [10, с. 72–74], Полтавщині, Вороніжчині та Курщині [5, с. 94].

Відповідно до наших матеріалів, зімкнутий тип забудови двору у другій пол. XIX – на поч. XX ст. зустрічався на Галицькій Волині дуже спорадично. У процесі польового етнографічного дослідження тут виявлено два варіанти забудови такого двору: однорядову та Г-подібну (П-подібної забудови, відомої в інших регіонах України, зафіксувати не вдалося). Частіше зустрічається однорядовий зімкнутий двір («хата під одним дахом»). На розглядуваній території він був характерний для бідніших верств селянства. Зімкнуті Г-подібні двори траплялись рідше. Вони були характерні насамперед для господарств із незначними розмірами наділу. У таких випадках житловий блок орієнтували фасадом на південно-східні румби, а господарські будівлі прилягали до нього під прямим кутом. Тоді такі хати означали описовими словосполученнями – «крижова хата», «хата у вінкіль». «Крижовий двір» 1914 р. із с. Шнирова (Брод.) становили два житлові приміщення, розділені сіними з коморою. Під прямим кутом до них примикали стайня, шопи і стодола [2, арк. 41].

Необхідність певних господарських будівель двору зумовлював землеробсько-тваринницький напрям господарства досліджуваної території. Специфіка і кількість господарських будівель залежала безпосередньо від соціально-економічного стану господарства. У заможних, як вже згадувалось при характеристиці забудови двору, їх набір був досить значний («хліви» на коні і корови, «хлівці» для свиней та домашньої птиці, «стодолу», «шопи», ко-

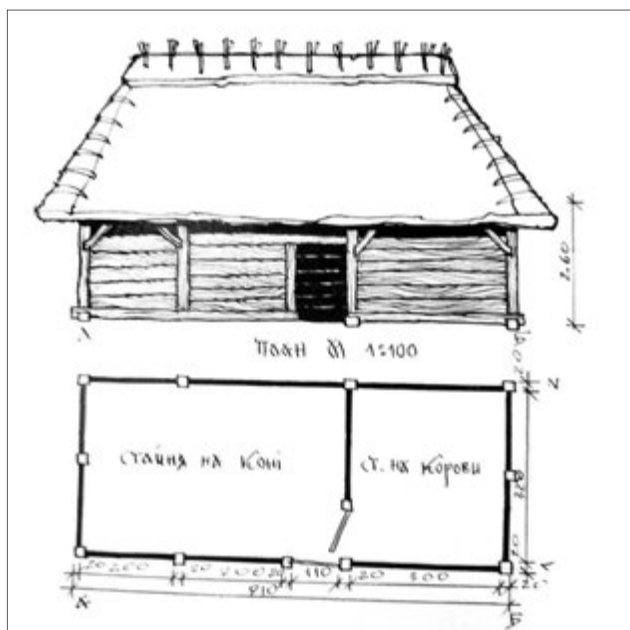

Рис. 7. Хлів поч. XX ст. зі с. Руди Бродівської Бродівського р-ну Львівської обл.

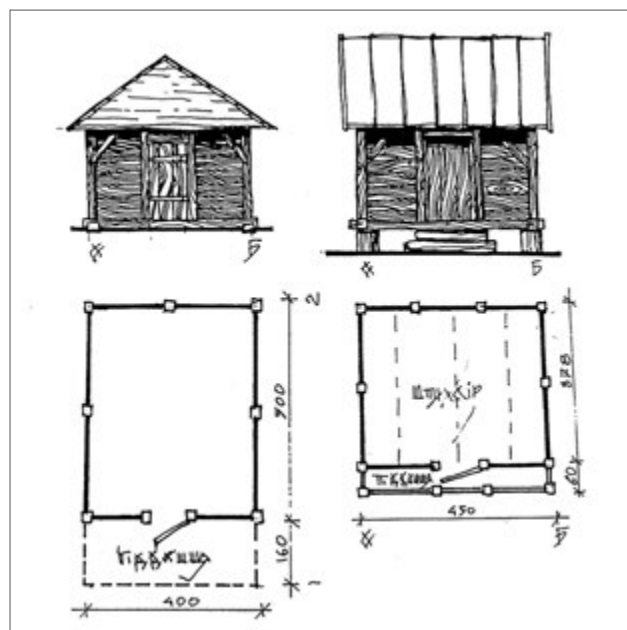

Рис. 8. 1 – Штихлір поч. XX ст. зі с. Федорівців Сокальського р-ну Львівської обл.; 2 – Штихлір поч. XX ст. зі с. Лучиць Сокальського р-ну Львівської обл.

мори («шпихлірі»), «обороги», «льох» та ін.). Двори сільської бідноти виглядали менш привабливо. Дуже часто це була тільки одна хата та невеличка стаєнка, які могли блокуватись під спільним дахом.

Чи не найбільш необхідно будівлею землеробського двору була клуня («стодола»). У ній зберігали збіжжя, обмолочені сніпки («приколоти»), «околотий», солому, сіно, полюву. Тут також сушили та обмолочували зерно. У господарствах заможних селян стодол могло бути декілька. Скажімо дві–три стодоли мали сільські багатії в колишньому Сокальському повіті [22, s. 78]. Садиби з двома стодолами зафіксовано також у сс. Збруях (Брод.), Оглядові (Рад.) [1, арк. 44; 2, арк., 67].

Стодоли являли собою прямокутні у плані споруди, що склалися з «току» і відгороджених по обидва боки від нього двох відділень («запілля», «заполи», «запільниці»). Спорадично при боковій чи тильній стіні клуні (або лише одного з бокових відділень) влаштовували «полівник», де зберігали полову (стодола кін. XIX ст. зі с. Корчівки Сок.). В інших випадках при вузьких стінах стодоли могли влаштовувати «шопи», «возівні» тощо. Тридільні стодоли відзначалися доволі значними розмірами у плані: 5,5 x 10,17 м (стодола поч. XX ст. зі с. Руди Бродівської Брод.), 5 x 12 м (стодола поч. XX ст. зі с. Підгірців Брод.), 5,5 x 10,81 м (стодола кін. XIX ст. зі с. Сушного Рад.), 6 x 11 м (стодола кін. XIX ст. зі с. Сільця Сок., рис.5). Відповідно до інформацій старожилів, давніше у с. Сушному (Рад.) траплялися стодоли завдовжки 14–18 м⁵.

У чільній стіні «току» влаштовували двостулкові ворота завширшки 2–2,5 м. Інколи вони займали всю передню стінку току. У давніших спорудах стулки воріт обертались на дубових «бігунах» (с. Андріївка Рад., Лучківці Брод., Сілець Сок.). Висота в'їздних воріт рівнялася з висотою стін стодоли, що забезпечувало можливість в'їзду навантаженого снопами воза. Дах над воротами дещо піднімали. Цього досягали кількома способами: шляхом укорочення крокв, за допомогою рухомого дашка та ін. У селах Сільці (Сок.), Сушному (Рад.) цього досягли наступним чином. Крокви укладали на повздовжні платви; поперечні платви між током і боковими відділеннями на чільному фасаді виносили на 50–60 см, їх кінці з'єднували нетовстим брусом. У середній частині крокв (перед током) закріплювали верхні кінці коротких (2–2,5 м) кроквок, нижні кінці яких зарубували у винесений брус. У такий спосіб дах над в'їздом у тік дещо піднімався. Коли стодола була проїздною (стодоли поч. XX ст. з сс. Підгірців, Збруїв Брод.; Корчівки Сок., кін. XIX ст. зі с. Сушного Рад.), при напільній стіні току влаштовували такі ж великі ворота, як і на чільній – для наскрізного проїзду. В інших випадках у тильній стіні робили ворота вужчі і нижчі або тільки двері, через які виводили коней. Іноді у тильній стіні току прорізали лише невеличку хвіртку, а дуже часто навіть і вона відсутня (стодоли кін. XIX ст. зі с. Руди Бродівської Брод., поч. XX ст. зі с. Сушного Рад.). Бокові відсіки від току відгороджували невисокими (1–1,2 м) перегородами, в яких могли влаштовувати хвіртки.

Стіни «стодол» споруджували переважно у кар-
касній техніці («в слупки», «в стовпах», «дильова-

⁵ Зап. 8. 11. 1994 р. у с. Сушно Радехівського р-ну Львівської обл. від Паремського Софіана Теодозійовича, 1911 р. народж.

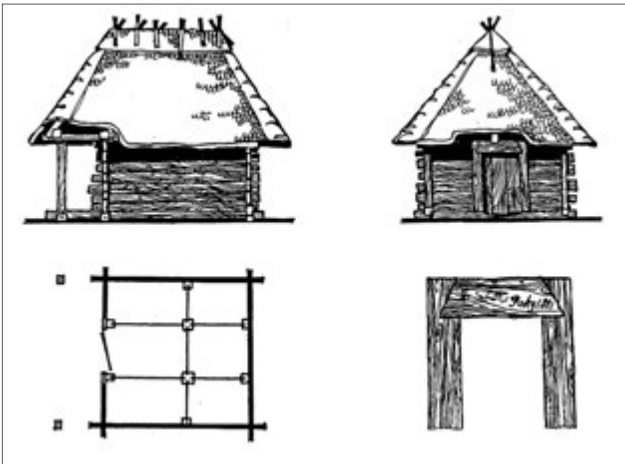

Рис. 9. Шухлір 1881 р. зі с. Дмитрова
Радехівського р-ну Львівської обл

Рис. 10. Шухлір кін. XIX ст. зі с. Нивиць
Радехівського р-ну Львівської обл.

ні»). У давніших будівлях дубові стовпи («слупи», «стовпи») каркаса вкопували у землю (сс. Монастир, Збруї Брод.; Сушно, Андріївка, Корчин Рад.), в новіших – «чопували» у «підвалини». Стіни, як правило, заповнювали сосновими ділями (брусами, чи дошками: сс. Збруї, Дуб'є, Підгірці Брод.). Зчаста поряд із сосновим для цього застосовували осикове дерево (сс. Сушно Рад.; Черниця, Салашка Брод.). Як зазначають у с. Руді Бродівській (Брод.), перекий кутових стовпів мав сягати «вісім цалів» (18–20 см), а товщина дощок заповнення – 5 см – «два цали» (у с. Пісках Брод. – 7 см, у с. Лучківцях Брод. – 2,5–3 см). У деяких місцевостях траплялись каркасні стодоли із стінами заплетеними плотом («з хворосту»): с. Сушно (Рад.). Спорадично у місцевих заможних господарів стіни стодоли зводили зрубною технікою. Скажімо така стодола кін. XIX ст., збудована з пластин та півколог, зафіксована у с. Сільці (Сок.). Вивершували стодоли чотирихили (спорадично двохили) дахи на кроквах, пошиті солом'яними сніпками. На відміну від інших теренів етнографічної Волині, де ще у другій пол. XIX – на поч. XX ст. при спорудженні даху використовували сошну конструкцію [16, с. 214], на Галицькій Волині у зазначений період така невідома. Значними розмірами та висотою даху стодола вирізнялася серед інших будівель двору. Співвідношення висоти її даху до видимої частини стіни коливалося в межах від 1,5: 1 до 2: 1.

На півдні Бродівщини стодоли з іншими будівлями двору досить часто поєднували за допомогою наскрізного критого проїзду (с. Шнирів). Тут же траплялись також розвинуті по вертикалі господарські будівлі, з використанням горбистого рельєфу. Так, у с. Попівцях (Брод., рис. 6) на «першому поверсі» такої будівлі поч. XX ст. знаходяться дві стайні і пивниця, на «другому» – тридільна стодола. У с. Черниці (Брод.) споруда зведена за планом: запілля + тік + запілля; під одним із засіків розміщується стайня. У таких випадках вибитий глиняний

тік для молочення снопів влаштовували або в самій будівлі, або перед нею.

Будівлі, у яких утримували корів і волів, коней означували загально «хлівами» («хлів для корів», «хлів для волів», «хлів для коней»). Водночас місцями, приміщення для коней називали «стайні», а для великої рогатої худоби – «хліви» (с. Монастир Брод., Оглядів Рад.). Розміри і кількість хлівів у господарстві були різними. Як правило, у господарів середньої заможності побутовув дводільний хлів з окремим приміщенням на коні і корови за планом: хлів на коні + хлів на корови (с. Кустин Рад.). Хлів заможнішого селянина міг мати три–п'ять окремих приміщень, причому для коней і корів іноді зводили окремі споруди (с. Вузлове Рад.).

Хліви, як і стодоли, будували зазвичай у каркасній техніці (із заповненням ділями – «дилували в стовпи» брусами, чи дошками: сс. Збруї, Дуб'є Брод.; Дмитрів Рад.). Давніше стовпи каркаса переважно вкопували у землю, проте вже з кін. XIX ст. відомі хліви на підвалинах [22, s. 74]. У багатьох випадках як внутрішні так і зовнішні стіни не тинькували (зовні могли хіба що забілювати білою чи жовтою глиною), а на зиму їх утеплювали, обкладаючи загатою (сс. Сушно, Дмитрів Рад.). Проте інколи з обох боків (або лише зсередини) стіни оббивали ліскою і виправляли шаром глиносоломи (сс. Збруї, Дуб'є Брод.). Місцями (с. Сушно Рад.) стіни заповнювали плотом («хворостом») і з двох боків закидали глиносоломою. Господарські споруди, виплетені з «лосини» чи «хворосту» у біднішого населення та у тих місцевостях, де бракувало будівельного дерева відзначав Б. Сокальський [22, s. 78]. В окремих випадках траплялись й зрубні споруди, а на півдні Бродівщини – мурувані з місцевих порід каменя (сс. Шнирів, Попівці Черниця, Підгірці Брод.).

Домашню птицю, свиней утримували, як правило, у хлівах разом з великою рогатою худобою. Часто невеликий «свинярник» («хлів для свиней»,

Рис. 11. «Дерев'яний л'ях»; с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл.

«хлів на свіні», «хлівець») прибудовували до причілка хліва. Траплялося, для свиней у «хлівах» виділяли окреме приміщення (сс. Корчівка Сок., Дмитрів Рад.). Місцями виявлено окремі «хлівці» («хлівчики»), призначені для утримання свиней та домашньої птиці («сідало» для курей влаштовували над свинями): с. Збруї (Брод.). У деяких населених пунктах побутували окремі невеличкі спеціальні будівлі для утримання птиці. Зокрема у с. Дмитрові (Рад.) обстежено «хлівець на гуси». Це невеличка (1,9 x 1,2 м) прямокутна у плані споруда, збудована між чотирма, вкопаними у землю стовпами (13 x 13 см), які у верхній частині зв'язують платевки. Стіни заповнені дошками завтовшки 2,5 см. У хлівець ведуть неширокі (62 см) дверці, які повертаються на дерев'яних «бігунах». Перекритий «хлівець» плоскою стелею та двосхилим солом'яним дахом з відкритими причілками. На зиму стіни утеплювали загатою, а на горище наклали сіна.

Окрема, не поєднана з іншими будівлями двору комора (на досліджуваній території її означають терміном «шпихлір» («шпихлер») в Україні була ознакою багатих господарів [20, с. 393]. Відомості про окремі комори з Сокальщини та Бродівщини містять джерела кін. XIX – поч. XX ст. [22, с. 77; 5, 94]. «Шпихлір» старалися розмістити на подвір'ї якомога ближче до хати, так, щоб він був постійно в полі зору. Як правило, це була чотирикутна, наближена до квадрата чи видовжена у плані будівля, розміри якої значною мірою залежали від заможності господарства. При двох чи трьох стінах комори відгороджували невисокі (заввишки 1,2–1,5 м) «засіки» на різні сорти зерна (жито, пшеницю, овес, ячмінь тощо). Переважали шпихліри незначних розмірів: 4 x 5 м (шпихлір поч. XX ст. зі с. Федорівців Сок., рис.8–1), 4,59 x 3,78 м (шпихлір поч. XX ст. зі с. Лучиців Сок., рис.8–2), 3,74 x 3,6 м (шпихлір 1881 р. зі с. Дмитрова Рад., рис.9), 3,82 x 4,15 м (шпихлір поч. XX ст. зі с. Дмитрова Рад.) та ін. Комори – це переважно однодільні споруди, проте траплялися і дводільні: шпихлір 1891 р. зі с. Радванців (Рад.) – 5,57 x 3,96 м. Складову таких

споруд становили неширокі (1,4 м) «підсинки», розташовані при чільній стіні, та власне комора. Інколи під «шпихлірем» влаштовували кам'яний л'ях, переkritий дерев'яною стелею з люком-лазом (сс. Піски Брод., Андріївка Рад.).

Вхід у комору робили з вузького, спорадично – з ширшого боку (шпихліри: поч. XX ст. зі с. Лучиць Сок., кін. XIX – поч. XX ст. зі с. Нивиць, поч. XX ст. зі с. Сушного Рад.). Перед входом дах дещо виносили поза площину стіни, внаслідок чого утворювалось нешироке (0,6–1 м) піддашшя, яке підтримувала додаткова платва, врубана у виноси верхніх вінків поперечних стін. Зазвичай, відповідно з піддашшям виносять і підвалини. Тут настеляли підлогу, влаштовуючи відповідним способом галерейку. Винесена платва галерейки додатково опиралися на стовпці (зазвичай чотири), які нижніми кінцями «чопували» у винесену підвалину (шпихліри поч. XX ст. зі с. Оглядова, 1881 р. зі с. Дмитрова, поч. XX ст. зі с. Сушного Рад., поч. XX ст. зі с. Лучиць Сок.) [1, арк. 12, 34, 35; 3, арк. 54].

Як зауважив у свій час Ф. Вовк, комора належала до тих холодних будівель двору, вдосконалення яких стосовно будівельного матеріалу почалося в деяких випадках швидше ніж житла. Тому її старалися зробити якомога міцнішою, а також вберегти від вогню [5, с. 118]. Оскільки комора була прикметною ознакою заможності двору, то для зведення її стін намагалися вибрати найкращий лісоматеріал [10, с. 96]. Комори споруджували у зрубній (шпихліри: 1881 р. та поч. XX ст. зі с. Дмитрова, 1891 р. зі с. Радванців, кін. XIX ст. та кін. XIX – поч. XX ст. зі с. Нивиць, поч. XX ст. зі с. Сушного, поч. XX ст. зі с. Оглядова Рад.) або каркасно-дильованій (шпихліри: поч. XX ст. зі сс. Федорівців, Лучиців Сок., Пісків Брод., Сушного Рад.) техніках. Як і скрізь в Україні [5, с. 118], їх піднімали над рівнем ґрунту на вкопаних відземках дуба, що виступали над поверхнею на 30–50 см, рідше – на каменях (шпихлір початку XX ст. зі с. Пісків (Брод.). Стіни зрубних комор клали із соснового бруса (завтовшки 15 см – с. Дмитрів, 18 см – с. Нивиці Рад.) чи (найчастіше) із вузьких і високих пластин – «дошок на три–чотири цілі» (завтовшки 8 см – сс. Оглядів, Дмитрів, Сушно Рад.; 11 см – сс. Нивиці, Радванці Рад.). Скажімо у коморі поч. XX ст. із с. Оглядова використані пластини 8 x 22 см, а у коморі 1891 р. з с. Радванців значно вищі – 11 x 48 см. Інколи для цієї мети крім сосни використовували й інші породи деревини – тополь, осіку (сс. Оглядів, Сушно Рад.). Вінці зруба по кутах частіше в'язали врубкою, відомою у літературі, як канюк із прихованим зубом (місцеві назви «на кані», «в замку»): сс. Оглядів, Радванці, Нивиці (Рад.). Для запобігання скручування вінків суміжні зарубини скріплювали «тиблями». Підвалини зарубували за посередництвом простої односторонньої врубки, проте вже у спорудах кін. XIX ст. інколи використовували канюк з відкритим зубом

Рис. 12. «Льхова яма»; с. Піддубці
Сокальського р-ну Львівської обл.

(«в німецький замок»): с. Нивиці (Рад.). Найбільш престижною, звичайно, вважалася зрубна комора. Проте в результаті винищення лісів та збідніння населення на території теперішніх Сокальського і Бродівського районів переважали комори каркасно-дильовані. Будівлю такої конструкції у колишньому Сокальському повіті згадує Б. Сокальський [22, s. 77]. У цих коморах каркас (підвалини, платви, стовпи, бантини) виготовляли з дуба, а простір між ними заповнювали деревиною гіршої якості.

У шпихлірах, на відміну від інших господарських будівель, обов'язково стелили дерев'яну підлогу і робили стелю. Останню укладали на поперечні (сс. Оглядів, Дмитрів, Сушно, Радванці Рад.) чи поздовжні (сс. Нивиці, Дмитрів Рад.; Лучиці Сок.) сволоки. Здебільшого їх було два-три, проте у давніших коморах (шпихлір 1881 р. зі с. Дмитрова Рад.) стелю підтримував лише один поздовжній сволок. Стосовно даху, то його завжди зводили на кроквах (чотирихилим: сс. Нивиці, Дмитрів Рад., Федорівці Сок.; трисхилим: сс. Оглядів, Дмитрів, Сушно Рад.; двоххилим: сс. Лучиці Сок., Піски Брод.). Основним покрівельним матеріалом служили сніпки із житньої соломи. Проте вже наприкінці XIX ст. заможні селяни використовували для цієї мети черепицю (с. Федорівці Сок.), а навіть і листовий метал (сс. Сушно Рад., Лучиці Сок., Піски Брод.).

Приміщення для зберігання сіна, сільсько-господарського реманенту, возів («шопи», «дровітні», «возівні» тощо), як правило, примикали до причілків господарських будівель. Це були, фактично, навіси, в яких одна або обидві стіни були спільними із приміщеннями, з якими вони блокувалися. Передньої стін такі приміщення переважно не мали.

На Галицькій Волині для зберігання сіна, соломи, сніпків поряд з окремими приміщеннями («шопами»), використовували «обороги» («буріги»). Оборogi були характерними спорудами у господарствах як заможних селян, так і бідняків. Від заможності

господаря залежала тільки їх кількість. Так, якщо у дворі заможника їх могло бути доволі значна кількість, то у бідняцьких господарствах єдиний оборіг заміняв часто стодолу або навіть стодолу і стайню. Оборogi старалися ставити поблизу від стодолу. У деяких місцевостях їх будували за межами села, як, наприклад, у с. Шнирові (Брод.). Тут оборogi споруджували на сіножатях для складування сіна. Восени його перевозили в стодолу (в межах самої селищби оборогів не було).

Оборіг складався із чотирьох стояків – високих (4–5 м), вкопаних у землю, стовпів («оборіжини» «боріжини») та рухомого дашка («шапки»). Основу дашка становила рама наближеної до квадрата форми (3–3,5 x 3–3,5 м), складена з брусів (8 x 12 см), у яку закріплювали крокви (жердини зазвичай 5–7 см). До крокв за допомогою лика на відстані 20–30 см одна від одної прив'язували тонкі (1,2–2 см) ліщинові поперечки. Пошивали дашок соломною і вивершували досить великою солом'яною «шапкою». Дах вертикально пересувався на чотирьох «оборіжинах», що встановлювалися в отвори по кутах основи. Його піднімали вручну і кріпили (при легкій конструкції даху) за допомогою скручених «вісімкою» гужів чи (при більш важкому даху), кілками, які вставляли в отвори «оборіжин» (сс. Збруї, Монастир Брод.). У нижній частині оборoga влаштовували настил з дерева.

Усі коренеплідні культури відносяться до категорії теплолюбних. Тому їх збереженню в зимовий період приділялася особлива увага. Якщо зернові культури відзначалися досить значною морозостійкістю і основною вимогою до умов зберігання була сухість і добра провітрюваність приміщень, то фізико-ботанічні властивості коренеплодів вимагали більш надійних моделей сховку, із забезпеченням найбільш оптимального температурно-вологового режиму. Для таких приміщень вибирали насамперед сухі, підвищені ділянки, захищені також від затікання води.

Для повсякденного користування невеликий запас картоплі тримали в хаті: під ліжком, припечком і запічком. Інколи для цієї мети викопували невели-

Рис. 13. «Востройж» (стоячий пліт); с. Андріївка
Радехівського р-ну Львівської обл.

Рис. 14. Вулик-довбанка; с. Збруї Бродівського р-ну Львівської обл.

личкі ями: спорадично – в житловому приміщенні, переважно – в коморі, сінях чи у «шопі» (їх називали «пивничками»: с. Сушно (Рад.). Розташовували їх, як правило, поблизу стіни, до якої примикала піч. Ф. Вовк згадував про побудування в деяких галицьких місцевостях комори на «бульби», виділеної при тильній стіні житлового приміщення [5, с. 112]. Житло, складову якого становила така комора, траплялось тут ще на початку ХХ ст. Скажімо, у хаті 1888 р. зі с. Андріївки (Рад.), крім двох холодних комор, розташованих через сіни від житлового приміщення і призначених для зберігання одягу, збіжжя, муки тощо, до тильної стіни хати прилягала ще одна комора – тепла, яку називали «прибоком» [1, арк. 30].

Насіневу картоплю зберігали у «кіпцях» («ямах»). Для їх влаштування вибирали сухе підвищене місце. На ньому розкопували круглу у плані яму, завглибшки в один–три «штихи лопати» (залежно від рівня ґрунтових вод) і насипали конус картоплі. Щоб запобігти затіканню води, картоплю насипали поза береги ями безпосередньо на землю на 0,4–0,5 м. Інколи по потребі (с. Сушно Рад.) на відстані 0,5 м від краю кіпця викопували рівчак, який був на «штих» лопати глибший, ніж рівень

дна ями [1, арк. 69]. Зверху картоплю прикривали «простою» соломною і злегка присипали землею.

Картоплю призначену для повсякденного користування зберігали у більш досконалих спорудах – у «дерев'яних льохах» (сс. Андріївка Рад.; Збруї Брод., рис. 11) «льохових ямах» (с. Сушно Рад.) [1, арк. 69]. Вони прямокутні в плані (2 х 2–3 м) і заглиблені у землю на 1–1,8 м («залежно від ґрунту»). Стіни ями обкладали дубовими дошками, закріплюючи їх до стінок котлована вбитими у землю колами з такої ж деревини. По периметру ями зав'язували чотири «платевки», на них настеляли дошки, соломі і присипали землею (с. Сушно Рад.), а інколи просто опалим листям (с. Андріївка Рад.). У стелі залишали отвір («люк») з кришкою («лядою»), через який засипали і вибирали картоплю (якщо картоплі залишалось мало, то в яму спускалися по драбині). Над льоховими ямами влаштовували дахи (рис. 12), що складалися із системи крокв та лат, які пошивали солом'яними сніпками. Іноді вони опиралися на невисокі (0,7–1 м) дерев'яні стінки. Під цим дахом зберігали землеробські знаряддя та сіно, яке додатково утеплювало стелю (с. Збруї Брод.). Кам'яні «льохи» були рідкістю ще на початку ХХ ст. У більшості сіл їх мали лише два–три заможні господарі (сс. Сушно Рад.; Збруї, Монастир Брод.). Стіни цих споруд викладали з каменя і перекривали дубовою стелею (с. Збруї Брод.) чи кам'яним склепінням (с. Монастир Брод.).

На основній частині обстеженого терену давнішим типом «криніць» («студень») були копанки, стіни яких викладали дерев'яним (дубовим) зрубним або каркасним «цевринням». Щоб «студню» не замулювало, у ній влаштовували «дно» з дубових дощок (с. Збруї Брод.). У багатших на камінь районах «цевриння» часто робили кам'яним (сс. Салашка, Титильківці, Попівці, Нем'яч Брод.). Залежно від рівня джерела воду тягнули за допомогою «журавля» («зводу») – важільного підйомного пристрою (сс. Корчин, Дмитрів Рад.; Збруї Брод.; Карів, Угнів, Низи, Жужеляни Сок.) або «тичкою» (с. Збруї Брод.). Там, де водоносні пласти залягали глибше, використовували «вал» з «корбою» («студня з валою»): сс. Збруї, Монастир (Брод.). На півдні Бродівщини, де «студні» були глибшими (сс. Лучківці Попівці, Шнирів), «журавлів» не було – побутовали лише криниці з «валом».

Матеріал, конструктивні та художні особливості огорож безпосередньо залежали від місця їх розташування (від вулиці, городу тощо). У другій пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. двори найчастіше городили стоячими (вертикально заплетеними) плотами («вустроїж», «строїж» «тин», «частокіл»): сс. Радванці, Нивиці, Оглядів, Корчин, Середпільці, Андріїка (Рад., рис. 13); Перв'ятичі, Хлівчани, Федорівці (Сок.); Дуб'є, Збруї (Брод.). Рідше двір городили лежачим полотом («хворостяник», «пліт плетений з форосту»): сс. Оглядів (Рад.), Кулич-

ків (Сок.). Зверху пліт прикривали «острішком» (солом'яним дашком) [22, с. 78]. Часто траплялись огорожі з вориння («з жердок»). При влаштуванні такої огорожі, у землю вкопували чи вбивали пари «палів» (діаметром приблизно 10–12 см), які попарно у двох–трьох місцях зв'язували «вужевками» (петлями з гілля береста). Між палями на «вужевках» вкладали горизонтальні «жердки» (діаметром 8–10 см): сс. Андріївка, Радванці, Нивиці (Рад.); Дуб'є, Збруї (Брод.); Хлівчани, Карів (Сок.). Відстань між сусідніми парами палів дорівнювала приблизно 2.5–3 м.

У заможних господарствах зрідка траплялись «паркани» з горизонтально викладених дощок, загнаних у «бурти» стовпів (с. Збруї Брод.). Штахетники більшого розповсюдження набули тут після Першої світової війни (сс. Радванці, Корчин, Середпільці Рад.; Куличків, Перв'ятичі Сок., Дуб'є Брод.), хоча місцями, наприклад у колишньому Сокальському повіті, вони були поширені вже у кін. XIX ст. [22, с. 78]. Стосовно «частоколів» із вбитих у землю колених дубових плах, які широко побутували в інших місцевостях Волині [16, с. 217; 18, с. 221], згадок зафіксувати не вдалося. «Частоколом» тут називали стоячий пліт (с. Оглядів Рад.) чи різновид штахетника: круглі колики прибиті до двох горизонтальних лат (Середпільці Рад.).⁶ В'їжджали у двір через двостулкову «браму» або одностулкові «ворота». Найпростіші ворота складались лише із прямокутної рами з двома перехресними жердинами, які кріпились «вужевками» до ворітнього стовпа (с. Лучківці Брод.). Місцями «браму» робили з дощок. Біля воріт завжди робили невелику «фіртку». Там, де необхідно було переходити через огорожу влаштовували «перелаз».

⁶ Б. Сокальський згадує огорожі з «остроколів» [22, с. 78]. Однак автор не деталізує особливостей цієї огорожі, тому важко зрозуміти чи він має на увазі традиційний волинський частокіл, чи сторчковий пліт.

Жителі Галицькій Волині активно займалися бджільництвом, у зв'язку з чим у садибі знаходилися вулики. Давніші вулики становили суцільні, видовбані зсередини колоди [19, с. 59–60], які перекривали солом'яним дашком (с. Збруї Брод., рис. 14). Із с. Оглядова (Рад.) маємо згадки про давні вулики, які виплітали із житньої соломи. На початку XX ст. у заможних господарів української Галичини розповсюджуються рамні, чотирикутні у плані, з каркасною конструкцією стін вулики.

Отже, підіб'ємо загальні висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. на Галицькій Волині переважали двори вільної забудови. Різноманітні варіанти та їх локальні особливості обумовлювалися природно-географічними, соціальними та господарськими факторами. Зімкнуті двори зустрічались тут рідко і спорадично. Як і у інших місцевостях етнографічної Волині, у заможних селян траплялись замкнуті двори («загороди») чи двори з «підварком». Комплекс господарських споруд двору дослідженої території у загальних рисах був аналогічним з комплексом інших регіонів України. Його складали клуні («стодоли»), «хліви» («стайні»), «хлівці», комори («шпихліри»), «кіпці», «льохи», «шопти», «возівні» тощо. Техніки і технології, які застосовували при їх спорудженні практично були такими ж, як і у інших районах Волині. Водночас тут спостерігається ряд локальних ознак, які сформувались під впливом народного будівництва північно-західної Галичини, що передовсім відбилась у місцевих назвах споруд та їх окремих частин, наявності специфічних будівель, характерних власне лише для цієї частини Волині (наприклад «оборогів»), застосуванні певних конструкцій (скажімо тут вже у другій пол. XIX ст. не відомі клуні «на сохах», які широко побутували у волинському будівництві) тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Музею народної архітектури та побуту у Львові (далі – Архів МНАП у Львові). – ЗВ-94, 124 арк.
2. Архів МНАП у Львові. – ЗВ-96, 72 арк.
3. Архів МНАП у Львові. – ЗВ-97, 62 арк.
4. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 3–458.
5. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 39–218.
6. Гурков В. С. Поселения // Полесье. Материальная культура / АН УССР. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рильского. Львов. отделение. АН БССР. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 279–333.
7. Данилюк А. Замкнуті двори на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1975. – № 4. – С. 102–103.
8. Данилюк А. Гуцульська гражда // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 148–150.
9. Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західно-українських землях. – Львів: Вид-во при ЛДУ видавничого об'єднання «Вища школа», 1989. – 151 с.

10. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля (кінець XIX–XX ст.): історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1980. – 190 с.
11. Макаруч С. Історико-етнографічні райони України: Навч. посібн. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 352 с., 3 іл. – С. 44.
12. Могитич І. Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 29–68.
13. Радович Р. Особливості замкнених дворів на Львівщині та проблема їх збереження // Українська національна культура і проблеми її розвитку: Тези доповідей наукової конференції. – Львів, 1989. – С. 42.
14. Радович Р. Будівлі для зберігання продуктів хліборобства на Львівщині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наук. зап. Музею народної архітектури та побуту у Львові. – Львів, 1998. – Вип. I. – С. 21–33.
15. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини XIX – першої половини XX ст. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: ІН НАН України, 1997. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – С. 62–82.
16. Радович Р. Господарські будівлі двору волинян II-ї пол. XIX–першої пол. XX ст. (за матеріалами рівненської частини етнографічної Волині) // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 212–218.
17. Ровенчак І. Динаміка історико-географічної межі Волині з Галичиною в XIII–XX ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.) – Луцьк, 1988. – Ч. 1. – С. 135–137.
18. Свирида Р. Особливості планування садіб на південному Поліссі та Волині в період XIX – початку XX ст. // АСВ: зб. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 219–222..
19. Скуратівський В. Кухоль меду. – Львів: Гердан Графіка, 2000. – 303 с.
20. Чубинский П. П. Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия. // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. – СПб., 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 339–606.
21. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Kraków, 1929. – Cz. 1: Kultura materjalna. – 710 s.
22. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. – Lwów, 1899. – 496 s.

У запропонованій розвідці розглянуто конструктивні особливості господарських будівель та специфіку забудови двору др. пол. XIX – поч. XX ст. на основній території Галицької Волині (південно-західної частини етнографічної Волині). Дослідження проведено у межах Сокальського, Радехівського та Бродівського р-нів Львівської обл.

In the proposed exploration author discusses the design features of commercial buildings and specificity building yard warts. floor. XIX - beginning of XX century on the main Galician territory of Volyn region (South-Western part ethnographic Volhynia). Research conducted within the framework of Sokal, Radehiv and Brody R-new Lviv region.

«АЛЬБОМ КРАЄВИДІВ ВОЛИНІ» ГЕНРИКА ПЕЙЕРА ЯК ДЖЕРЕЛО АРХІТЕКТУРНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Однією з невід'ємних підвалин історико-архитектурних досліджень є давня іконографія – сукупність різноманітних ілюстративних матеріалів (малюнки, гравюри, літографії, фотографії картини, тощо), котрі дають конкретну уяву про архітектурні форми з далекого минулого. Жодні текстові документи при всіх їхній значимості не замінять візуальний образ, особливо коли мова йде про втрачені пам'ятки архітектурного мистецтва. В повній мірі це стосується і такого унікального історичного регіону як Волинь.

Самобутні природні ландшафти Волині вкупі з розташованими тут різночасовими архітектурними творіннями віддавна надихали на творчі здобутки багатьох митців образотворчого жанру. Перші вестути [1] з відтворенням волинських краєвидів походять ще з кінця XVIII ст. Декілька акварельних замальовок на теренах Волині (Кременець, Почаїв, Степань та ін.) у 1780-і роки виконав Ян Генрик Мюнц, придворний митець князя Станіслава Понятовського під час подорожей по Правобережній Україні [2]. Нечисленний, однак унікальний ряд зображень Рівного, Острога, Почаєва, Вишнівця, Гуменників залишив по собі в 1790-і роки надвірний архітектор Любомирських у Рівному Ян (Жан) Якуб Бургіньон [3]. Любив час від часу замальовувати унікальні волинські пейзажі та архітектурні пам'ятки Юзеф Ігнаці Крашевський [4].

В 60-і – 70-і роки XIX ст. численними творіннями потужно засяяла зірка невтомного мандрівника і талановитого аквареліста Наполеона Орди, котрого без застережень можна визнати найзнаменитішим ведутистом цього періоду. Н. Орда уславився сотнями акварельних малюнків, які зафіксували архітектурні сюжети на теренах України, Литви, Білорусі та Польщі. Згодом значна частина його малюнків була літографована у варшавській майстерні Фаянса, опублікована у вигляді декількох альбомних збірок і стала одним з найбільш популярних і водночас достатньо інформативних джерел до історії цих земель [5]. В Україні творчості Н. Орди була навіть присвячена кандидатська дисертація і монографія І. Березіної [6]. Мабуть що, уся сукупність творів цього жанру в XIX ст. не може конкурувати з величезним доробком Н. Орди, хоча поодинокі ведути міст та сіл Волині залишили також інші знані майстри образотворчого мистецтва – Я. К. Вільчинський, П. Піллер, А. Лянге, З. Фогель та ін.

Втім, в контексті історичної іконографії Волині XIX ст. існує достойний претендент обійняти після Н. Орди другу позицію в цьому відношенні.

Це – австрійський художник Генрих Пейер (Heinrich Peyer), в польськомовному середовищі відомий переважно як Генрик (Henryk). Звичайно, його творча спадщина значно поступається доробку Н. Орди як в кількісному так і в творчому вимірах. Однак після Н. Орди це мабуть єдиний митець в жанрі архітектурно-ландшафтної ведути, котрому вдалося створити цілісну і доволі показову серію літографій по центральній Волині. Частина з них неодноразово використовувалася істориками та краєзнавцями у своїх працях в якості ілюстративного матеріалу. Наприклад, у багатотомній праці польського дослідника Романа Афтаназі «Матеріали до історії резиденцій» [7]. Літографії Г. Пейера викликали епізодичний дослідницький інтерес і інших авторів [8]. Однак сам альбом як важливий іконографічний компендіум і документальне джерело дотепер не дістав глибшої і детальнішої характеристики.

Разом з тим, порівняння деяких подібних сюжетів авторства Н. Орди і Г. Пейера демонструє доволі виразні змістовні паралелі. Найбільш виразно вони простежуються на зображеннях таких місцевостей як Орестів, Клевань, Урвенна. Ця обставина не може не наштовхувати на думку щодо невинуватості таких аналогій, – як з огляду на дуже подібні ракурси зображень, так і на мистецькі особливості опрацювання окремих фрагментів, часом майже повністю ідентичних.

Для однозначного пояснення таких аналогій ми, на жаль, не маємо достатньої інформації, однак сам факт їхнього існування не можна не зауважити. Тут, на нашу думку, можливі дві версії. Або самі власники садиб «підказували» художникам одні й ті ж бажані пункти для замальовок (що мало ймовірно), або ж одному з авторів були відомі роботи іншого і вони були частково копійовані. Зважаючи між іншим ще й на ту істотну обставину, що нам невідомі жодні оригінальні малюнки Г. Пейера, які передували процесу літографування, а акварельних малюнків Н. Орди збереглося достатньо багато і лише приблизно одна четверта їх частина була літографована, то авторський пріоритет про відношенню до вищевказаних «сюжетів-двійників», можливо, слід віддати саме Наполеону Орді. Хоча з іншого боку маємо підстави вважати, що літографії Г. Пейера з'явилися раніше, ще до січневого повстання 1863 року.

Географія літографій, виконаних Г. Пейером в цілому відповідає тій тенденції розміщення магнатських резиденцій на Волині, яку відзначив А. Барановський [9]. Так склалося історично, що

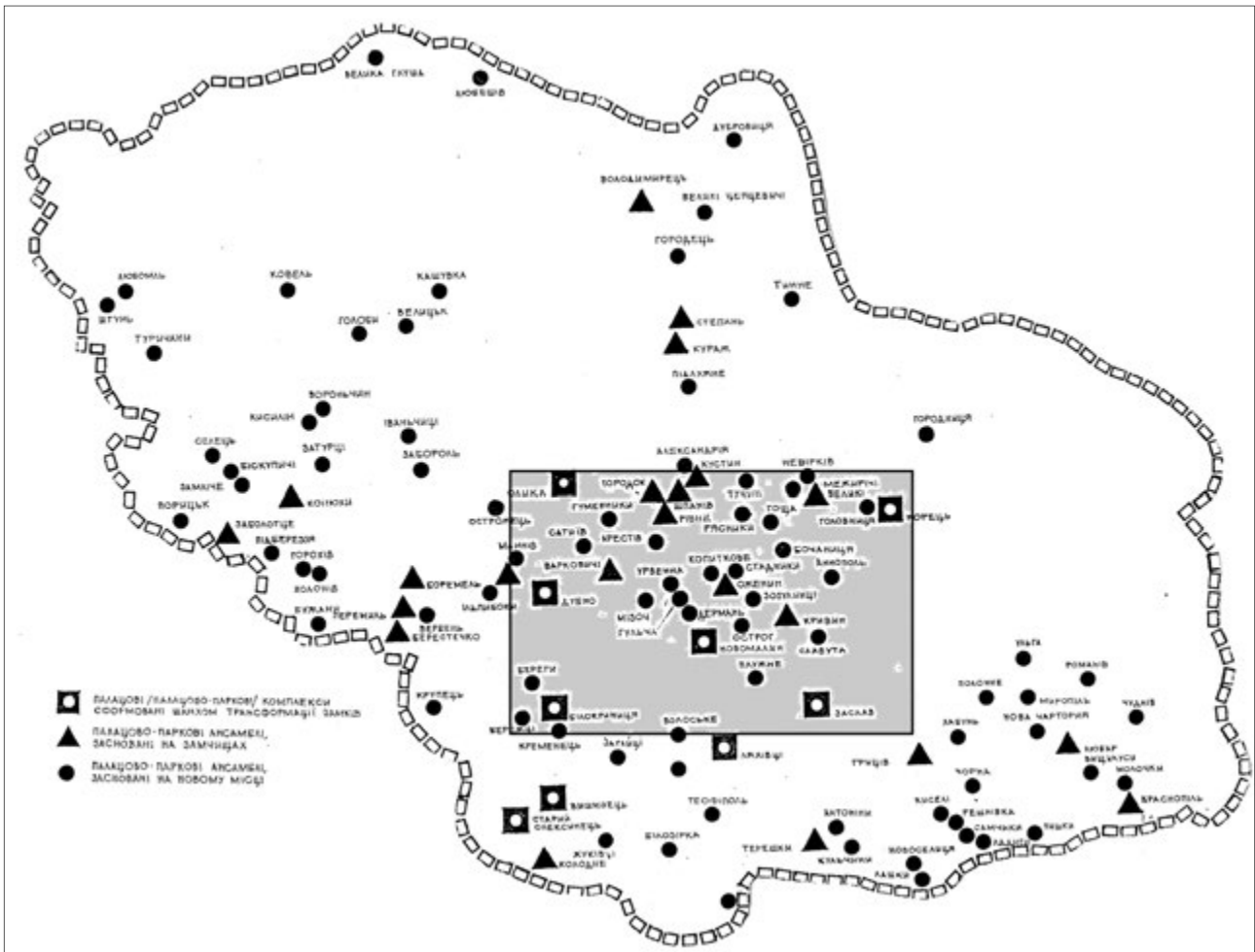

Рис. 1. Картосхема розташування палацових комплексів на Волині з зазначенням приблизних меж регіону, до якого відносяться літографії Г. Пейера. На підставі картосхеми О. Михайлишин.

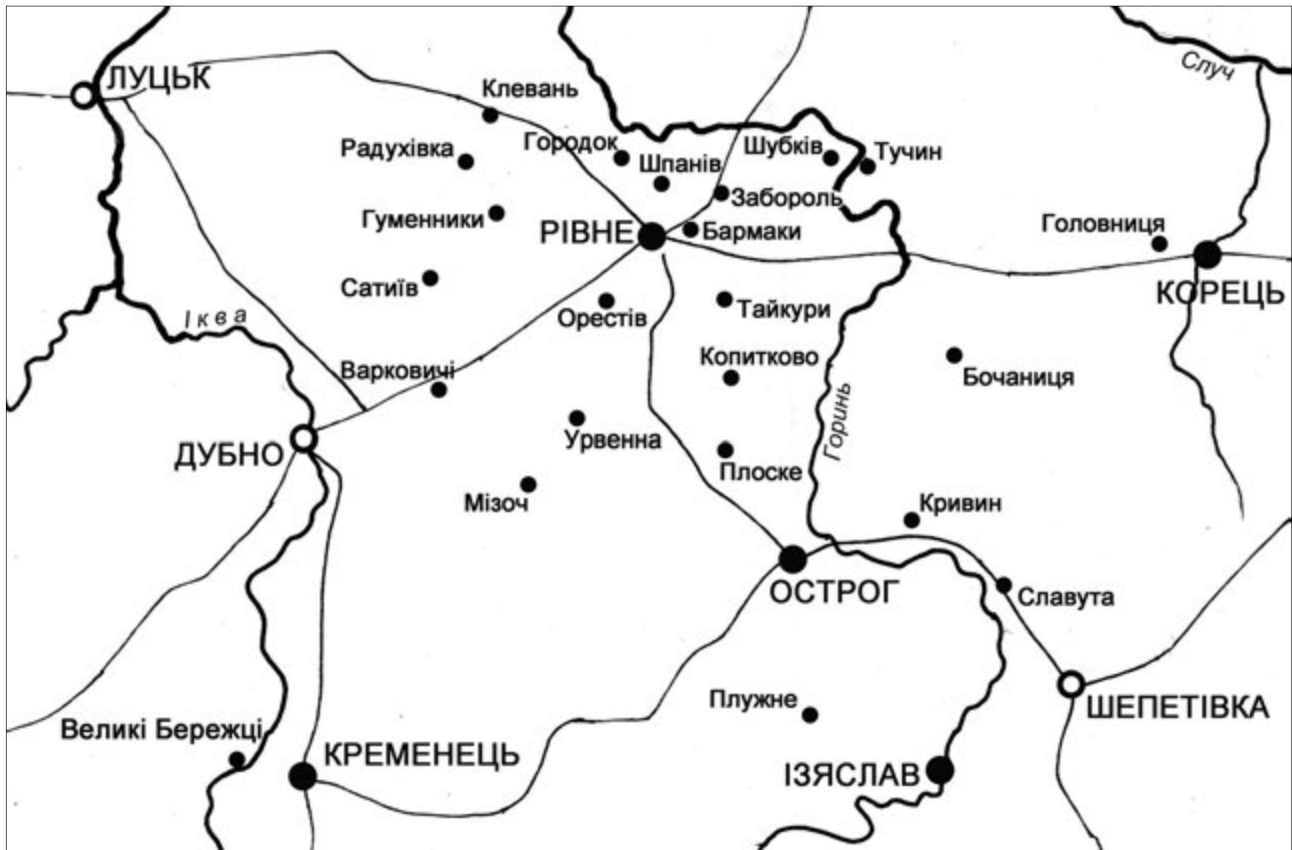
найбільше скупчення резиденцій на Волині повстало в центральній її частині і на півдні, ближче до пограниччя з Поділлям. Це добре ілюструє картосхема, укладена О. Михайлишин (рис.1). Якщо ж вести мову про географію літографій Г. Пейера, то вона лише підтверджує цю тенденцію, що може бути проілюстровано окремою картосхемою (рис.2).

Надзвичайну насиченість Волині панськими садибами спеціально відзначив Ю.І. Крашевський під час своїх подорожей: «Дрібної шляхти, невеличких сел та хат тут мало. А ось сіятельних та ясновельможних панів повно скрізь... Проїжджаючи, повсюди бачиш палаци, парки, модні карети, красиву кінну упряж... Багато хто з волинських панів має прекрасні бібліотеки, дорогі картини, а ще – надзвичайно дорогі палаци, розплановані парки, утримання яких є надто дорогим, а краса їх підлягає неоднозначним оцінкам та критиці» [10]. Зауважимо, до слова, що в підписах до літографій Г. Пейера значиться 18 отих «ясновельможних» та 4 «сіятельних» власників серед зображених ним садиб.

Біографічні відомості про цього митця доволі лаконічні. Австрієць за походженням Генріх Пейер навчався у Віденській академії мистецтв, і ще з

середини XIX ст. по заведеній традиції брав участь у щорічних академічних виставках. Відомо також, що починаючи з 1852 року його твори виставлялися в салоні Австрійської художньої спілки. При цьому відзначалася його схильність до пейзажного жанру. Сюжети для своїх полотен художник розшукував під час мандрівок по Австрії, Угорщині, Моравії. Однак, незважаючи на загалом схвальні оцінки його живописної техніки, критика була досить скептично налаштована щодо його творчого рівня. Слід думати, що саме ця стримана характеристика стала на заваді його професійного визнання на батьківщині. З 1854 року художник перестає виставлятися у віденських художніх галереях, оскільки його полотна майже не користувалися попитом. Подібні обставини, очевидно, змусили митця шукати кращої долі на межах Батьківщини, зокрема в Польщі.

Невідомо, чи сам Г. Пейер був ініціатором виконання серії краєвидів Волині, чи таке замовлення надійшло йому від конкретної особи – можливо від якогось заможного мецената польського походження. Однак в підсумку його перебування на Волині з'явився альбом з краєвидами цілої низки містечок і панських садиб.

*Рис.2. Картосхема розташування об'єктів, відтворених на літографіях Г. Пейера.
Опрацювання автора.*

Оскільки докладні відомості стосовно часу створення альбому відсутні, ми можемо лише приблизно окреслити імовірний період його виконання, беручи до уваги що у другій половині 1850-х років художник уже не виставлявся у Відні. Тобто це орієнтовно могла бути друга половина 1850-х або перша половина 1860-х років. Малоімовірним здається також, що Г. Пейер виконував свої замальовки після січневого повстання 1963 року, з огляду на тодішнє суспільно-політичне становище в краї.

«Альбом краєвидів Волині» до сьогодні залишається унікальною збіркою архітектурно-ландшафтних літографій. В повному, як припускається, складі цей комплект знаходиться у фондах Національного музею у Варшаві [11] і нараховує один титульний аркуш та 30 аркушів самих літографій.

Немає підстав сумніватися, що усі красивиди виконувалися автором безпосередньо з натури. Однак на деяких сюжетах можна помітити певні відхилення від класичних, загальноприйнятих норм архітектурного формотворення. Іноді можна помітити також певні відхилення від правил геометричної перспективи, від звичних пропорцій окремих архітектурних форм, зокрема ордерних. Звичайно, міра цих імовірних розбіжностей з архітектурною натурою не завжди може бути однозначно верифікована, оскільки багато об'єктів вже безповоротно втрачено.

Деякі «аматорські» нюанси авторського стилю на літографіях Г. Пейера засвідчують передовсім дві обставини. По-перше, це досить швидкоплинний темп виконання замальовок, а по-друге, – вони зумовлені неминучими відхиленнями від оригіналу під час процесу літографування. І якщо у випадку з літографуванням акварелей Н. Орди в варшавській майстерні Фаянса усі вони значною мірою «облагороджувалися» шляхом більш-менш вдалого включення в зображення людей, елементів благоустрою, тварин, карет, тощо, то літографіям Г. Пейера така процедура невластива, оскільки виконував він їх власноруч і більше дотримувався своїх оригінальних малюнків. Справді, на жодній його літографії немає людських фігур та іншого невластивого стафажу.

Титульна сторінка альбому оформлена у вигляді вінцевої віньєтки у внутрішньому полі якої вміщено заголовок, а також декілька зображень (рис.3). Цікаво, що усі п'ять рядків тексту цього заголовку оформлені різними за стилем шрифтами, що надає йому відчутної строкатості. На зображеннях в нижній частині внутрішнього поля віньєтки художник спробував відтворити типовий волинський ландшафт з водоймами, луками і групами дерев вдалині. На цій же панорамі присутні декілька невеликих будиночків, віз, а точніше бричка з погоничем, запряжена конем. Зліва вміщено дві селянські постаті

у простонародному вбранні – чоловіча та жіноча. За ними поодаль видніється водяний млин – очевидно як дуже типова споруда для цієї місцевості. З правого боку бачимо поодинокую чоловічу постать з веслом у лівій руці. І його позірна постава, і більш парадний, представницький крій одягу з довгими полами, підперезаної поясом, і висока шапка на голові – все це явні ознаки більш поважного становища в оточуючому соціумі.

У горішній половині віньєтки вмонтовані 12 невеликих гербів усіх повітів Волинської губернії. Якщо рахувати зліва направо, то це повіти Ковельський, Житомирський, Костянтинівський, Ровенський, Кременецький, Володимирський, Острозький, Луцький, Овруцький, Дубенський, Заславський, Звягельський. Той факт, що на титулі перераховані усі повіти, логічно схиляє нас до припущення, що за первісним задумом цей літографічний компендіум мав охоплювати усю Волинську губернію, адже цілком очевидно, що не було резону готувати збірку під назвою «Альбом краєвидів Волині» і наперед обмежуватися хоча і дуже показовою, однак лише частиною зазначеної території. Отже, фактично у складі комплексу маємо лише літографії, пов'язані з центральною зоною Волині. Населені пункти згруповані в альбомі за алфавітним принципом від «А» до «Z», що свідчить про певну завершеність відбору.

Пояснення невідповідності поміж широкою назвою та обмеженим змістом альбому, тобто очевидної територіальної вибіркості об'єктів, можуть бути різні. На нашу думку, скоріше за все ця праця була обмежена по незалежним від художника обставинам, можливо через брак достатньої меценатської підтримки. Адже робота потребувала чималих зусиль і видатків, а Пейер, звісно, не належав до заможної верстви суспільства. Можливо, на заваді стали також і якісь інші, невідомі нам обставини особистого життя художника.

Оскільки на титульному аркуші варшавського альбому передбачена видавничка нумерація зшитків але сам номер не проставлено, це є підставою для припущення, що до тиражування значної кількості альбомів справа не дійшла. Принаймні, на користь цього говорить той факт, що у музейних збірках України зафіксовані лише розпорошені пейеровські літографії, більшість яких представлена у фондах Рівненського краєзнавчого музею [12].

Важливо також відзначити, що на титульному аркуші зазначено, що виконання рисунків з натури і їхнє літографування виконано самим автором. Побічно це також є свідченням певних складностей при підготовці цього альбому до виходу у світ. Друкарські роботи виконувалися у Відні в типографії О. Галлера [13].

Основний зміст альбому складають 30 літографій, злегка тонованих аквареллю, тобто сіруваті відтінки вдало поєднуються з сепією. Кожна літо-

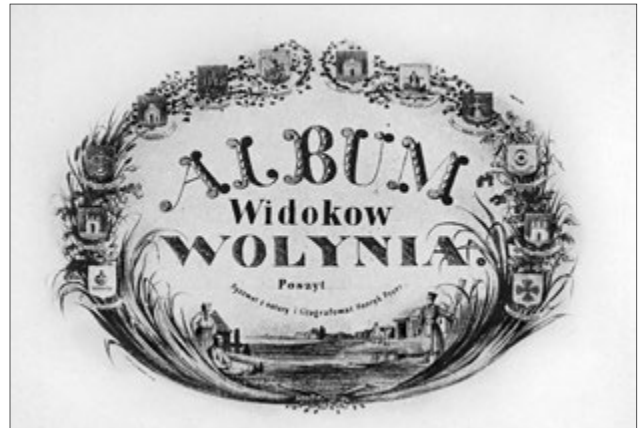

Рис.3. Титульний аркуш альбому

графія має лаконічний підпис з назвою населеного пункту (міста, містечка, села) та з зазначенням прізвища власника – як правило сучасного на момент виконання малюнку. Послідовність розміщення літографій в альбомі здійснена за алфавітним принципом відповідно до польської абетки. Розмір аркушів складає близько 40см x 60см.

Логіка відбору сюжетів для відтворення не зовсім зрозуміла. Поза увагою митця залишилися помітні палацові об'єкти в таких містах і селах центральної частині Волині як Боремель, Дубно, Кустин, Млинів, Олика, Сморгва та багато інших. Чомусь представлена розлога панорама Рівного, однак не відтворено тутешній палац Любомирських, неодноразово зображуваний іншими художниками.

Крім власне художнього, хоча і доволі скромного мистецького значення волинські літографії Г. Пейера безперечно залишаються важливим джерелом для архітектурної, ландшафтної, а часом і побутової господарської характеристики окремих волинських поселень та шляхетських маєтків. При цьому, мабуть, не випадково виглядає та обставина, що усі відтворені ним маєтки (окрім декількох загальних міських краєвидів) пов'язуються з польськими власниками, а усі текстові атрибуції у складі альбому виконані польською мовою. Це при тому, що Волинь на той час вже більш ніж півстоліття перебувала у складі Російської імперії і відповідно владні установи послуговувалися російською мовою. Як пояснити цю, на перший погляд другорядну, обставину? Одна з можливих відповідей, на нашу думку, полягає в тому, що замовником і, можливо, меценатом для виготовлення цієї збірки виступав хтось із тих власників садиб та палаців, котрі, м'яко кажучи, не занадто симпатизували російській владі. Використання винятково польської мови при укладанні альбому і факт його виготовлення у Відні, в столиці Габсбурзької монархії а не у Варшаві, підконтрольній царській цензурі, також може розглядатися як віддзеркалення антиросійських настроїв напередодні і після січневого повстання 1863 року.

Літографії Г. Пейера неодноразово використовувалися різними авторами для ілюстрування історико-архітектурних праць. Найбільш розлого вони представлені Р. Афтаназі під час укладання ним монументальної праці про палацові резиденції на східних «кресах» Речі Посполитої. Із 30 літографій, що увійшли до альбому, Р. Афтаназі використав в якості ілюстративного матеріалу 16 літографій. В монографічній праці О. Михайлишин, присвяченій палацово-парковим ансамблям Волині, представлено садиби в Гуменниках, Городку, Бочаниці, Орестові [14]. Натомість про недостатню обізнаність з цим першоджерелом може свідчити, наприклад, повна відсутність літографій Г. Пейера у такому об'ємному виданні як «Енциклопедія кресів» [15].

Оскільки повний комплект пейеровських літографій ще не публікувався, а кількість краєвидів разом з титульним аркушем обмежується всього 31 позицією, виглядає доречним в даній статті представити повний склад цієї збірки у супроводі коротких коментарів. Незважаючи на певні обмеження

щодо якості друкарського відтворення в невеликому форматі, тим не менш в цілому можна оцінити інформативний потенціал цього мистецького компендіуму стосовно архітектурної спадщини Волині.

Послідовність представлення літографій в даній статті відповідає алфавітному порядку географічних назв в оригінальній польськомовній версії укомплектування аркушів в альбомі зі збірки Національного музею у Варшаві. Тоді як самі географічні назви в тексті та в підписах під ілюстраціями подані в сучасній українській транскрипції. В дужках наведено оригінальні підписи під літографіями.

Звичайно, поряд з Наполеоном Ордою постать Генрика Пейера займає значно скромніше місце з огляду на кількість відтворених сюжетів. Однак вона є достатньо значимою з огляду на той потенціал, котрий визначає її інформативне, достатньо показове першоджерело для характеристики архітектурних пам'яток волинського краю, забудови сіл та містечок, палацових садиб та сакральних об'єктів, переважна більшість яких на сьогодні безповоротно втрачена.

* * *

Рис. 4. Орестів

Орестів (ARESZTÓW J. W. Adolfa Jełowickiego), (рис. 4). Населений пункт на теперішніх географічних картах Рівненщини позначений як Орестів Здолбунівського району. В минулому перебував у володіннях сімейств Покотилів, Олізарів, Острозьких, Замойських, Конєцпольських, Валевських [16] та ін. Під кінець XVII ст. дістався родині Єловицьких [17]. На зламі XVIII та XIX ст. Павло Єловицький заснував тут поважну резиденцію, яка мала класицистичний палац і пейзажний парк [18]. На літографії Г. Пейера відтворено палацовий фасад зі сторони низинної паркової зони, що прилягала до розлогого ставка, що існує досі. Дуже схожий малюнок був виконаний і Н. Ордою, однак з більш детально прорисованими архітектурними деталями [19].

Бармаки (BARMAKI J. W. Władysława Zalewskiego), (рис. 5). Перші згадки про це поселення

Рис. 5. Бармаки

відносяться до початку XVI ст., коли село в складі ровенського ключа входило до володінь Острозьких. Згодом Бармаки перебували також у власності Замойських, Конєцпольських, Валевських і Любомирських. Останній з них згідно переказів утримував тут псарню, потім віддав село у власність своєму слугі дворянського походження Шимону Закревському. Потім село послідовно перебувало у володінні родин Залевських та Прушинських (до 1939 р.). За припущенням Р. Афтаназі [20] невеликий одноповерховий палац з шестиколонним портиком був збудований Владиславом Залевським в кінці XVIII ст. Однак вже в другій половині XIX ст. він не використовувався господарями. На узгір'ї з правої сторони видніється силует невеликої дерев'яної церкви, на місці якої тепер існує мурований храм.

Рис. 6. Бочаниця

Бочаниця (BOCZANICA J. W. Felixa Lenkiewicza), (рис. 6). В другій половині XVI ст. село належало князю Богушу Корецькому, котрий відписав цей маєток своєму племіннику Семенові Хрептовичу. На момент виконання літографії маєток належав Феліксові Ленкевичу. Згідно Р. Афтаназі двоповерховий мурований палац побудував Грас'ян Ленкевич, однак йому не вдалося викінчити палац всередині. Згодом це зробив вже новий власник Адам Чосновський [21]. Будівля вважалася однією з найкращих резиденцій на Волині. Головний фасад прикрашав монументальний шестиколонний портик, ще пара коринфських колон розміщувалася у площині стіни. В палаці містилися численні твори образотворчого мистецтва: скульптура, живопис, gobelени, меблі, порцеляна, багата бібліотечна збірка. За кілька років перед першою світовою війною палац сильно постраждав від пожежі і вже не відбудовувався.

Рис. 7. Городок

Городок (GRÓDEK J. W. Hrabiego Esterhazego), (рис. 7). Село вважається одним з найстаріших поселень на Волині. За переказами ще в давньоруську добу воно належало до Києво-Печерського монастиря. Потім від XVII ст. належало єзуїтам, а після поділів Польщі Катерина II надала його графу

Естергазі. За тих часів тут повстав стильний класицистичний палац, прибудований до старішої Миколаївської церкви. Увесь комплекс розташовувався посеред ставка на острові, територія якого була перетворена на пейзажний парк. У його створенні нібито брав участь відомий майстер ландшафтно́ї архітектури Д. Міклер [22]. На початку XXI ст. острів інтенсивно забудовувався новими сакральними спорудами жіночого православного монастиря, що не сприяло збереженню затишної, камерної атмосфери цього архітектурного ансамблю.

Рис. 8. Головніця

Головніця (HOŁOWNICA J. W. Henryka Zaleśkiego), (рис. 8). Село віддавна входило до корецького ключа і на початку XIX ст. було власністю Чарторийських. Потім в якості приданого Терези Чарторийської потрапило до родини Любомирських, а від 1854 року стало власністю Генрика Заленського [23]. Зображений Пейером комплекс невеликих садибних будинків був побудований ще Чарторийськими, де, як припускається, була їхня літня резиденція. Садибні будівлі оточував розлеглий парк площею близько 5 гектар. В парку навіть росли екзотичні породи дерев. Резиденція була знищена під час другої світової війни (за свідченнями місцевих старожилів).

Гуменники (HUMIENNIKI J. W. Mikołaja Nowowiejskiego), (рис. 9). Існує інформація, що Гуменники вперше згадуються в історії у 1546 році як частина маєтностей князя Фридерика Пронського, котрий був тоді київським воєводою [24]. Під кінець XVIII ст. село потрапило у власність родини Нововейських, зусиллями якої на краю села і була сформована нова садиба. На літографії Пейера чітко видно її симетричну композицію, яка складалася з головного одноповерхового корпусу посередині, до якого з обох боків прилягали два рівновеликі флігелі з заокругленими галереями. Окрім того просторий плац перед головним фасадом з обох боків обмежували ще чотири симетрично розташованих

Рис.9. Гуменники

будинки – два зліва, два справа. Власник відважився на створення цього садибного комплексу, незважаючи на заболочений, низинний характер місцевості, що в подальшому призвело до передчасної його руйнації. На сьогодні від садибних будівель уціліли лише невеличкі поруйновані фрагменти.

Рис.10. Клевань

Клевань (KLEWAŃ Zamek książąt Czartoryjskich), (рис. 10). Поселення має давньоруське походження під назвою Коливань. Віддавна містечко перебувало у власності родини Чарторийських. Вважається, що тутешній мурований замок на території старого городища почав будувати в 1475 році православний князь Михаїл Чарторийський, а завершив його син Федір [25]. Замок неодноразово потерпав від козацьких та татарських нападів, однак його потуга і сам факт існування сприяли наданню Клеваню магдебурзького права в 1654 році. За російської доби на замок накладено секвестр і влаштовано в ньому повітову школу, згодом – гімназію. Тоді ж розібрана східна частина оборонних стін. Г. Пейер відтворив загальний вигляд замку з заходу – з не існуючими нині водяним млином та дерев'яним містком, через який колись провадив головний в'їзд до містечка з заходу. Протягом XX ст. замок використовувався різними установами, а від початку XXI ст. стоїть пустою, поступово руйнуючись. Особливої шкоди йому завдала пожежа 2000 року [26].

Рис.11. Корець

Корець (KORZEC Ruiny zamku książąt Korzeckich), (рис. 11). Містечко давньоруського походження розташувалося по обидва боки річки Корчик, русло якої творить мальовничий каньйон з виходом на поверхню гранітних скель. На одному з таких скелястих узвишч розташувався замок, від якого до сьогодні уціліли лише окремі фрагменти мурованих конструкцій. Перші століття існування замку не вивчені докладно, а серед перших власників згадуються Бутава, Острозькі, і власне Корецькі [27]. Потім перебувало у власності Лещинських, Чарторийських, Яблоновських. Замок кілька разів перебудовувався і в кінці XVIII ст. фактично перетворився на палацову резиденцію, вибудовану коштом Юзефа Чарторийського – підприємливого власника декількох фабрик, в т.ч. знаменитої корецької мануфактури по виготовленню порцеляни. Замковий комплекс став жертвою великої пожежі в 1832 і вже автори знаного «Географічного словника...» зазначили його поруйноване становище [28], хоча за іншими даними руйнація почалася ще раніше [29]. Однак на той час поблизу замку все ще існували рештки прилеглого парку. Замкова руїна, поступово занепадаючи, дійшла до сьогодення і лише фрагментарно підтримується локальними акціями реставраторів. Окрім літографії Г. Пейера відомі також близькі за сюжетом малюнки Н. Орди і Ю. Вільчинського.

Кременець (KRZEMIENIEC Widok miasta i ruin zamku Królowej Bony), (рис. 12). Стародавній Кременець заслужено вважається одним з найкрасивіших міст Волині, не в останню чергу завдячуючи унікальному поєднанню унікального природного ландшафту та творчих зусиль багатьох поколінь майстрів будівельного мистецтва. Очевидно, що саме ці його характерні риси стали головним мотивом для виконання літографії. Пейер обрав такий пункт огляду кременецької панорами, щоб вмістити в рамках свого малюнку основні прикметні риси міста – замкову гору королеви Бони (справа), позуїтський колегіум (в центрі), парафіяльний костел (зліва) та православну церкву з дзвіницею (колиш-

Рис.12. Кременець

Рис.14. Маньків

Рис.13. Кривин

Рис.15. Мізоч

ній францисканський монастир, справа внизу). Рядова міська забудова відтворена одначе зі значною долею схематизму як по відношенню до вуличної мережі, так і по відношенню до рядової забудови.

Кривин (KRZEWIN książąt Jabłonowskich), (рис. 13). В XVI ст. село було власністю Острозьких, а в наступному столітті по лінії великокоронного гетьмана Станіслава Яблоновського перейшло до Яблоновських, які утримували Кривин до 1856 року. Палац був збудований за однією версією в кінці XVIII ст. князем Антоні Барнабою Яблоновським [30]. Згідно іншої, новішої – нібито набагато раніше зусиллями гетьманського онука, равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського [31]. Згодом навколо палацу знаний садівник Д. Міклер заклав мальовничий парк [32]. В палаці зберігалися нумізматична, мінералогічна, мистецька колекції, була багата бібліотека. Вже наприкінці XIX ст. садиба стала на шлях поступового занепаду. Уціліли до сьогодні лише фрагменти старого парку та рештки ландшафтного благоустрою.

Маньків (MANKÓW J.O. księżnej Olgi Czetwer-tyńskiej), (рис. 14). На літографії зображено доволі незвичну палацову споруду на березі невеликого ставка. Триповерховий палац розташувався прямо біля води і має унікальну особливість – відкрити

терасу, котра з однієї сторони безпосередньо примикає до будівлі, а з іншої омивається водою. Верхній поверх посередині має щось схоже на лоджію чи то балкон. Ідентифікувати місцевість Маньків та зазначену в підпису до літографії власницю цього маєтку Ольгу Четвертинську за доступними нам літературними джерелами не вдалося.

Мізоч (MIZOCZ J.W. Hrabiego Józefa Karwicz-kiego), (рис. 15). Містечко вважається одним з найстаріших на Волині, оскільки перші згадки про нього зустрічаються ще в 1322 році [33]. В 1594 року – у власності Януша Острозького. Місцина ця, розташована на правому березі р. Стублії мала прекрасні умови для заснування тут містечка. В 1748 році Мізоч викуплений відомим письменником Юзефом Кастаном Дунін-Карвицьким, нащадки якого володіли Мізочем аж до 1939 року. Заслуга піднесення Мізоча до рангу відомого культурного центру належала його сину Кшиштофу. Припускається, що класицистичний палацовий комплекс в цілому був споруджений в кін. XVIII ст., однак ніколи так і не був остаточно закінчений [34]. Водночас на північному березі великого ставка зусиллями відомого садівника Д. Міклера був закладений парк як органічне доповнення до резиденції. На літографії відтворено два бічні флігелі, торцеві фасади яких були зорієнтовані на озеро, а головний

Рис.16. Октавин

Рис.18. Плоска

Рис.17. Острозький замок

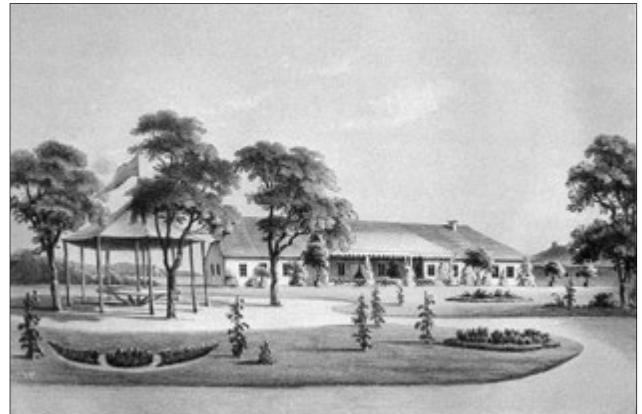

Рис.19. Плужне

корпус так і не був споруджений [35]. До сьогодні уціліли лише окремі фрагменти ансамблю (руїна неготичної оранжереї), тоді як колишні палацові будівлі втрачені.

Октавин (OKTAWIN J. W. Hrabiny Plińskie Oktawii), (рис. 16). За свідченнями істориків це невелике поселення (сучасна назва – Копиткове) належало в далекому минулому до різних родин – Кірдеїв, Чолганських, Пепловських, Мишковських та ін. В 1800 році село викупив російський сенатор, граф Юзеф Август Іллінський з Романова. Тутешню резиденцію заснував його син, також сенатор, маршал волинської шляхти (1838–1841), граф Януш Іллінський, який назвав село Октавином на честь дружини Октавії [36]. Йому належали по сусідству також Тайкури, Верхів, Хорів та інші села. Януш побудував близько 1830 року достатньо скромну, хоча і простору резиденцію з чотириколонним ганком. Згодом нібито з'явилися задуми вибудувати більш вишукану резиденцію у Верхові, однак задум не був реалізований [37]. В міжвоєнні роки тут ще зберігалася стара будівля з гарним парком, дерев'яною церквою і красивою алеєю [38]. На даний час не існує.

Острозький замок (OSTROG Ruiny Zamku Książąt Ostro-gskich), (рис. 17). Очевидно, Пейєру були відомі старіші зображення Острозького замку, на яких

найкращим пунктом для замальовок митцями попередниками не випадково обирався лівий берег Вілії, з якого замкова панорама розкривалася у всій своїй величчю та неповторності (З. Фогель). В середині XIX ст. в Острозі, до речі, існувала невелика резиденція Яблоновських поруч з замком, невеличкий фрагмент даху якої потрапив до зображення. Однак сама вона не привернула увагу митця. Основними об'єктами композиції виявилися три замкові споруди (Вежа мурована, руїна Богоявленської церкви та Кругла вежа), причому в окремих своїх формах і пропорціях вони виявилися досить віддаленими від натури. Справа від замку також досить умовно відтворено верхи Успенської та Миколаївської церков, Луцької брами. Зліва видніються маківки П'ятницької церкви. Замковий комплекс в цілому зберігся, хоча ставок, зображений на передньому плані, віддавна не існує.

Плоска (PŁOSKA J.O. księcia Ewstachego Czetwertyńskiego), (рис. 18). Йдеться про поселення біля Острога. В минулому воно було у власності Острозьких, Заславських, Сангушків, Малаховських. Після конфіскації російською владою в 1802 році потрапило у власність графа Юзефа Іллінського, а від нього в 1815 – до родини Четвертинських. Палацову резиденцію, як припускається, спорудив тут в 1830-х роках Євстахій Четвертинський [39]. Поблизу палацу був ліс, перетворений згодом на парк [40]. Палац проіснував недовго і його вигляд

Рис.20. Бережці Великі

Рис.21. Радухівка

відомий лише за малюнками Н. Орди та Г. Пейера, – до речі достатньо відмінних стосовно архітектурного вигляду. Пейер, як здається, відтворив палац зі сторони ставка, а Орда – від під'їзду суходолом. Садиба згоріла ще під час першої світової війни, однак потім була відбудована. На сьогодні не існує.

Плу́жне (PŁUŻNE J.O. księcia Władysława Jabłonowskiego), (рис. 19). Власниками поселення були родини Конецьпольських, згодом Яблоновських та Тушкевичів [41]. Останні побудували тут палац – доволі скромний за своїми будівельними масштабами. Однак, як зазначається, знаходився він в надзвичайно привабливому природному оточенні. Парку в оточенні палацу не було через ландшафтні особливості цієї місцевості.

Бережці Великі (PODBEREŻCE J. W. Hrabiego Marcina Tarnowskiego), (рис. 20). В матеріалах, опублікованих Р. Афтаназі, цей населений пункт називається просто Бережці [42], а нині це поселення називається Великі Бережці. Колись містечко, а тепер село розташоване на захід від Кременця на відстані 8 км. Відоме спочатку як родове гніздо Подберезьких, а з середини XVI ст. перейшло у власність Тарновських. Палац і парк були облаштовані графом Мартином Тарновським ще в 1820-х роках [43]. В кінці XIX ст. містечко охарактеризоване як гарно забудоване, з новою каплицею, папірнею. Під час першої світової війни резиденція була повністю знищена. На літографії Г. Пейера відтворено розлогу галявину перед двоповерховим палацом на задньому плані. Стиль двоповерхової будівлі з чотириколонним портиком відповідав стилістичним засадам пізнього класицизму.

Радухівка (RADOCHÓWKA Janusza Nowowiejskiego), (рис. 21). Сьогодні це село над безіменною лівою притокою Стубли на південний захід від Клевани, недалеко від Пересопниці. Зазначається, що в 1859 році Радухівка належала Янушу Нововейському [44]. Саме цього власника зазначив і Г. Пейер в підпису під своєю літографією. Судячи з малюнку, це була доволі скромна одноповерхова будівля, розташована на пагорбі над водоймою,

схожою на штучний ставок. Мала симетричний головний фасад, центральна вхідна частина якого акцентувалася невеликим ризалітом з трикутним фронтоном. Як припускається, до створення прилегло невеликого парку міг мати стосунок відомий на Волині садівник Д. Міклер [45]. На даний час ставок не існує, а місцезнаходження палацу старожили визначають досить приблизно на узвишші поблизу містка.

Рівне (RÓWNO J.O. księcia Kazimierza Lubomirskiego), (рис.22). Серед історичної іконографії Рівного літографія Г. Пейера займає особливе місце, будучи першим панорамним зображенням міста. Художник обрав широкий ракурс з очевидною метою відтворити усю центральну частину поселення. Місце, з якого виконувалася замальовка, – підвищення місцевість старого передмістя Воля (приблизно район перехрестя теперішніх вулиць Дорошенка та Пересопницької). Звертає на себе увагу головна міська магістраль, вул. Шосова (тепер Соборна), яка в 1857 році наскрізь перетнула містечко з заходу на схід. В даліні на пагорбі видно той її фрагмент, який сьогодні обмежується вулицями В. Чорновола та кн. Ольги. Прямо по центру зображено костел, який на той час вкотре перебудовувався, а тому не має даху. Правіше – неіснуючий нині палац Любомирських і Рівненська гімназія (тепер – Кресьназавчий музей). Зліва від костелу – забудова середмістя та силует дерев'яної Воскресенської церкви, втраченої під час пожежі в 1881 р. Знаходилася вона приблизно на місці нинішнього пожежного депо.

Сатіїв (SATIEJÓW J. W. Hrabiego Kazimierza Międzyńskiego), (рис. 23). В Сатіїві для Ф. Гулевіча в 1801 р. будували двір арх. Міхал Мюллер [46] та Міхал Шостаковський [47] з Дубна. Якийсь палац тут також будував (чи перебудовував?) варшавський архітектор Францішек Богуслав Лільпоп [48]. На літографії Пейера з протилежної сторони ставка зображено комплекс з трьох одноповерхових будівель серед мальовничої рослинності. Фасад головної будівлі з шестиколонним портиком зорієнтований в сторону в'їзної брами. На даний час жодна з буді-

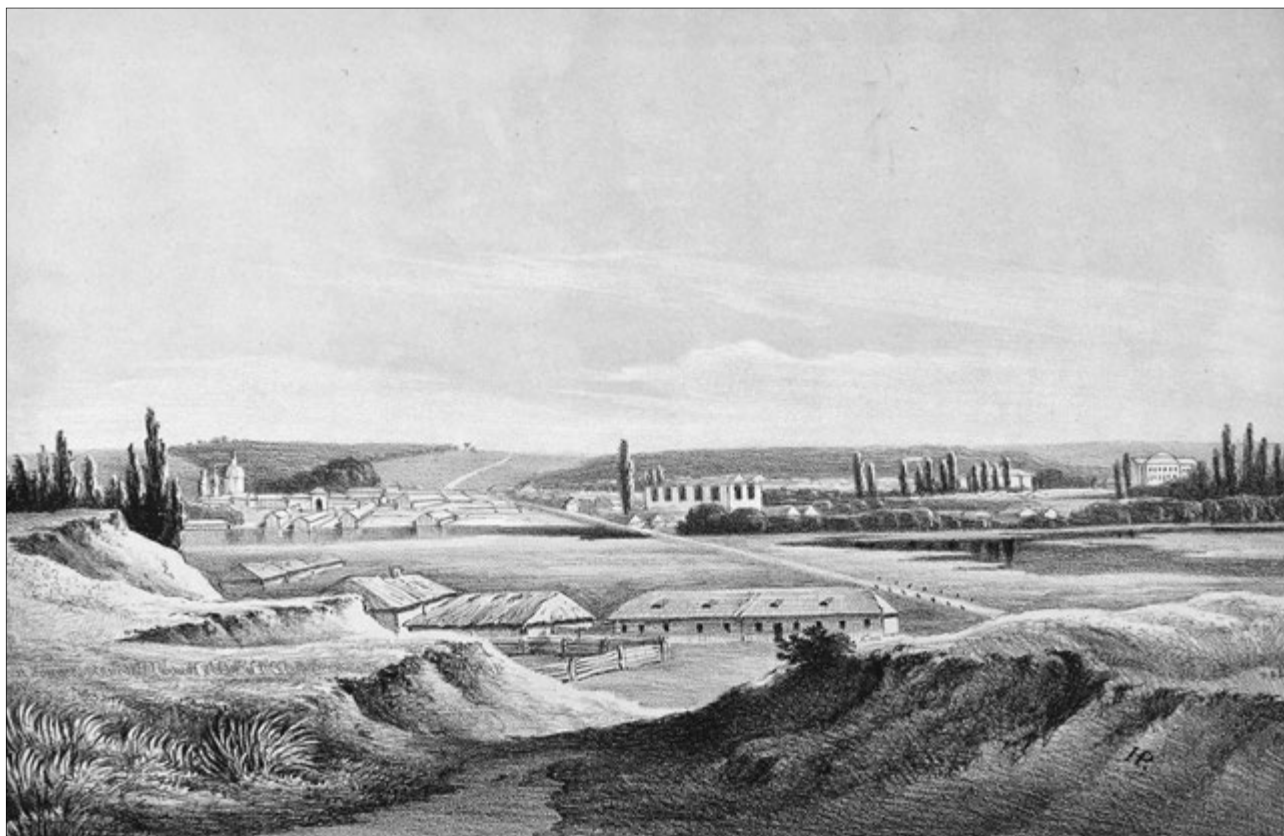

Рис.22. Рівне

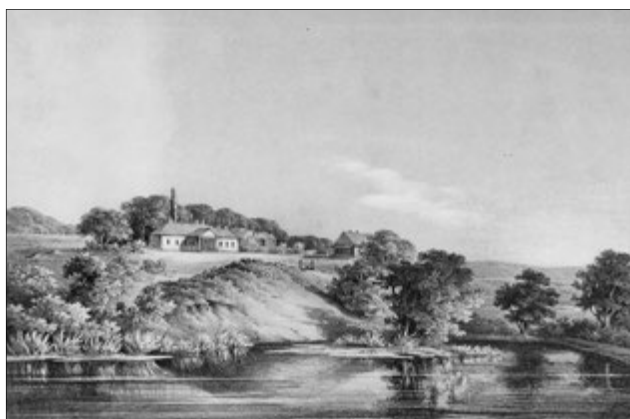

Рис.23. Сатіїв

Рис.24. Славу́та

вель не збереглася, хоча старожили ідентифікують місце їх знаходження на північно-західній околиці села. Меліоративні роботи в радянські часи знищили, колись величезний ставок. збереглося два старих дерева з садибних насаджень.

Славу́та (SLAWUTA J. O. Księcia Sanguszkі), (рис. 24). Віддавна поселення входило до володінь Острозьких, згодом Заславських, Любомирських, Сангушко. Відомий привілей короля Августа III 1754 року з дозволом укріпити місто і запровадити тут магдебурзьке право [49], хоча містечко, очевидно, існувало вже раніше. Будівництво першої скромної резиденції пов'язується з Ієронімом Сангушко в кін. XVIII ст., однак репрезентативного

вигляду вона набула лише в 1840-і роки завдяки Роману Сангушко та його сину. Триповерховий палац знаходився на підвищенні в старій частині міста і славився своєю бібліотекою, колекцією старовинної зброї та картинною галереєю. Загалом симетрична композиція головного фасаду, відтвореного Пейером, була дещо порушена прибудовою до правого ризаліту. Парк навколо палацу з'явився лише в другій половині XIX ст. Палац значно постраждав під час першої світової війни.

Шпанів (SZPANÓW J.O. księcia Karola Radziwiłła), (рис. 25). Поселення відоме з XVI ст. у власності Чапличів, потім Стецьких. Кароль Стецький в кінці XVIII ст. пристосував територію старого шпанівського замку для спорудження па-

лацового комплексу на півострові, що видавався в долину Усті [50]. Комплекс складався з головної будівлі, офіщини та в'їзної брами, яка знаходилася відразу за містком, перекинутим через оборонний рів, що відділяв колишній замок від прилеглої території. З дворової сторони двоповерховий палац мав шестиколонний портик, а також дві веранди по коротких сторонах. Два рівні мала і офіщина, котра через розміщення на крутосхилі зі сторони подвір'я виглядала як одноповерхова, а від долини – як двоповерхова. Упорядкування Шпанова продовжила донька Кароля Олександра після одруження в 1815 році з генералом Міхалом Радивилом. Завдяки зусиллям Д. Міклера навколишнє болото перетворилося на розлогий ставок, впорядковані луки з мальовничими деревними насадженнями [51]. Нині сам палац не існує, а офіщина значно підупала і використовується наразі для житлових помешкань.

Шубків (SZUPKÓW J. W. Tadeusza Dzierzbickiego), (рис. 26). Як відзначив Р. Афтаназі, виглядає досить дивним, що інформація про Шубків відсутня в багатьох історичних працях [52]. Насправді ж містечко відоме вже у XVI ст. як власність старовинного роду Чапличів. На час виконання літографії власником садиби Пейер називає Тадеуша Дзержбицького [53]. Одноповерхова, доволі скромна будівля мала симетричну фасадну композицію, підкреслену по середині ризалітом з трьома великими вікнами і трикутним фронтоном, декорованим трьома овальними віконцями і орнаментикою. Справа за деревами видно ще один будинок, очевидно допоміжного призначення. Попереду розпланована кругла галявина, до якої провадила під'їзна дорога. До сьогодні збереглася ландшафтна домінанта у вигляді ставка, до котрого ця резиденція безумовно тяжіла. Садиба ця згадується в міжвоєнну добу [54]. За усіма свідченнями ця будівля частково уціліла, однак після неодноразових перебудов стала ширшою і отримала другий поверх. На даний час використовується для адміністративних цілей. Посередині колишньої галявини росте старезний каштан, визнаний пам'яткою природи, однак на малюнку його ще немає, а отже фактично йому не більше 150–160 років.

Тайкури (TAJKURY J. W. Hrabiny Oktawii Piłńskiej), (рис. 27). Першими власниками Тайкур вважаються представники роду Кірдеїв, згодом Вишнівецьких. Останні в 1614 році отримали від короля дозвіл на піднесення Тайкур до статусу міста і на спорудження тут укріпленого замку [55]. Згодом це власність Пепловських. За російських часів належало до Ілінських. Замок, споруджений в першій половині XVI ст., обіймав горішню частину пагорбу, що домінував над поселенням з південного боку. На момент виконання літографії він вже знаходився в руїні і не був заселений. Наявність на північній стіні низки достатньо великих

Рис.25. Шпанів

Рис.26. Шубків

Рис.27. Тайкури

отворів, не властивих фортифікаційним правилам, може свідчити про спроби пристосувати замок для світських або господарських потреб. В подальшому спроб для його відновлення не було. В минулому столітті надземні конструкції поступово нищилися і на сьогодні залишилися лише декілька невеликих фрагментів від мурованих стін та напівзасипаний оборонний рів, що колись оточував замок з західної та південної сторін. В 60-і роки схили пагорба зайняли соснові насадження, котрі на сьогодні маскують абриси замкової гори.

Рис.28. Тучин

Рис.30. Варковичі

Рис.29. Урвенна

Рис.31. Волька

Тучин (TUCZYN J. W. Cecylii Walewskiej), (рис. 28). Містечко розташоване на правому березі Горині, вперше згадується в XVI ст. як власність родин Путятів, потім Семашко, Потоцьких, Любомирських. Путяті збудували тут замок, котрий двічі захоплювали козаки і цілковито його знищили. З середини XVIII ст. містечко потрапляє до рук Міхала Валецького, зусиллями якого в 1790-і роки був побудований розкішний палац в паладіанському стилі [56]. За задумом він мав перевершити усі палацові садиби на Волині. Справді, на малюнку бачимо триповерхову центральну частину палацу, що на Волині на той час не мало аналогів в силу необхідності надмірних непосильних витрат [57]. В 1895 році підупалий масток виставили на торги, а останньою власницею Тучина в 1939 році була Ольга Отвіновська [58]. На літографії видно, що палац в той час перебував у стані руїни, оскільки в 1850 році згоріла уся його центральна частина. Загалом мав симетричну П-подібну розпланувальну композицію з головним центральним корпусом і двома бічними флігелями, які поєднувалися з головною будівлею заокругленими в прані галереями. Відомий архітектор Мерк і будівничий Пробст забезпечили будівлі професійно запроектовані і виконані в натурі архітектурні форми [59]. На сьогодні палац повністю втрачено, уціліли лише рештки здичавілого парку, який наразі майже увесь

складається з невпорядкованих молодих насаджень. В парку знаходиться масивна сучасна будівля навчального закладу.

Урвенна (URWENNA J. W. Adolfa Omiecińskiego), (рис. 29). В XVI ст. село входило до складу величезних володінь князя Костянтина Острозького. На початку XIX ст. власником був Віталіс Порчинський, якому власне і приписують будівництво невеликого палацу та парку біля нього. Власне цей палац і відтворив Г. Пейер. Локалізувався він в північній частині села на невисокому узвишші поблизу головної вулиці. Південна частина території плавно спускалася в низину, де протікав невеликий струмок, через який був перекинутий невеличкий мурований місток, зображений на літографії. Архітектура будівлі мала виразний класицистичний характер, що підкреслювалося, зокрема, з південної сторони чотириколонним портиком іонічного ордеру. Від півночі пару аналогічних колон доповнювали з обох боків значно виступаючі анти. Будівля в цілому збереглася, хоча і з суттєвими втратами архітектурного опорядження. Використовується нині для потреб лікарняного закладу.

Варковичі (WARKOWICZE J. W. Kazimierza Młodeckiego), (рис. 30). Давнє містечко розташоване у верхів'ях Стубли. Згадується в ревізії луцького замку під 1545 рік як власність Федора Мишки [60].

Рис.32. Забороль

Статус міста поселення отримало в 1725 році. Згодом власниками були Ледуховські, Турно, Потоцькі, Млодецькі. Останнім приписується будівництво великого палацу та закладання парку. Палац мав нетиповий вигляд, що, як припускається, було наслідком його неодноразових перебудов в минулому, не зовсім, щоправда, з'ясованих [61]. Юзеф Ігнатій Крашевський, будучи тут проїздом, зазначив що «він взагалі не схожий на палац, а скоріше нагадує фабрику» [62]. На передньому плані літографії зображено водну поверхню великого ставка, на протилежному березі якого проглядається масивна будівля нетипового двоповерхового палацу з уступчастим фронтоном.

Волька (WÓLKA J. W. Juliana Bieńkowskiego), (рис. 31). На літографії зображено невеликий одноповерховий будинок на узліссі з прибудованою по центру заскленою верандою. Попереду – під'їзд до будинку і декілька клумб з квітами. Ідентифікувати дану місцевість і достовірно атрибутувати зазначеного власника (Юліан Беньковський) за доступними джерелами, на жаль, не вдалося. Скоріше за все це була садиба, що тяжіла до якогось більшого поселення, однак мала тим не менш певний автономний статус, що відобразилося в її назві (похідна форма від «Воля»).

Забороль (ZABOROL J. W. Edwarda Cieciszowskiego), (рис. 32). Невелике село на північ від Рівного по дорозі до Олександрії. Вперше згадується в записі Семена Несвицького серед маєтків наданих князю Костянтину Острозькому, що було затверджено королем Зигмунтом I в 1518 році. На момент виконання літографії село належало Едвардові Цецішовському, що вказано в підписі під зображенням. Одноповерхова садиба розташована на краю пагорба, головним фасадом зорієнтована

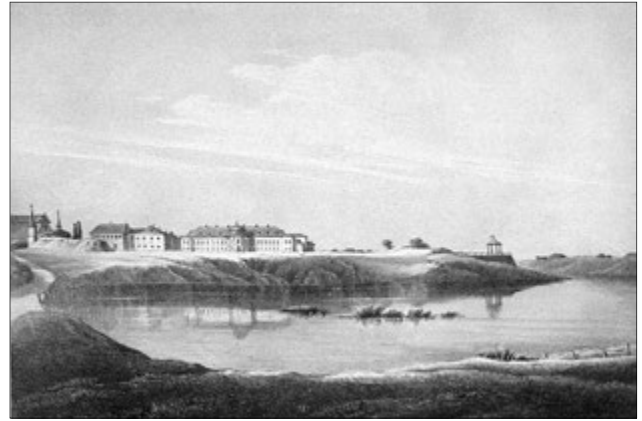

Рис.33. Ізяслав

на схід. Будівля має посередині фасаду простору веранду з високим трикутним фронтоном і стрілочатими віконницями. Справа відтворено невеликий фрагмент невідомої споруди зі слідами грубого зовнішнього рустування. Р. Афтаназі помилково ідентифікував це зображення з іншим Заборолем, що знаходиться поблизу Луцька [63]. В контексті цієї плутанини можемо припустити, що згадана С. Лозою, а за ним Р. Афтаназі каплиця, запроєктована для Забороля італійцем Г. Іттаром з написом над дверима «IMMORTALI-MORTALIS» [64], знаходилася не в луцькому, а саме в рівненському Заборолі, а загадкова конструкція, відтворена справа на літографії, і є фрагментом цієї каплиці.

Ізяслав (ZASŁAW J. O. Książąt Sanguszków), (рис. 33). Одне з найстаріших міст південної Волині, засноване у верхній течії р. Горинь ще в домонгольську добу. Під час виконання малюнку Г. Пейером місто було центром Заславського повіту. Перший відомий власник міста – князь Федір Острозький. Після поділу родових маєтностей в 1448 році старший син Василя Острозького Юрій започаткував князівську лінію Заславських [65]. Після припинення цього роду з кінця XVII ст. місто у власності Любомирських, потім Сангушків. Палацова резиденція, що вміщена по центру літографії, будувалася багато років, починаючи від 1746 року, в пізньобароковому стилі на кошт Павла Кароля Сангушка [66]. Один з авторів – архітектор Павло Фонтана. Резиденція була розташована на лівому, підвищеному березі ріки, де раніше знаходився укріплений замок. За проектом того ж архітектора поряд був побудований і костел, відтворений в лівій частині літографії. Точка зору художника знаходилася на правому, низинному березі ріки. Нині палацові будівлі перебувають у стані руїни.

ДЖЕРЕЛА

1. Ведута (від італ. veduta, – «вид, виднокіл») – особливий жанр образотворчого мистецтва, спрямований на живописне або графічне відтворення архітектурних об'єктів в оточуючому міському або природному середовищі – П.Р.
2. Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). Album ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1982. – 356 s.
3. Див.: Ричков П. Палацово-парковий комплекс Любомирських в Рівному на акварелях Жана Якоба Бургіньйона // Вісник НУВГП. 36. наук. праць. – Вип. 3 (35). – Рівне: НУВГП, 2006. – С.140–157; 172; Rychkov P. Zespół pałacowo-ogrodowy Lubomirskich w Równem w świetle małoznanego dzieła Jana Jacuba Bourguignona // BHS: Kwartalnik wydawany przez IS PAN. – Warszawa. – 2010, nr.3. – S.335–349;
4. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – 384 s.
5. Orda N. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijowskiej, Witebskiej i Mohilowskiej... – Warszawa: Lit. M. Fajansa. – 1875–1883.
6. Березіна І. В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання. – Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2009. – 152 с.
7. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. Wyd. I. – T.I–XI. – Warszawa: IS PAN, 1986–1993; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wyd. II. – T. I–XI. – Wrocław - Warszawa - Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1994. Зауважимо, що друге видання майже ідентичне першому в текстовій частині, однак суттєво доповнене ілюстративним матеріалом. Втім, перше видання має ту перевагу, що супроводжується розвинутим довідковим апаратом (географічний та іменний покажчики). З цих міркувань в даній статті усі покликання здійснюються на перше видання.
8. Ричков П. Волинь в літографіях Генрика Пейера // Велика Волинь: минуле та сучасне. Тези 3-ї міжнар. наук. – краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С.132–134; Rewski Zb. Z materiałów konserwatorskich. Materiały do ikonografii dawnego Wołynia // Ziemia Wołyńska. – 1938. – №.11. – S.147–150.
9. Baranowski A. Posłowie. W ks.: Aftanazy R. Materiały... T.XIa. Dawne województwo Kijowskie. Uzupełnienia do tomów I–XI. – Warszawa, 1993. – S.710.
10. Kraszewski J. I. Wspomnienia... – S.232.
11. Album widoków Wołynia. Rysował z natury i litografował Henryk Peyer. Druck v. J. Haller, Wien. // Muzeum Narodowe w Warszawie. Zbiór Grafiki Polskiej. Inw. №2875. Ще один примірник альбому зберігається у фондах бібліотеки Оссолінеум у Вроцлаві. Окремі аркуші перебувають в збірках музеїв Рівного та Львова.
12. У фондах РОКМ зберігається 14 оригінальних літографій з сюжетами Орестова, Рівного, Острога, Бочаниці, Кривина, Головниці, Мізоча, Забороля, Тучина, Городка, Шубкова, Корця, Шпанова, Сатіїва.
13. Достатньо авторитетний типографський заклад, в якому у 1860-і роки була видана досить відома збірка краєвидів Відня та його околиць під назвою Bilderbuch von Wien und seiner Umgebung.
14. Див.: Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть. – К.: НДІТІАМ, 2000. – 236 с.
15. Encyklopedia Kresów. – Kraków: wyd-wo Kulczyński, 2004. – 559s.
16. Доступ: <http://www.wolhynia.com/pl/content/aresztow>.
17. М.Орловіч подає інформацію про те, що після 1860-го року володіння переходять у «московські» руки, що можна вважати вказівкою на час виконання Пейером цієї літографії, точніше – замальовки для літографування. Див.: Orłowicz M. Przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 253.
18. Aftanazy R. Materiały... T.Va. Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – S.18.
19. Див.: Aftanazy R. Materiały... T.Vb. Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – S.16, Fig.31.
20. Aftanazy R. Materiały... T. Va. – S.20.
21. Aftanazy R. Materiały... T. Va. – S.52.
22. Orłowicz M. Przewodnik... – S.203.
23. Aftanazy R. Materiały... T.Va. – S. 31.
24. Aftanazy R. Materiały... T. Va. – S. 162.
25. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich (SGKP). – T.IV. – Warszawa, 1888. – s. 140; Aftanazy R. Materiały... T.Va. – S.174–176.
26. Байцар-Артеменко О. В. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевани // АСВ. – Вип.2. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С.115.
27. Aftanazy R. Materiały... T. VA. – S.188–201.
28. SGKP. – T. IV. – Warszawa, 1888. – S. 433.
29. Aftanazy R. Materiały... T. Va. – S.190.
30. Aftanazy R. Materiały... T. Va. – S.205.
31. Бетлей А. Резиденція равського воєводи Станіслава Вінцентія Яблоновського в Кривині у світлі першоджерел // АСВ. – Вип. 3. – Рівне, 2012. – С.10–30.
32. SGKP. – T. IV. – Warszawa, 1888. – S. 790.
33. SGKP. – T. VI. – Warszawa, 1885. – S. 513.
34. Aftanazy R. Materiały... – T.VA. – S.280.
35. Див.: Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть. – К.: НДІТІАМ, 2000. – С.178; Ричков П., Лушнікова Н.

- Вода як природний «матеріал» в структурі ландшафтних парків Діонісія Міклера на Волині // Парки Діонісія Міклера. Матеріали міжн. науково-практичної конференції... – Збараж, Вишневець, Кременець, 2012. – С. 95–103.
36. SGKP. – Т. IV. – Warszawa, 1888. – С. 389.
 37. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 187.
 38. Orłowicz M. Przewodnik... – С. 256.
 39. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 397.
 40. SGKP. – Т. VIII. – Warszawa, 1887. – С. 317.
 41. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 399.
 42. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 36–39.
 43. SGKP. – Т. VIII. – Warszawa, 1887. – С. 358–359.
 44. SGKP. – Т. IX. – Warszawa, 1888. – С. 389.
 45. Aftanazy R. Materiały... – Т. XIa. Dawne wojewódstwo Kijowskie. Uzupełnienia do tomów I–XI. – Warszawa, 1993. – С. 467.
 46. Łoza St. Architekci i budowniczowie w Polsce. – Warszawa, 1954. – С. 210.
 47. Łoza St. Architekci... – С. 300.
 48. Łoza St. Architekci... – С. 175.
 49. SGKP. – Т. X. – Warszawa, 1889. – С. 794.
 50. Aftanazy R. Materiały... – Т. Va. – С. 518–519.
 51. Ричков П., Лушнікова Н. Вода як природний «матеріал» в структурі ландшафтних парків Діонісія Міклера... , 2012. – С. 95–103.
 52. Aftanazy R. Materiały... Т. VIa. Dawne wojewódstwo Belzskie. – Warszawa, 1989. – С. 352.
 53. Згідно інформації, наведеній у польській Вікіпедії (http://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Dzierzbicki), зазначений Пейером власник був учасником січневого повстання 1863 року, через що був засланий до Сибіру. Відтак цей факт можна розглядати як побічне свідчення того, що ця літографія, як і всі інші, була виконана не пізніше літа 1862 року.
 54. Orłowicz M. Przewodnik... – С. 234.
 55. SGKP. – Т. XII. – Warszawa, 1890. – С. 144.
 56. Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1898. – С. 167.
 57. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 537.
 58. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 538.
 59. Łoza St. Architekci... – С. 199.
 60. SGKP. – Т. XII. – Warszawa, 1890. – С. 958–959.
 61. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 555.
 62. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – С. 261.
 63. Aftanazy R. Materiały... Т. Va. – С. 632; Aftanazy R. Materiały... Т. VB. – С. 353, іл. 632.
 64. Łoza St. Architekci... – С. 126.
 65. SGKP. – Т. XIV. – Warszawa, 1895. – С. 445.
 66. Aftanazy R. Materiały... Т. Vb. – С. 648; Skrabski J. Paolo Fontana. Nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007. – С. 236–242.

Стаття присвячена маловідомій збірці літографій під назвою «Альбом краєвидів Волині», автором якої є австрійський художник Генріх (польською Генрик) Пейер. Альбом містить титульний аркуш та 30 літографій, що відтворюють міські та садибні краєвиди центральної частини історичної Волині (Кременець, Рівне, Корець, Славути та ін.). Створені у середині XIX ст. ці твори виступають важливим іконографічним джерелом для дослідження архітектурної історії цього регіону. Значна частина зображених на них будівель та штучних ландшафтів, на жаль, безповоротно втрачені.

The article is devoted to the little known collection of old lithographs under the title «Album of Volyn landscapes». Author of that was the Austrian artist Heinrich (in Polish: Henryk) Peyer. The album contains a title sheet and 30 lithographs representing the towns and palace complexes in the central part of historical territory of Volyn (Kremenets, Rivne, Korets, Slawuta, Iziaslav a.o.). These pictures were created in the middle of XIX century and now they are important iconographic sources for research of architectural history of this region. Considerable part of buildings and artificial landscapes represented within, unfortunately, were forever lost.

Петро Ричков

**ІСТОРИЧНІ ПЛАНИ ЛУЦЬКА XVIII – XIX СТ. В АРХІВАХ
ПЕТЕРБУРГА ТА МОСКВИ**

Луцьк як одна з найвизначніших пам'яток містобудівного мистецтва України здавна привертала до себе увагу дослідників в різних пізнавальних аспектах – суспільно-історичному, географічному, урбаністичному, архітектурно-мистецькому тощо [1]. Небезпідставно це місто іноді визнається найстарішим на Волині [2], хоча з точки зору строгої історичної науки така атрибуція є скоріше умовною аніж достеменною. Відтак, аналіз містобудівної еволюції Луцька значною мірою залежить від з'ясування і унаочнення реальних топографічних ситуацій, котрі реально фіксуються на певному етапі історичного розвитку. Саме в ролі таких конкретних «сканів» і виступають старі фіксаційні (часом також проектно-фіксаційні) плани, вивчення яких дає можливість відслідковувати специфіку урбаністичного процесу.

Як і будь-яке інше історичне місто, Луцьк може розглядатися в якості цілісного об'єкту наукового зацікавлення. В цьому сенсі він має давню традицію і по праву обіймає поважне місце в історіографії України, а його архітектурно-містобудівна історія в свій час була навіть предметом спеціального дисертаційного дослідження [3]. Містобудівна спадщина Луцька органічною складовою увійшла також в більш ширші історико-містобудівні дисертаційні праці [4].

Незважаючи на свою давню історію, Луцьк тим не менш диспонує доволі обмеженим масивом картографічних першоджерел, котрі фіксують особливості його розпланувальної структури в минулому. Найстаріші відомі нам плани міста Луцька датуються кінцем XVIII ст., тобто – від перших років входження Луцька до складу Російської імперії і пов'язаної з цим «інвентаризації» міст. В царській Росії на той час вже був накопичений достатній досвід такої діяльності під наглядом імператриці Катерини II. Починаючи від 1795 року, протягом доволі короткого часу практично всі повітові міста Волинської губернії отримали перші плани з фіксацією їх фактичного стану на момент укладання. В подальшому на основі цих планів в різні роки підіймалися спроби впорядкування їх забудови шляхом укладання проектних планів реконструктивного характеру. Однак більшість цих картографічних документів все ще залишаються малодоступними для широкого наукового загалу і знаходяться фактично поза науковим обігом.

Можна зауважити декілька причин такого становища. По-перше, картографічні джерела завжди нелегко надаються до типографського відтворення в рамках звичних друкарських форматів через значні фізичні габарити і, як наслідок, через пов'язану з цим надзвичайну інформативну насиченість, котра легко втрачається при друкуванні зменшених копій.

По-друге, плани міст як особливий різновид картографічної документації, на відміну від географічних першоджерел, сформувалися значно пізніше в історичному вимірі загалом і в Східній Європі зокрема. Для Волині це означає по суті те, що під час перебування волинських земель в складі першої Речі Посполитої містобудівна картографія представлена лише поодинокими документами, що зумовлювалося головним чином відсутністю мотивації з боку владних інституцій. Окремі документи з'являлися майже виключно з приватних ініціатив, до того ж до нашого часу уцілів лише незначний їх відсоток [5]. Регулярне ж укладання планів волинських міст на ґрунті цілеспрямованої державної політики розпочалося лише з початком російського правління.

По-третє, слід відзначити той об'єктивний факт, що переважна більшість автентичних картографічних документів зазначеного періоду стосовно Луцька зберігається поза межами України, головним чином в архівних та музейних фондах Москви та Санкт-Петербурга. Доступ до цих документів після розпаду СРСР помітно ускладнився.

За таких обставин видається доцільним більш-менш систематизований аналіз планів Луцька, створених від кінця XVIII до початку XX ст. Мова йде переважно про ті плани, які відклалися в фондах двох російських архівів – в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі (колишній Центральний державний архів СРСР). З переважною більшістю цих документів автору довелося ознайомитися *de visu* – чи то з оригіналами, чи то з фотокопіями, якщо доступ до оригіналів був неможливим в силу формальних обмежень. Звичайно, при цьому не можна не можна обійти увагою також дуже цікаву збірку планів Луцька, що зберігаються в іншому архівосховищі – в Російському державному військово-історичному архіві у Москві. Раніше автор мав нагоду опублікувати короткий опис його фондів, хоча і в значно ширшому контексті [6].

Видається прикрою та обставина, що цей дуже інформативний масив стародавніх панів Луцька

Рис.1. «План Волынской губернии города Луцка». Кін. XVIII ст., (справа 43). З фондів РДІА.

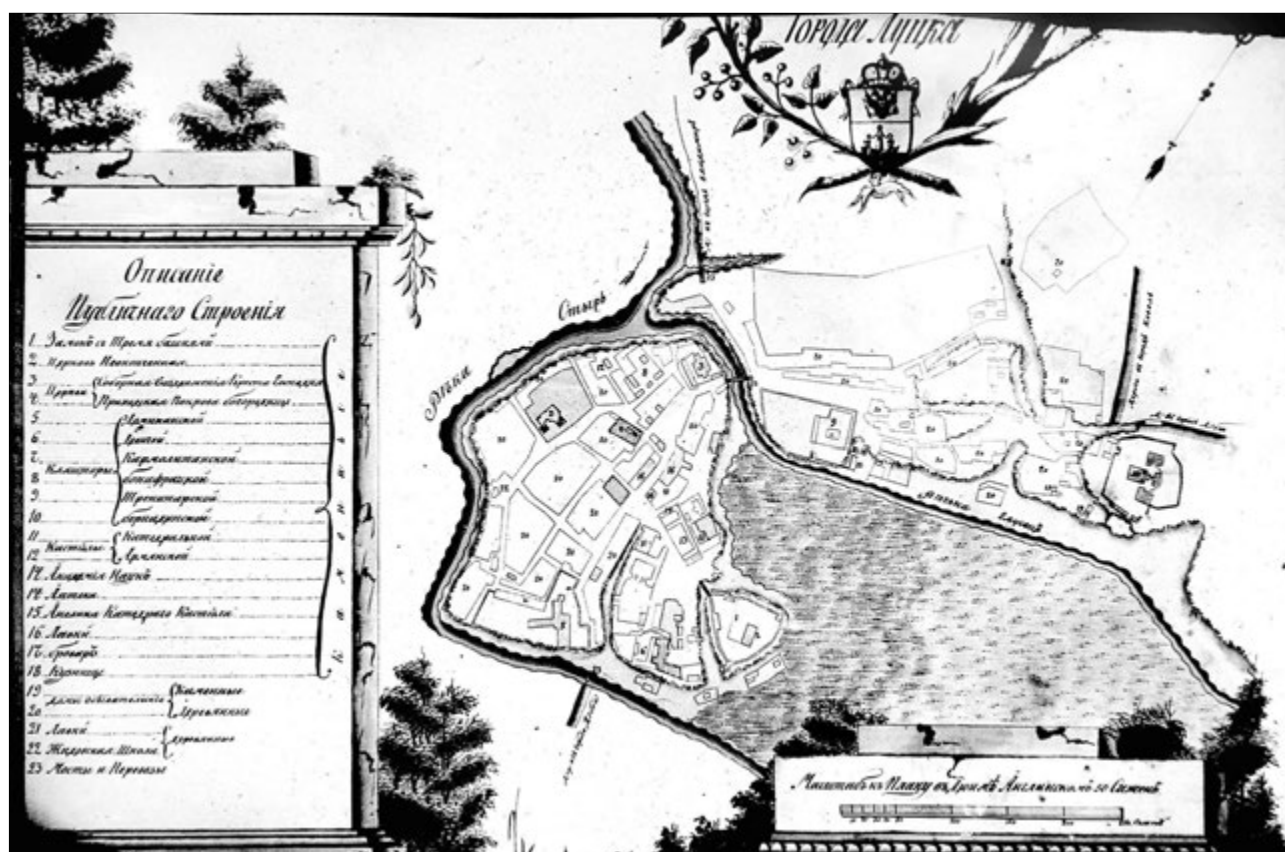

Рис.2. «План Волынской губернии города Луцка». Кін. XVIII ст., (справа 44). З фондів РДІА.

Рис 3. «План города Луцка с проектом». 1807 г. З фондів РДІА.

в переважній своїй частині не введено до повноцінного наукового обігу, тобто не опубліковано у формі, придатній для глибшого вивчення. В працях різних дослідників часто можна зустріти посилання на ці документи, однак нам не відомі, на жаль, спроби їх систематичного розгляду. Тобто автентична старовинна картографія як важлива передумова пізнавального процесу досить обмежено долучена до урбаністичної історіографії Луцька.

В збірці РДІА найстаріший фіксаційний план міста представлений в складі «Атласа Волинської губернії», що зберігається у фонді Межевого депар-

таменту Сенату [7]. Цей картографічний компендіум не має точного датування, тому в архівному описі його віднесено до кінця XVIII ст. Однак, цілком очевидно, що він був створений невдовзі після відомого указу імператриці [8] як документ, що мав на меті продемонструвати топографічні особливості найбільших міських поселень в регіоні, щойно приєднаному до Росії після другого та третього поділів Польщі. Більше того, в цьому контексті можна вважати, що саме цей примірник плану серед багатьох подібних хронологічно є найпершим, оскільки не підлягає сумніву його

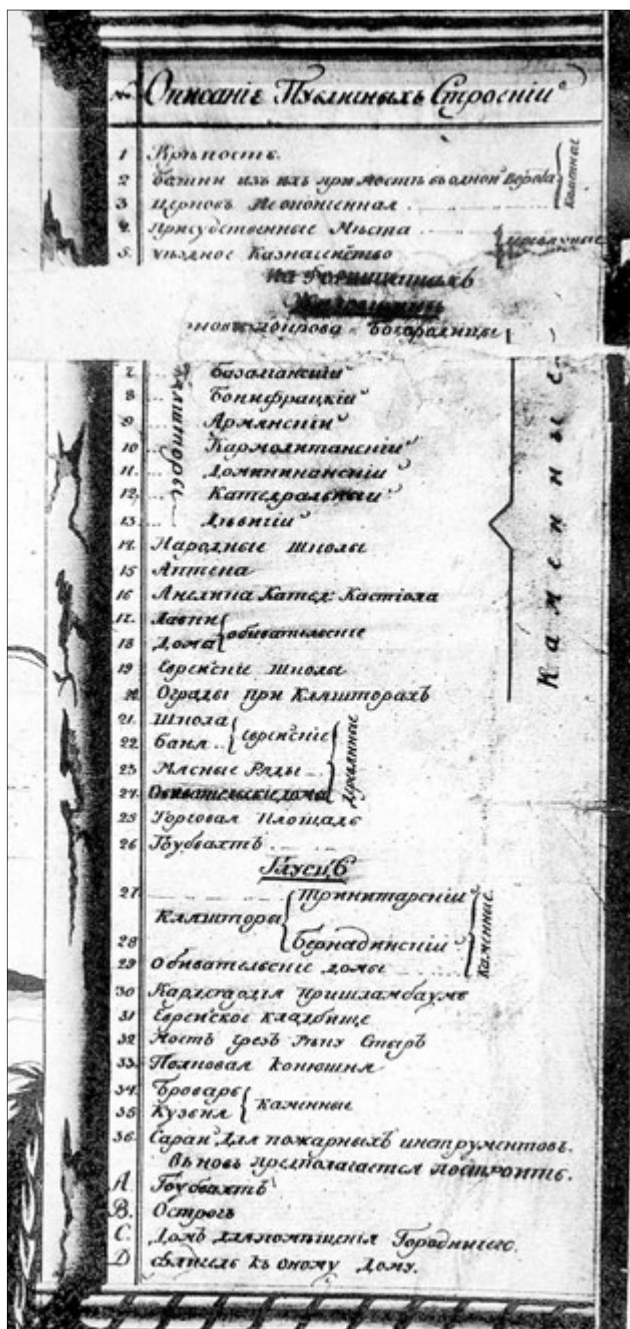

Рис 3. «План города Луцка с прожектором». 1807 р.
З фондів РДІА. Фрагмент

«імператорський» репрезентативний статус. Слід зауважити також, що до цього атласу додається доволі детальна характеристика економічного та демографічного становища в губернії з цікавими статистичними даними [9].

Деякі плани Луцька зберігаються в складі фонду Технічно-будівельного комітету МВС, в якому, власне, і зосереджувалася переважна більшість планів міст з усієї Російської імперії. Скомплектовані вони за приналежністю до тієї чи іншої губернії. Найстаріший планом Луцька в цьому фонді є документ під назвою «План Волынской губернии города Луцка» [10]. За своїм топографічним змістом він

Рис.4. Прорис розпланувальної схеми з плану 1807 року. Кресленик О. Плоскої.

практично дублює вищезгаданий документ, включений до губернського атласу, однак має своєрідне графічне оформлення з горизонтальною композицією аркуша (рис. 1). В лівому нижньому куті плану невідомим автором розміщено перелік будівель наступного змісту (збережено мову оригіналу):

1. Костіоль Катедральной
2. Кармелитанской
3. Домениканской
4. Бонифрацкой
5. Бернадынской
6. Тринитарской
7. Базылианской
8. Армянской
9. Девичей
10. Грекороссийская Церковь
11. Начатая церковь
12. Замок в коемъ Королевской Домъ
13. Каменные 3 башни
14. Академія наукъ
15. Аптека
16. Лавки
17. Колоколья и Ангелка
18. Броваръ
19. Кузница
20. Обывательскіе Домы
21. Лавки
22. Обывательскіе Домы
23. Еврейское кладбище
24. Мосты и перевозъ.

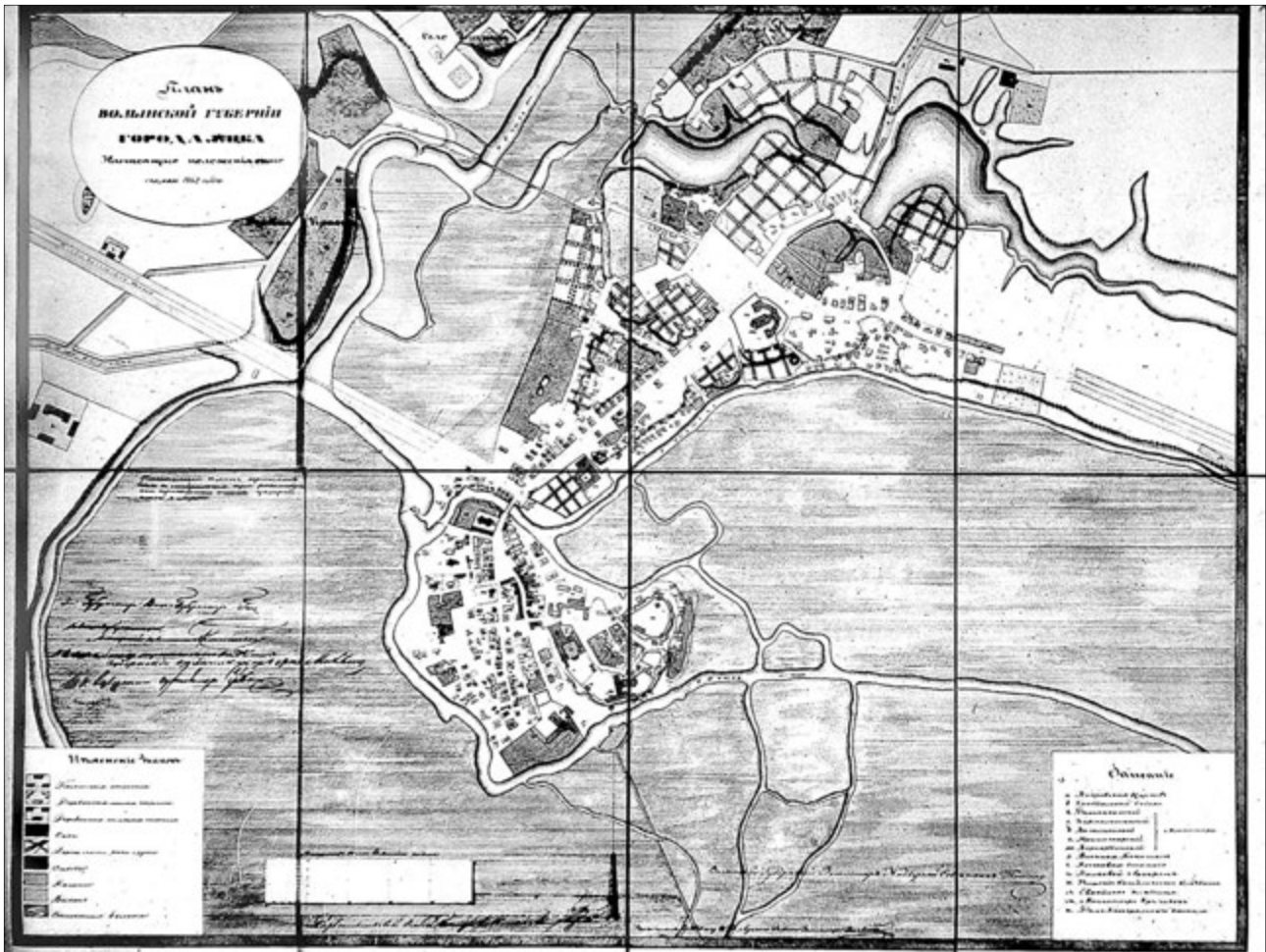

Рис.5. «План Волынской губернии города Луцка настоящего положения оногo, съёмка 1862 года». З фондів РДІА.

В правому нижньому куті автор плану розмістив невелику таблицю з зазначенням кількості мешканців у місті в залежності від їх соціального статусу. Документ не датовано, авторська атрибуція відсутня, права маргіналія плану має фрагментарні втрати. Масштаб, в якому виконано документ, складає 50 сажнів в одному англійському дюймі.

Наступний документ під тією ж назвою «План Волынской губернии города Луцка»[11] (рис.2) з топографічної точки зору є майже ідентичним до попереднього, що свідчить про копіювальний спосіб виконання його топографічної підоснови. План має таку ж горизонтальну композицію зображення. Масштаб аналогічний. Незначні відмінності торкаються лише позначення під'їзної дороги з боку Дубна. Більше відмінностей спостерігаємо в графічному оформленні цього документа, що спричинене іншим почерком виконавця. В поясненнях до плану налічується 23 позиції, котрі і своїм порядком, і, головне, змістом мають суттєві відмінності від переліку, що наведений на попередньому плані. Тому для співставлення видається також доцільним навести і цей перелік:

1. Замокъ съ тремя башнями
2. Церковь неоконченная

3. Соборная Воздвиженія Креста Господня
4. Приходская Покрова Богородицы
5. Доми [ни] канской
6. Девичей
7. Кармелитанской
8. Бонифрацкой
9. Тренитарской
10. Бернадинской
11. Катедральной
12. Армянской
13. Академія Наукъ
14. Аптека
15. Анелика Катедр [альн] аго Кастіола
16. Лавки
17. Броваръ
18. Кузницы
19. церкви
20. деревянные
21. Лавки деревянные
22. Жидовская школа деревянная
23. Мосты и перевозы.

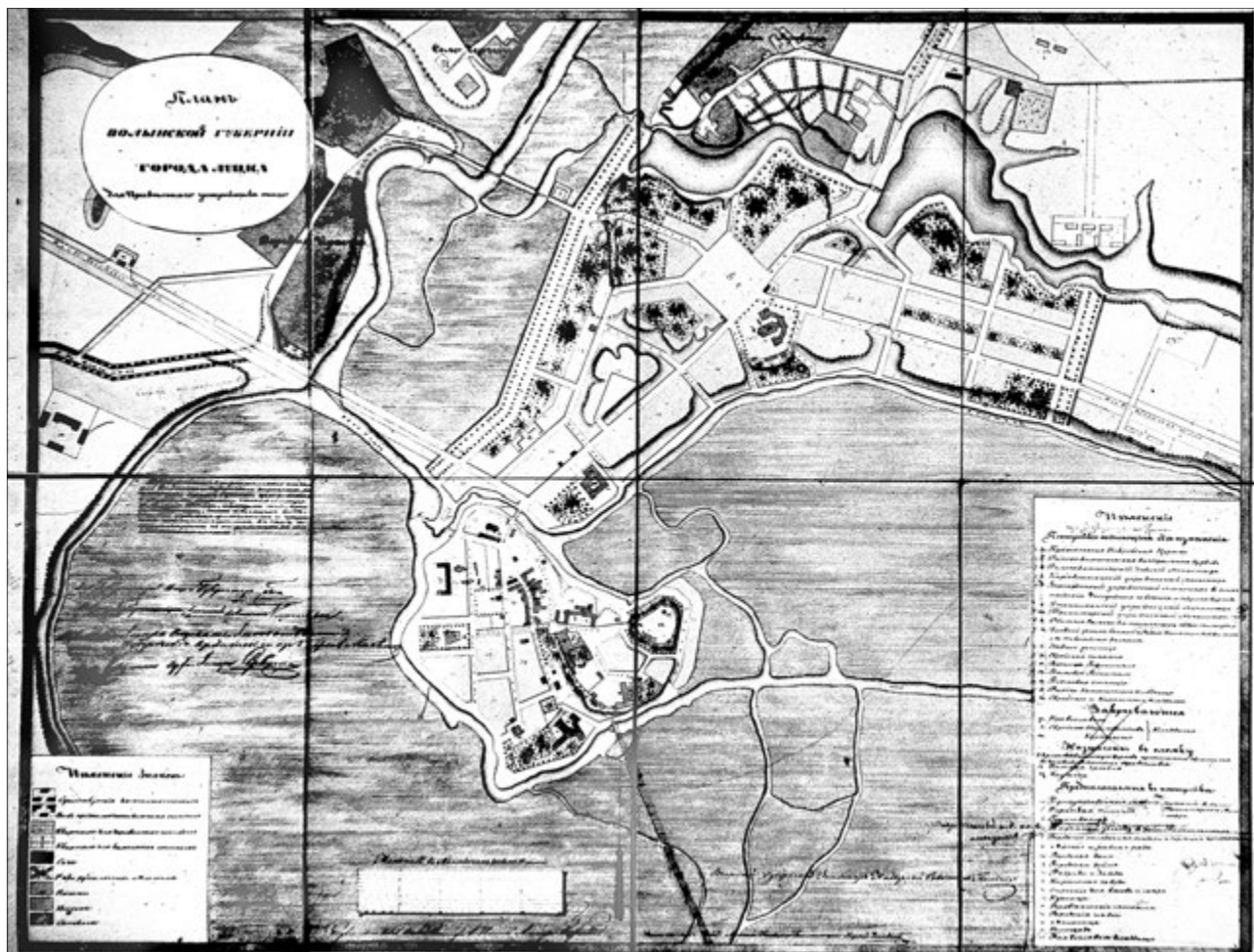

Рис.6. «План Волынской губернии города Луцка для правильного устройства онаго». 1865 р.
З фондів РДІА.

Зовсім інше призначення мав наступний в часі документ під промовистою назвою «План города Луцка с проектомъ. Сочинен 1807 года Декабря ____дня» [12] (рис. 3). Відсутність в назві точної дати, на нашу думку, може свідчити про незавершеність процедури офіційного розгляду і затвердження цього документу, при створенні якого головною метою була розробка пропозицій по впорядкуванню історично сформованої міської забудови усього міста. Це один з небагатьох старих луцьких планів, на котрому зафіксовано ім'я виконавця – «волинский губернский землемер подпоручик советник Кудрявцев». Особливе призначення документу зумовило більший масштаб зображення (20 саж. в англійському дюймі), більш детальне відтворення окремих споруд і будівель. Збільшилася до сорока і кількість позицій в переліку громадських будівель – перш за все за рахунок запланованих до будівництва нових об'єктів.

Практика розробки таких «регуляційних» планів по відношенню до історично сформованих міст ще раніше набула тотального характеру в «корінній» Росії. Тому цілком закономірно, що царська адміністрація після приєднання Волині та Поділля заходила наводити порядок і в тутешніх губернських та повітових містах. Під порядком міської забудови

розумілися в першу чергу класицистичні, тобто жорсткі регулярні засади містобудівних трансформацій, особливістю яких мали бути ортогональні розпланувальні схеми, прямолінійні вулиці з чітким поділом на першорядні та другорядні, геометризм та ієрархізація міських площ.

Яскравим прикладом такого «накидання» нової схеми на старе розпланування Луцька, котре органічно формувалося протягом століть, і постає цей план 1807 року. Композиційну сутність задуму наочніше розкриває пропис нової розпланувальної концепції з відокремленням її від існуючої підоснови (рис. 4). Однак через таке проектне «насилля» над усталеною забудовою Луцька і, як наслідок, не в останню чергу через відвертий спротив тутешніх мешканців таким руйнівним задумам цей план так і не був затверджений.

Очевидна невдача з першим генеральним планом перебудови Луцька на декілька десятиліть загальмувала розробку нового проектного документу, котрий був би більш реалістичним. Поновлення цієї справи розпочалося в 1862 році зі створенням фіксаційного плану під назвою «План Волынской губернии города Луцка настоящего положения онаго, съёмка 1862 года» [13] (рис.5). Підписано

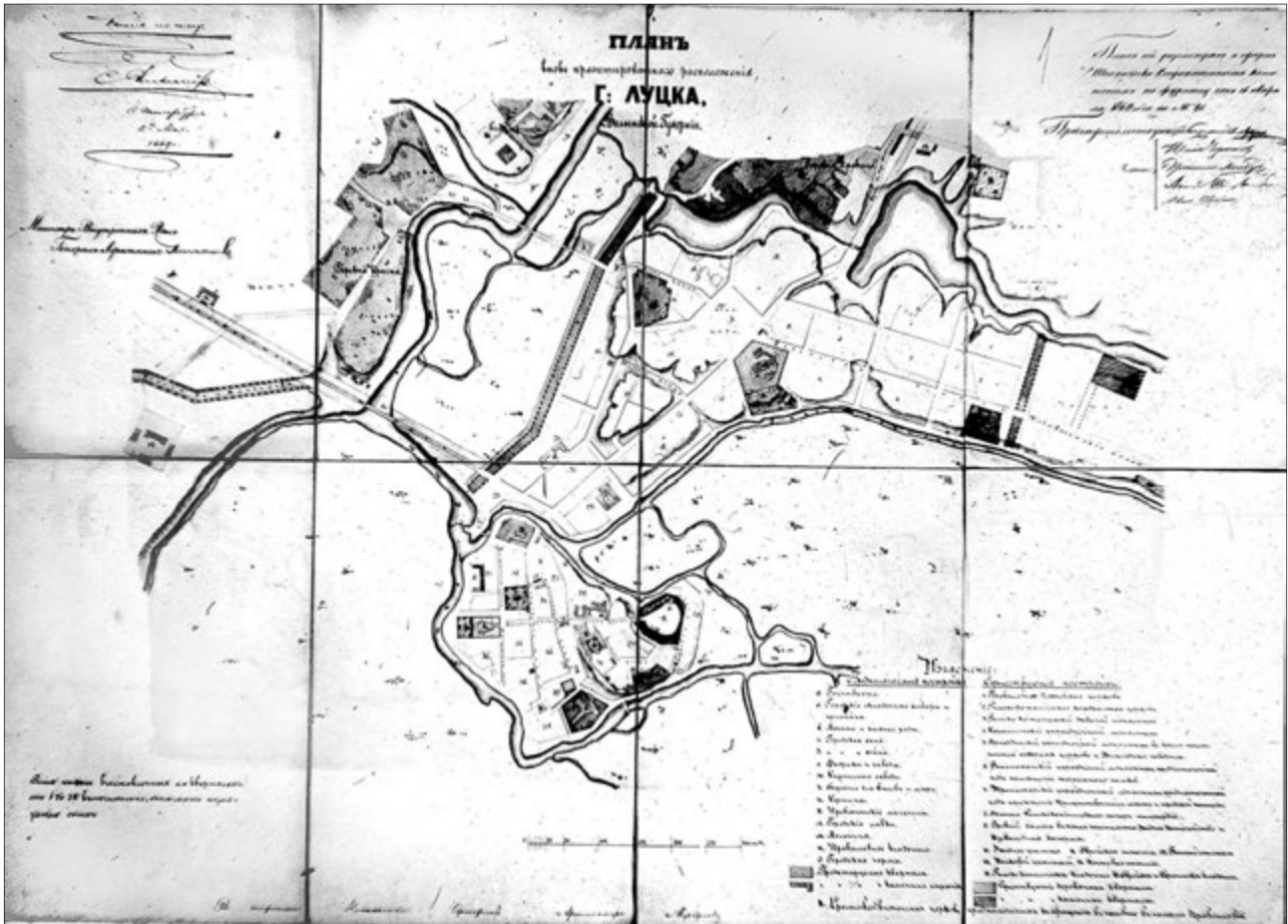

Рис.7. «План вновь проектированного расположения г. Луцка Волынской губернии», 1869 р. З фондів РДЛА.

план волинським губернським землеміром і надвірним радником (підпис нерозбірливий), а також ще декількома чиновниками.

На відміну від попередніх планів план 1862 року вирізнявся значно більшою точністю та детальністю зйомки і, очевидно, мав відіграти роль підоснови для подальшого опрацювання нового, більш досконалого генерального плану міста. Позитивною рисою цього документу є відсутність надмірної схематизації, а також більш-менш точне відтворення окремих об'єктів в забудові міста, включно з невеликими житловими будинками, городами, садами тощо. Слід також зауважити, що на плані вже зафіксовано маршрут Київсько-Брестського шосе, котре як і в переважній більшості інших волинських міст було прокладене крізь існуючу міську «тканину».

Наступний по хронології план, розроблений, як бачимо, на основі попереднього, з'явився через три роки під назвою «План Волынской губернии города Луцка для правильного устройства онаго» [14] (рис.6). І хоча у цьому другому варіанті генерального плану міста застосовані все ті ж регулярні засади впорядкування вуличної мережі, все-таки помітне намагання більш виважено підійти до існуючих реалій і уникнути необгрунтованої ліквідації старих і прокладки нових вулиць, особливо в найстаріших його зонах – в «нижньому» замку і на західному

Рис.8. Прорис розпланувальної схеми з плану 1869 р. Кресленік О. Плоскої.

пригородку. Північна частина міської території за Глушцем зазнала більш жорсткого врегулювання з застосуванням ортогонального принципу. Втім це не видається занадто деструктивним з огляду на більш дисперсний характер забудови в цій частині міста. Очевидно, що цей проектний план готувався до подання на підпис імператору, однак за нез'ясованих обставин він не отримав конфірмації.

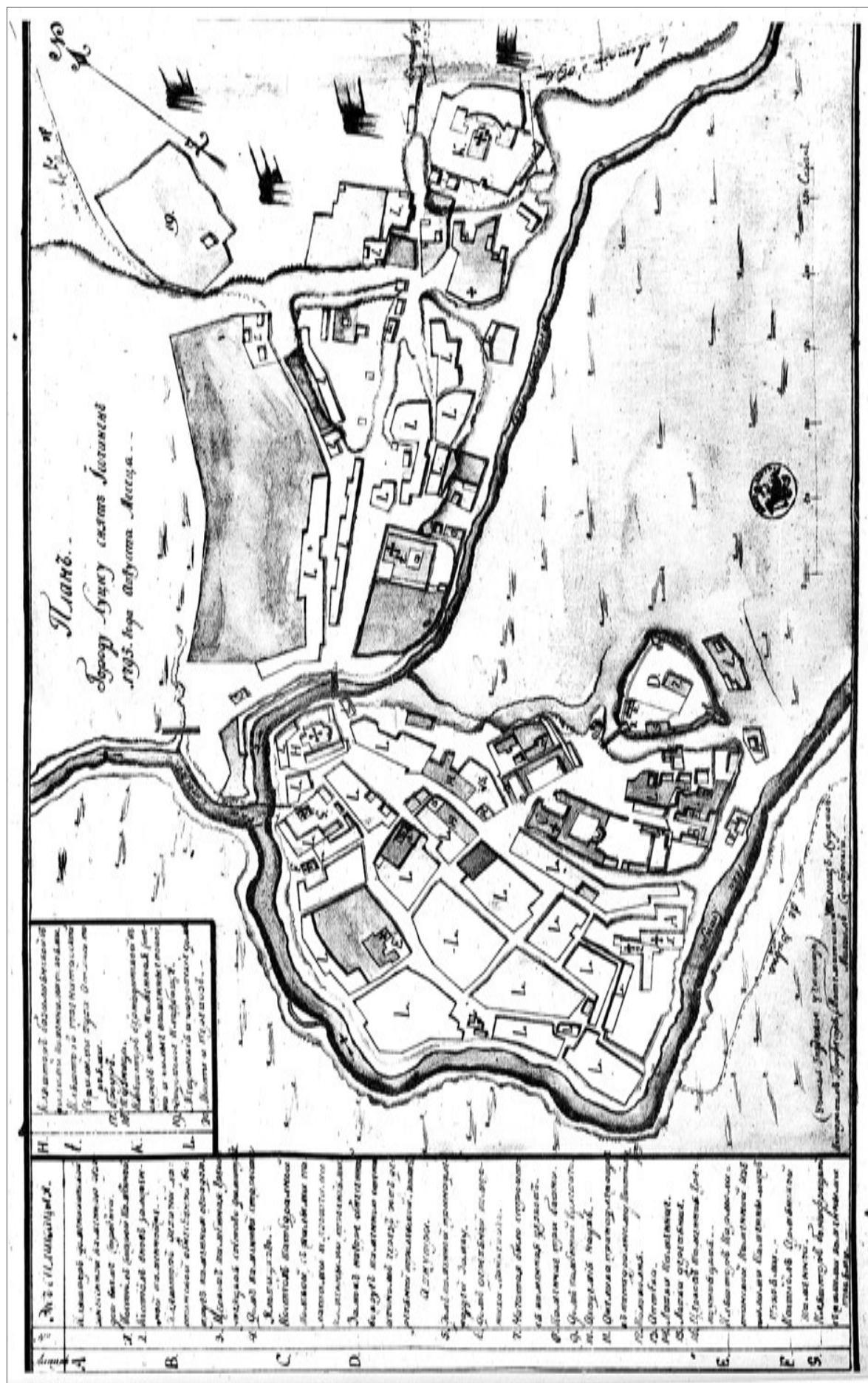

Рис. 9. «План городу Луцку. Снят и сочинен 1795 года августа месяца ____ дня». З фондів РДВІА.

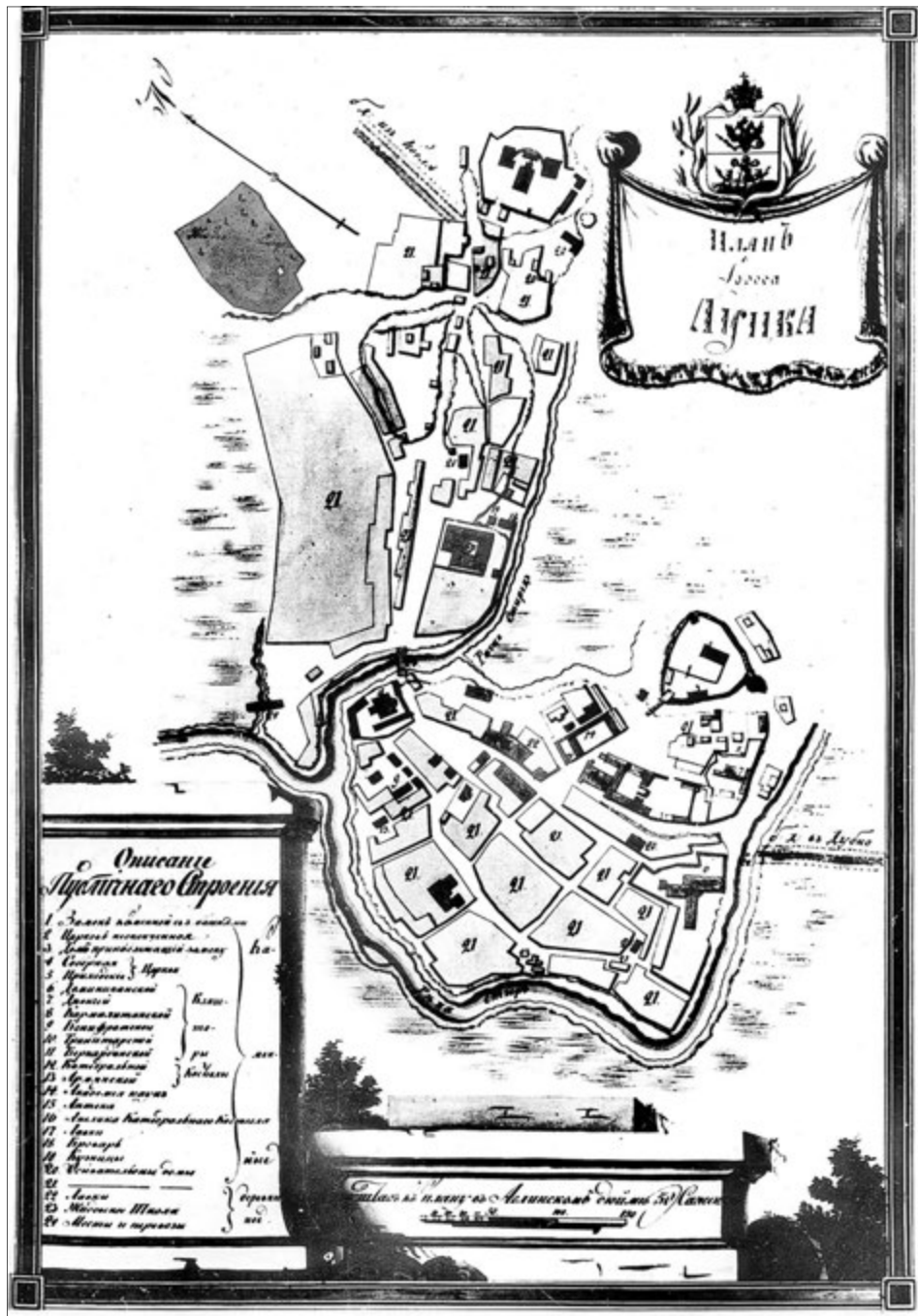

Рис.10. «План города Луцка». 1798 р. з фондів РДБІА.

Які обставини і зауваження спричинили відхилення документу від 1865 року, можна дещо прояснити, співставивши його з пізнішим планом Луцька під назвою «План вновь проектированного расположения г. Луцка Волынской губернии» [15] (рис.7). Зліва вгорі прочитується імператорська резолюція: «Быть по сему. Александр. С. Петербург, 27 мая 1869 г.». На плані пронумеровано загалом 38 кварталних ділянок. В порівнянні з попереднім документом практично жодних змін проектної вуличної мережі не відбулося. Зміни торкнулися головню озелениених ділянок, кількість яких помітно скоротилася. Із зображення були виключені деякі

приміські території, зменшилася також кількість показаних другорядних споруд (рядової забудови), котрі були відтворені на попередньому плані. Достатньо вдале поєднання старої містобудівної спадщини і природного середовища створили в цілому добрі передумови для пошуку раціонального і доволі виваженого підходу до укладання генплану, а передбачене в ньому трасування зовнішніх доріг і характер розпланування північної зони міста з ринковою площею зберегли своє значення до сьогодні. Про реалістичний характер затвердженого генерального плану Луцька може свідчити

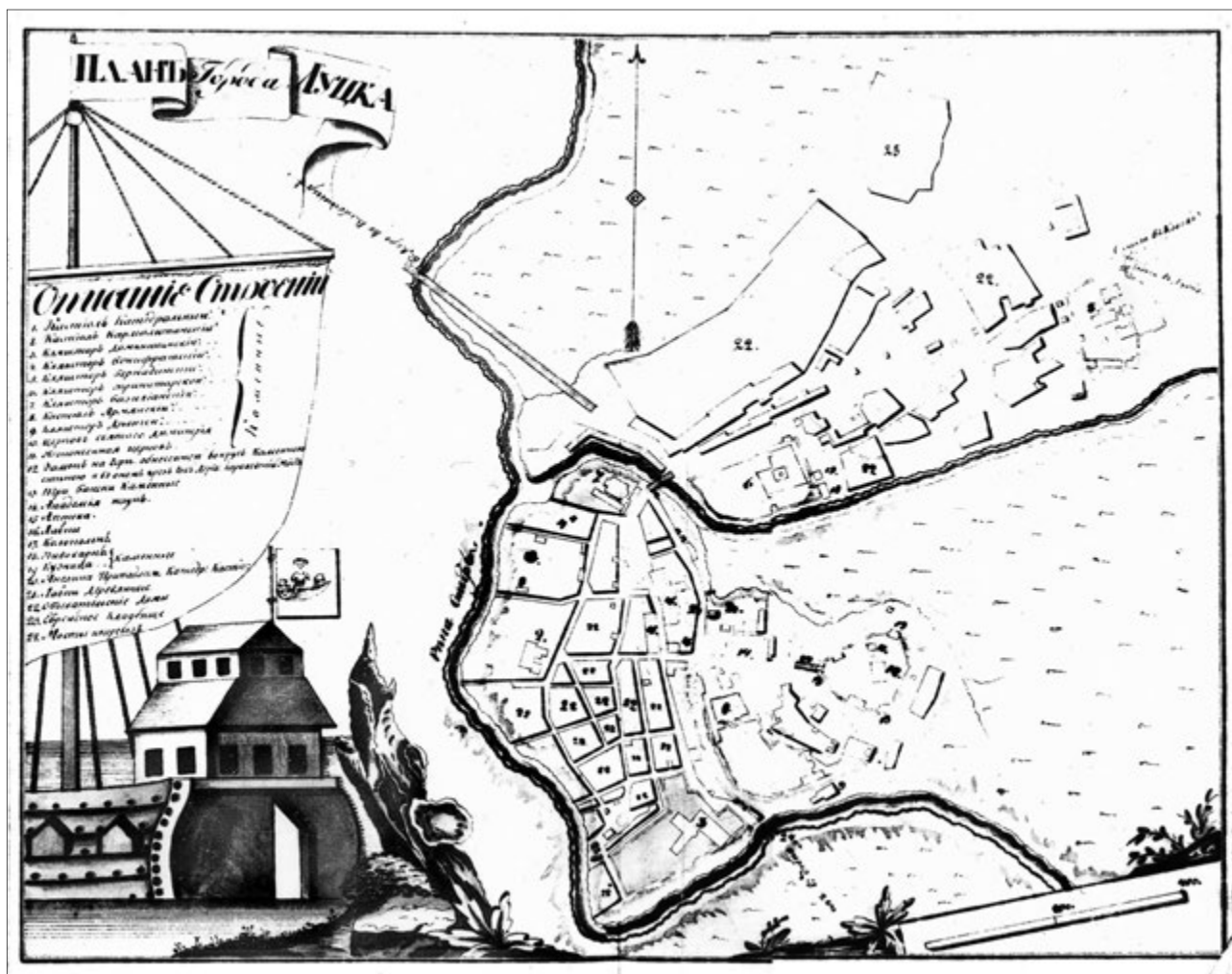

Рис.11. «План города Луцка». 1810 р. З фондів РДВІА.

графічний прорис його основних топографічних і розпланувальних складових (рис.8).

Дещо скромніше представлені плани міста у збірці РДВІА, хоча саме тут фіксуємо одну з копій найстарішого картографічного документу російської адміністрації під назвою «План городу Луцку снят и сочинен 1795 года августа месяца ____ дня» [16]. Як бачимо, щойно у липні з'явився указ Катерини II щодо укладання планів міст на анексованих територіях, а вже у серпні такий документ щодо Луцька був споряджений. Щоправда, тут маємо справу лише з ретельно виконаною копією, про що свідчить відповідний запис внизу аркуша: «копировал профессор уездного училища, учитель математики училищ луцких Михаил Сциборский». Який документ при цьому слугував оригіналом, на жаль, залишається нез'ясованим. Від усіх пізніших планів міста цей план вирізняється доволі розлогою експлікацією щодо характеристики основних міських споруд. Цікаво, що ця експлікація має подвійну пунктуацію – частково за допомогою латинських літер, частково – за допомогою цифр. Усього ж сукупно зазначено 31 позицію.

Спрощеною копією вищезгаданого плану є «Планъ города Луцка» [17], котрий в архівному каталозі датовано 1798 роком (рис.10), хоча на самому документі датування відсутнє. Оформлення плану має вертикальну орієнтацію, тут повністю повторено вуличну мережу і будівельну інфраструктуру відповідно до плану 1795 року. Втім деякі відмінності прослідковуються, зокрема змінено розташування містка через Стир з південного напрямку, зафіксовано новий під'їзд до міста з півночі поблизу бернардинського кляштору.

В 1810 році було споряджено новий атлас Волинської губернії, в якому поряд з іншими містами вміщено черговий «План города Луцка» [18] (рис. 11). Ця версія вирізняється своєрідним оформленням з використанням архітектурного сюжету. І хоча в окремих частинах міста у трасуванні доріг помітні локальні зміни, в цілому очевидно, що укладач покладався головним чином на попередні картографічні документи.

В збірці РДВІА, звісно, відкладалася низка картографічних документів, пов'язаних з планами нової російської адміністрації щодо фортифікаційного облаштування навколо Луцька. В цьому сенсі

представляє інтерес проект оборонних укріплень навколо міста під назвою «План г. Луцка с означением вновь проектируемой крепости» [19] (підпис: «инженер-генерал Сухтелен... чертил порутчик Гартинг»), суттю якого було спорудження навколо міста системи бастионних укріплень, що мала охопити старе місто з усіх сторін. Втім, подібна інтеграція міської структури з зовнішніми фортифікаціями вже не відповідала новим трендам військової науки і, як наслідок, залишилася нереалізованою.

Ще один документ того часу під назвою «План Волынской губернии г. Луцка с окружными селениями» [20] стосувався більш широкої округи навколо міста.

Фіксаційні плани міста, укладені в кінці XVIII – на початку XIX ст. іноді використовувалися для запланованої локалізації новобудов на армійські потреби. Один з таких планів [21] фіксує проект будівництва військового шпиталю 2-го класу на лівому березі Стиру, (затверджений 4 грудня 1837 р.), – на території, яка раніше не належала місту. На ще одному плані, датованому 23 вересня 1839 року, локалізацію шпиталю змінено та показано фрагмент стіни окольного замку, що з'єднувала кляштор бригіток і католицьку катедрu, з зауваженням, що цю стіну та башти пропонується розібрати «для употребления годного материала на здание госпиталя» [22]. Документ, укладений архітектором Фарафонкіним 15 листопада 1848 року, фіксує частину міського плану з детальним відтворенням усього комплексу шпитальних споруд [23].

«План части гор. Луцка с показанием зданий упраздненных римско-католических монастырей, предполагаемых к занятию под воинские помещения» [24] засвідчує намір використання для цих цілей комплексу побернардинського монастиря. Для цього було здійснено обміри монастирських будівель якимось А. Реньке [25]. Біля нього вже було

сформовано простору квадратну площу, на західній стороні якої позначено поштову станцію. Тим же укладачем був споряджений «Чертеж местности упраздненного луцкого тринитарского монастыря с землею и строениями к оному монастырю принадлежащими. Составлен 1 января 1852 года» [26]. В тому ж році потринитарські приміщення були розписані під різні служби військового лазарету [27]. Не оминули аналогічної долі і комплекси ліквідованих боніфратського [28] та домініканського [29] монастирів з землею.

Окремий інтерес з точки зору реалізації оборонної стратегії навколо Луцька складає документ під назвою «По г. Луцку генеральный план с показанием произведенных работ в 1887 г. по подготовке в его окрестностях оборонительной позиции» [30]. На плані зафіксовані чотири опорних пункти на захід від міста: північніше та південніше села Великий Омеляник, біля села Полонка та біля с. Боратин [31].

Особливість комплектування фондів двох вищезгаданих архівів – це головним чином доба імператорської Росії, тобто XVIII – початок XX ст. Власне, саме тоді сформувалися і картографічні документи по містах, що входили до складу величезної імперії. Ці два архіви поза конкуренцією і в сенсі кількості, і в сенсі інформативності наявних першоджерел стосовно урбаністичної картографії України, а відтак ще довго залишатимуться незамінним джерелом історико-архітектурних досліджень. Окремі рукописні плани Луцька трапляються і в інших збірках Петербурга та Москви (наприклад: Російський державний архів давніх актів, Російська національна бібліотека, Російська державна бібліотека та ін.), однак переважно це документи-репліки вторинного змісту і тому можемо залишити їх без уваги.

ДЖЕРЕЛА

- Відзначимо лише окремі загальноісторичні та історико-архітектурні праці в хронологічній послідовності: Сендульський А. Город Луцк // Волыньские епархиальные ведомости, 1873, № 23–24; Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków, 1876. – 232 s.; Орда Л. Краткий исторический очерк города Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся. – Луцк, 1897. – 21 с.; Лукомский Г. К. Луцкий замок. – Пг., 1917. – 15 с.; Wojnicz A. Łuck na Wołyniu. Opis historyczno-fiszjograficzny. – Łuck, 1922. – 96 s.; Дублянський А. Луцьк: історичний нарис. – Луцьк, 1934. – 32 с.; Kossowski J. Łuck // Kalendarz Ziemi Wschodnich. 1935. – Warszawa, 1935; Łuck. Praca zbiorowa // Ziemia. Rocznik XXVII. Rok 1937, № 11–12; Маслов Л. Архитектура старого Луцьку. – Львів, 1939. – 52 с.; Колосок Б. В. Градостроительное наследие Луцка // Строительство и архитектура, 1981, № 7, с. 5–7; Колосок Б. В. Укрепления Луцка и предместий // Памятники архитектуры Украины. – К., 1986. – С. 228–238; Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1990. – 192 с.; Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька // Архітектура спадщина України. Вип. 3, Ч. 1: Питання історіографії та джерелознавства. – К., 1996. – С. 36–60; Троневиц П. О. Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.; Ричков П. А. Луцьк в контексті містобудівної культури України // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Наук. зб. Вип. 26. – Луцьк, 2007. – С. 15–17; Mykhaylyshyn O. Town-planning development of Lutsk and Rivne in Volyn region in 1920–30th from the garden city to the functional city // Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych. – Lublin, 2008. – T. IVb. – S. 126–136; Ричков П. Плани Луцька в фондах Російського дер-

- жавного історичного архіву // 36. наук. праць «Старий Луцьк». – Вип. 5. – Луцьк, 2009. – С. 171–186; Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – 352 с.; та ін.
2. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S.102.
 3. Колосок Б. В. Градостроительное наследие Луцка (развитие древнего города и проблемы преемственности). Автореф. дисс. ... канд. архитектуры. – М. 1981. – 27 с.
 4. Рычков П. А. Градостроительное искусство Западной Украины XV.–XIX веков. Автореф. дисс. ... докт. архитектуры. – М.. 1993. – 64 с., Потапчук І. В. Природно-ландшафтні фактори архітектурно-просторової еволюції історичних міст Волин. – Автореф. дис. ... канд. архітектури. – Львів, 2008. – 28 с.; Михайлишин О. Л. Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття. Автореф. дисс. ... докт. архітектури. – Львів, 2014. – 64 с.; та ін.
 5. Яскравим прикладом такого приватного картографічного замовлення є фрагментарний фіксаційний план Рівного, виконаний архітектором Я. Я. Бургінґ-йеном в 1797 році для власників міста князівської родини Любомирських. Див.: Ричков П. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. 36. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 57–79; Rychkov P. Zespół pałacowo-ogrodowy Lubomirskich w Równem w świetle małoźnanego dzieła Jana Jacuba Bourguignona // Biuletyn Historji Sztuki: Kwartalnik wydawany przez Instytut Historji Sztuki Polskiej Akademii Nauk. – 2010, nr.3. – S.335–349; Rychkov P. Dawna kartografia miasta Równego XVIII–XIX wieków // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i historia. – Warszawa. – 2011. – №1. – S. 3–26.
 6. Ричков П. Джерела Російського державного військово-історичного архіву до історії містобудування у Правобережній Україні // Архіви України – 1992. – № 5/6. – С. 52–61;
 7. РДІА, ф.1350 («Межевой департамент Сената»), оп. 312, сп.9. «Атлас Волинской губернии», ар.34, план міста Луцька, к. XVIII ст. На жаль цей документ виявився неприступним для копіювання.
 8. РДІА, ф.1329 («Техническо-строительный комитет МВД»), оп.1, сп.178, а.492 і зв., а. 493 і зв. Указ Катерина Другої Сенату від 5 липня 1795 року про утворення губерній Волинської з тринадцяти, а Подільської з 12 повітів.
 9. РДІА, ф.1350, оп.312, сп.62–73. Економічні примітки до Атласу Волинської губернії по повітам. Подано відомості про географічне розташування, природні умови міст і повітів, тощо.
 10. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.43, а.1.
 11. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.44, а.1.
 12. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.45, а.1.
 13. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.46, а.1.
 14. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.47, а.1. В архівному каталозі план датовано 1865 роком.
 15. РДІА, ф. 1293, оп.166 Вол., сп.48, а.1.
 16. РДВІА, ф. ВУА, сп. 22130. а.1.
 17. РДВІА, ф. ВУА, сп.22528, ч.5, а.79.
 18. РДВІА, ф. ВУА, сп.21551. ф.47/48.
 19. РДВІА, ф. 349 («Главное инженерное управление»), оп.19, сп.1399.
 20. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1400.
 21. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1401.
 22. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1406.
 23. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1409.
 24. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1422.
 25. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1423, «Чертеж местности Луцкого заштатного бернардинского монастыря с землею и строениями к оному монастырю принадлежащими. Составлен 1 янв. 1852 года».
 26. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1428.
 27. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1429.
 28. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1434, «Чертеж местности упраздненного Луцкого бонифратского монастыря с землями и строениями к оному монастырю принадлежащими».
 29. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1449, «Генеральный план общего расположения упраздненного доминиканского монастыря в г. Луцке».
 30. РДВІА, ф. 349, оп.19, сп.1518.
 31. Див. також: Ющенко М. Укріплення Волинської губернії в системі оборони південно-західних кордонів Російської імперії кінця XIX ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип.30. – Луцьк, 2009. – С.127–133.

Два найбільші історичні архіви Росії (Російський державний історичний архів у Петербурзі і Російський державний військово-історичний архів у Москві) мають багаті збірки картографічних першоджерел. Серед них представлені фіксаційні та проектні плани Луцька – одного з найдавніших міст Волині. Стаття має на меті охарактеризувати наявні плани, визначити особливості їх походження, змісту та графічного оформлення.

Two largest historical archives of Russia – Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv in Petersburg (Russian State Historical Archive) and Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv in Moscow (Russian State Military History Archive) – have the rich collections of original cartographic sources. Among them are both fixing and projecting plans of Lutsk, which is one of the oldest cities of Volhynia. The article has for an object to describe such town-plans, to define the features of their origin, content and graphic presentation.

Петро Ричков

КОРЕЦЬ І КАТЕРБУРГ: ДВА УРБАНІСТИЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ XVIII СТ.

Правління останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795) було достатньо сприятливим для нових архітектурних та містобудівних ініціатив. Сам король, котрий не випадково отримав характеристику «короля-архітектора» [1], започаткував декілька сміливих містобудівних акцій, заохочуючи водночас до подібної діяльності представників магнатських кіл [2]. Не дивно, що починання короля часто відігравали роль дієвих імпульсів для подібних замірів в аристократичному середовищі Речі Посполитої [3]. Загалом, на думку дослідників, друга половина XVIII ст. характеризувалася в Польщі помітною активізацією інтересу до втілення нових урбаністичних задумів з метою подальшого розвитку міст [4]. Подібні тенденції органічно вписувалося в суспільно-економічну доктрину Просвітництва, в контексті якої виробництво і потреби його архітектурно-просторового оформлення стають вагомими чинниками урбаністичних ідей. Найпоказовіший приклад – знамените французьке місто Шо авторства архітектора К. Леду, будівництво якого розпочалося в 1775 році і було цілковито підпорядковане функціонуванню потужної солеварні. Саме в цей плідний період з'явилися нові типи міських будівель, прокинувся інтерес до реформування сільських поселень, з'явилися раціональні підходи до урбаністичного проектування.

Нові урбаністичні ініціативи в Польщі так само ґрунтувалися переважно на потребі створення у містах нових можливостей для промислового виробництва і для забезпечення реальної конкуренції на внутрішньому та закордонних ринках. Найпоказовішою в цьому відношенні вважається діяльність надвірного литовського підскарбія Антонія Тизенгауза, котрому належить заснування низки нових міст протягом 1760-х – 1770-х років [5]. Особливим розмахом вирізнявся замовлений ним проект нового містечка Лосошня поблизу Гродно, яке уявляло собою цілісний містобудівний комплекс промислових, адміністративних та житлових об'єктів, згрупованих навколо декількох круглих площ з відцентровими вулицями [6].

Цей процес не міг не зачепити і інші периферійні території Речі Посполитої, зокрема Волинь. Маємо тут два показових приклади реалізації цілісних урбаністичних задумів в останній чверті XVIII ст. Це невелике містечко Катербург (тепер село Катеринівка Кременецького району Тернопільської

області) та місто Корець на сході Волині [7]. Урбаністичний задум в Катербурзі зачіпав фактично ціле поселення, тоді як акція в Корці носила обмежений характер (ринкова площа у центрі міста), однак обидва приклади можна розглядати як показові спроби реалізації цілісних урбаністичних проектів.

Невелике містечко Катербург (Катринбург, Катеринбург) було «виставлене» в останні роки існування першої Речі Посполитої на ґрунтах давнього села Вербиці (Wierbicy) його господарем графом Юзефом Плятером, каштеляном троцьким [8]. Назва містечка походить від імені його укоханої дружини Катерини з Сосновських, воеводиної полоцької. Точна дата цієї акції залишається нез'ясованою, однак найбільш імовірним виглядає період 1780-х років, тобто ще до другого та третього поділів Польщі. Не з'ясовано хто був її автором, хоча не виключається безпосередня заангажованість самого власника.

Головною віссю центричної розпланувальної композиції Катербурга стала транзитна дорога з Кременця у напрямку Ямполь. Уцілілий фіксаційний план містечка 1935 року [9], хоча і має достатньо пізнє походження (рис.1), тим не менш

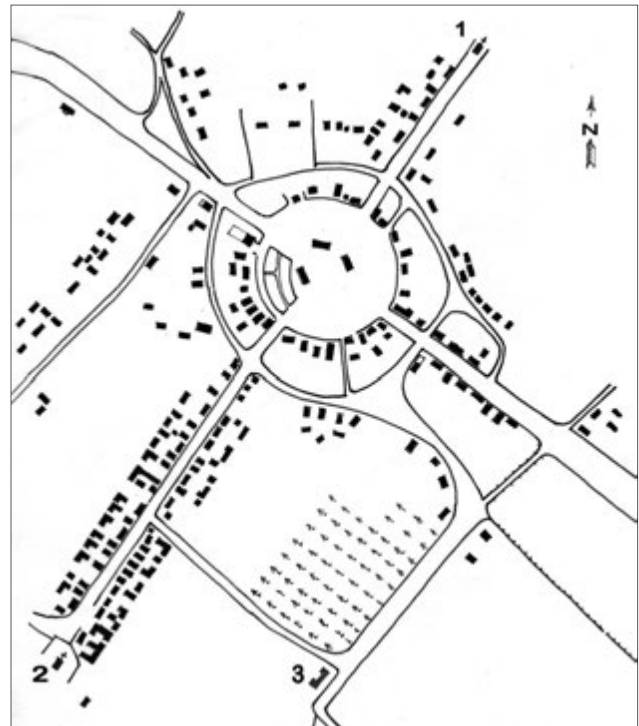

Рис.1. Ситуаційний обмірний план Катербурга: 1 – костел; 2 – церква; 3 – школа. 1935р. Графічне опрацювання автора за матеріалами РВ ЗАР.

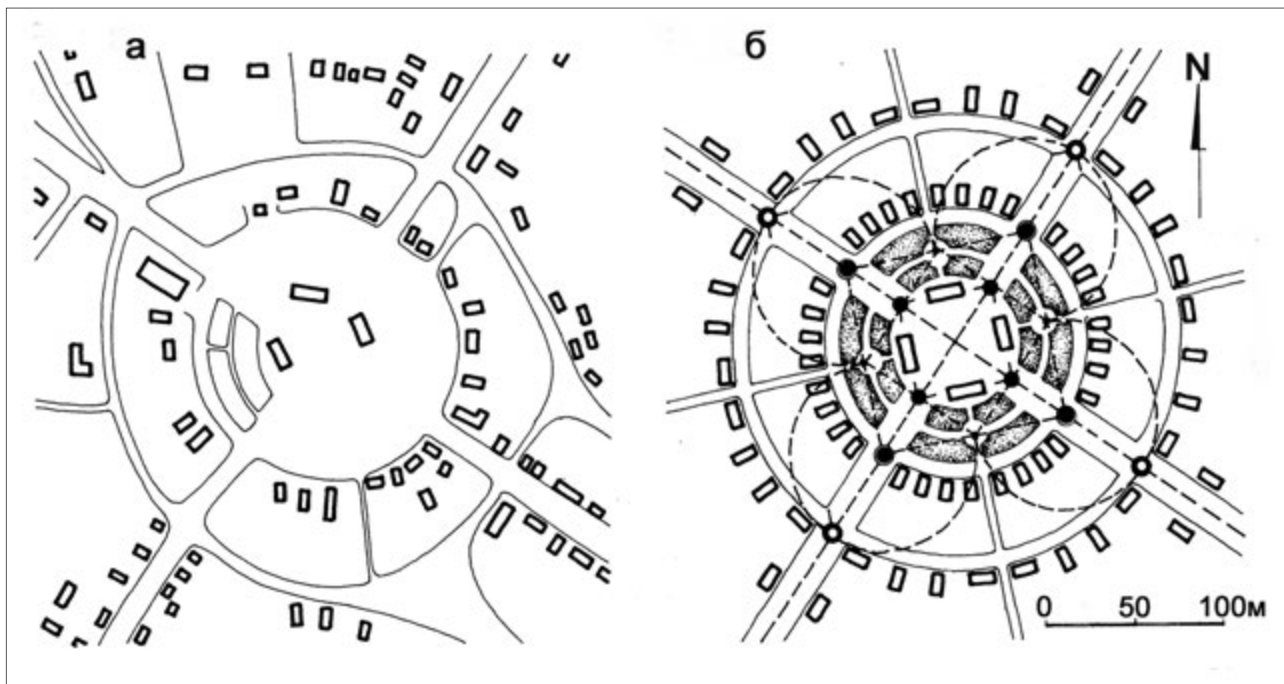

Рис. 2. Розпланувальне ядро Катербурга:

а – обмірний план 1935 р.; б – графічна реконструкція вихідної розпланувальної схеми. Опрацювання автора.

дає можливість гіпотетичної реконструкції первісного задуму. Розпланування нового Катербурга передбачало створення другої вулиці під прямим кутом до головної. На її південному закінченні мав знаходитися православний храм, а на північному – католицький. На сьогоднішній день існує лише дерев'яна православна церква, щоправда пізнішого походження, а католицький костел Св. Юзефа, на жаль, був втрачений за радянських часів.

На перетині двох вулиць була передбачена кругла площа з чотирма симетричними будівлями торгівельно-ремісничого призначення. Незважаючи на значні відхилення фіксаційного плану від геометричної правильності (рис. 2 а), спричинених значною віддаленістю в часі, існує можливість гіпотетичної реконструкції первісної ідеалізованої розпланувальної схеми (рис. 2 б). Навколо круглої центральної площі передбачалося перше кільцеве пасмо, котре можна охарактеризувати як щось схоже на невеликий озеленений бульвар. Далі по периметру облаштовувалися два пасма забудови однотипними будинками міщан, атавістичні рештки яких можна помітити навіть на сучасній аерокосмічній зйомці (рис. 3). В композиційній схемі не можна не помітити і певних пропорційних співвідношень, котрі, безперечно, мали бути застосовані під час винесення в натуру вихідного проектного задуму.

Цікавий урбаністичний експеримент був втілений на практиці у Корці його власником Юзефом Клеменсом Чарторийським (1740–1810). Як відзначається в біографічних нотатках, доволі тривалий період його життя з 1765 до 1788 був пов'язаний з майже безвиїзним перебуванням на Волині у своєму родовому гнізді Корці. Дехто з авторів саме до заслуг

князя Ю. Чарторийського відносить започаткування на Волині перших спроб сучасного господарського промислу, визнаючи його лідерство в середовищі таких же активних господарників як Прота Потоцького, Михайла Любомирського, Тадеуша Чацького [10]. Він заснував у Корці навіть «економічну школу». Однак якщо більшість ентузіастів після останнього

Рис. 3 Сучасний стан забудови Катеринівки. Загальний вигляд. Інтернет-ресурс Google Earth (2011р.).

розбору Польщі зазнали фінансового краху, то господарство Чарторийського продовжувало процвітати в першому десятилітті XIX ст.

В 1788 році населення Корця нараховувало до 2 тис. душ [11], що по тодішнім критеріям було достатньо значним показником. Серед підприємств тут були гарбарня, бровар, млини, медоварня, великий склад тютюну, фабрики заліза, ремнів, меблів, капелюхів, полотен, сукна та ін. Але найбільшим розголосом в Польщі та навіть за її межами вирізнялася фабрика фаянсу і порцеляни, для становлення якої 17 вересня 1783 року князь уклав контракт з німцем Францом Мезером [12].

Очевидно, що до впорядкування центральної частини містечка мали відношення німецькі фахівці, котрих на запрошення князя приїхало до Корця чимало. Вже у 1778 році йому вдалося виклопотати для містечка двотижневі ярмарки, що є вагомим свідченням на користь успішного функціонування його виробничих закладів. Імідж підприємництва зберігся за Корцем і в другій половині XIX ст. Зазначалося, що місто є оселею багатих купців зерном та лісом, котрі змагаються поміж собою в торгівлі та в пихатості, відтак тут багатько помітних та величких будинків, котрим однак бракує смаку, а садиба купців Горенштайнів, що складається з кількох плациків, взагалі схожа на панську резиденцію [13].

Очевидно цілком, що архітектурний комплекс ринкової площі в Корці був логічним результатом економічного благополуччя містечка. Можна також припустити, що безпосереднім поштовхом до урбаністичної інфраструктури міста став приїзд сюди чисельної німецької громади, а з іншого боку –

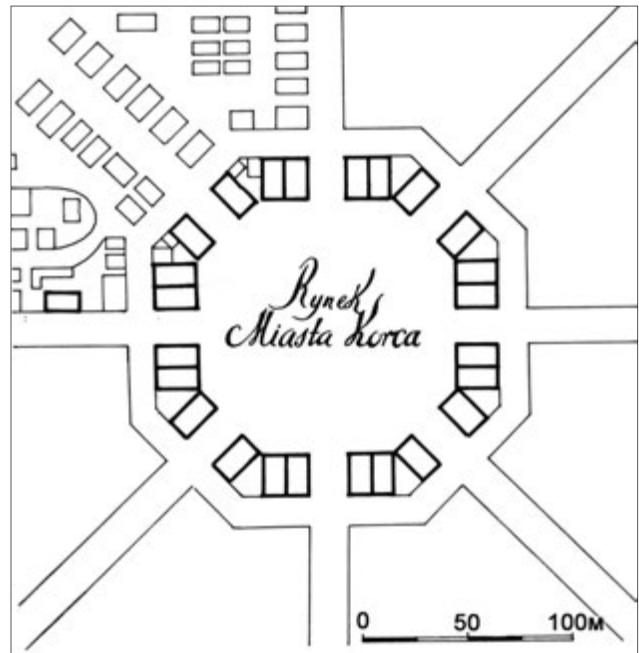

Рис. 4. Корець. Фіксація розпланування ринкової площі. Креслив Г. Дендерович. 1809 р. Графічне опрацювання автора за матеріалами PW ZAP.

необхідність формування просторових умов для торгівлі, – як поточної роздрібної, так і ярмаркової.

Найстаріше з відомих зображень корецького експерименту датується 1809 роком [14] (рис.4). Фактично перетворення торкнулися центральної зони старого міста. Подібно Катербургу тут також було впроваджено центричну планувальну схему з вісьмома радіальними вулицями. Один з діаметрів вписувався в головний міський тракт. На кожній

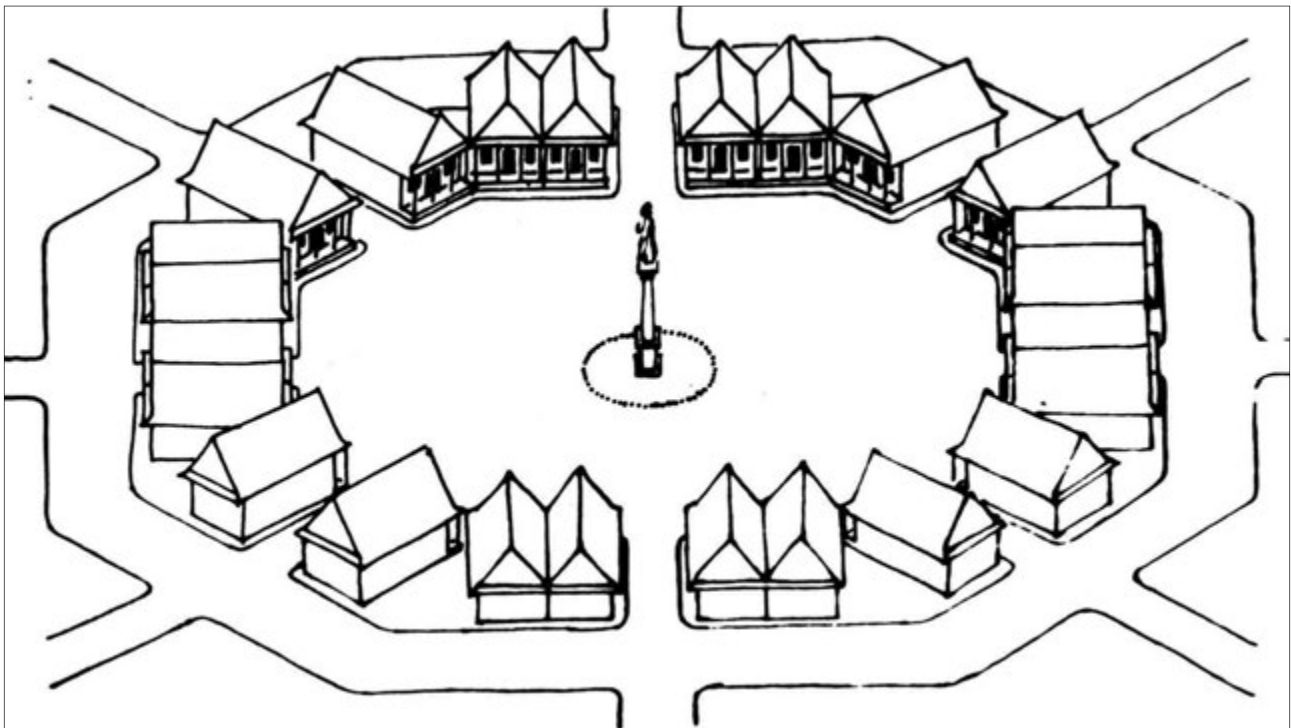

Рис. 5. Корець. Загальний вигляд первісного стану ринкової площі. Графічна реконструкція автора.

Рис. 6. Корець. Ринкова площа в структурі старого міста. Фрагмент фіксаційного плану міста. 1822 р. За матеріалами РДВІА.

зі сторін правильного восьмигранника були розташовані однотипні будівлі, котрі з усіх сторін огорожували внутрішній ринковий простір. При цьому діагональні сторони восьмикутника були дещо коротшими, а тому їхні прясла склалися лише з двох будівель, тоді як інші – з чотирьох. Таким чином по периметру площі було споруджено 24 однакових в плані будинків. Відтак з великою долею імовірності можна говорити про подібність їхніх об'ємно-просторових форм (рис.5).

На одному з наступних планів міста 1822 року ця ринкова площа все ще достатньо чітко артикульована (рис. 6) [15]. Чітко видно, що вона була розпланована в просторовому центрі історичної частини міста у вигляді правильного восьмикутника. З його зовнішніх кутів виходили відповідно вісім радіальних вулиць. В напрямку схід-захід через площу проходила головна транзитна вулиця. На момент укладання цього плану якихось інших ознак регулярності не помітно. Натомість чітко зафіксовано зовнішній оборонний вал та рів зі

сходу, з в'їзною брамою, біля якої розташовувався францисканський монастир.

Пізніший архівний документ, датований 1860 роком [16] (рис. 7), хоча і засвідчує витривалість розпланувальної геометрії площі, водночас демонструє непоодинокі і достатньо хаотичні зміни в її периметральній забудові, хоча ще непомітні спотворення просторової структури площі і вулиць. Протягом наступного півстоліття руйнування просторового укладу ринку і навколоринкової забудови продовжувалося і станом на початок 1920-х років їх деструкція стала ще більш виразною [17] (рис.8).

Сьогодні, на жаль, Корець цілковито втратив цей оригінальний фрагмент свого урбаністичного минулого. Тому було декілька причин. Вже в 29 червня 1881 року велика пожежа знищила у місті декілька сотень домів, не оминувши очевидно і приринкові житлові будинки та склепи. Свій деструктивний внесок внесло і XX століття з декількома адміністративними та побутовими новобудовами. Тим не менш локалізація існуючої нині міської площі

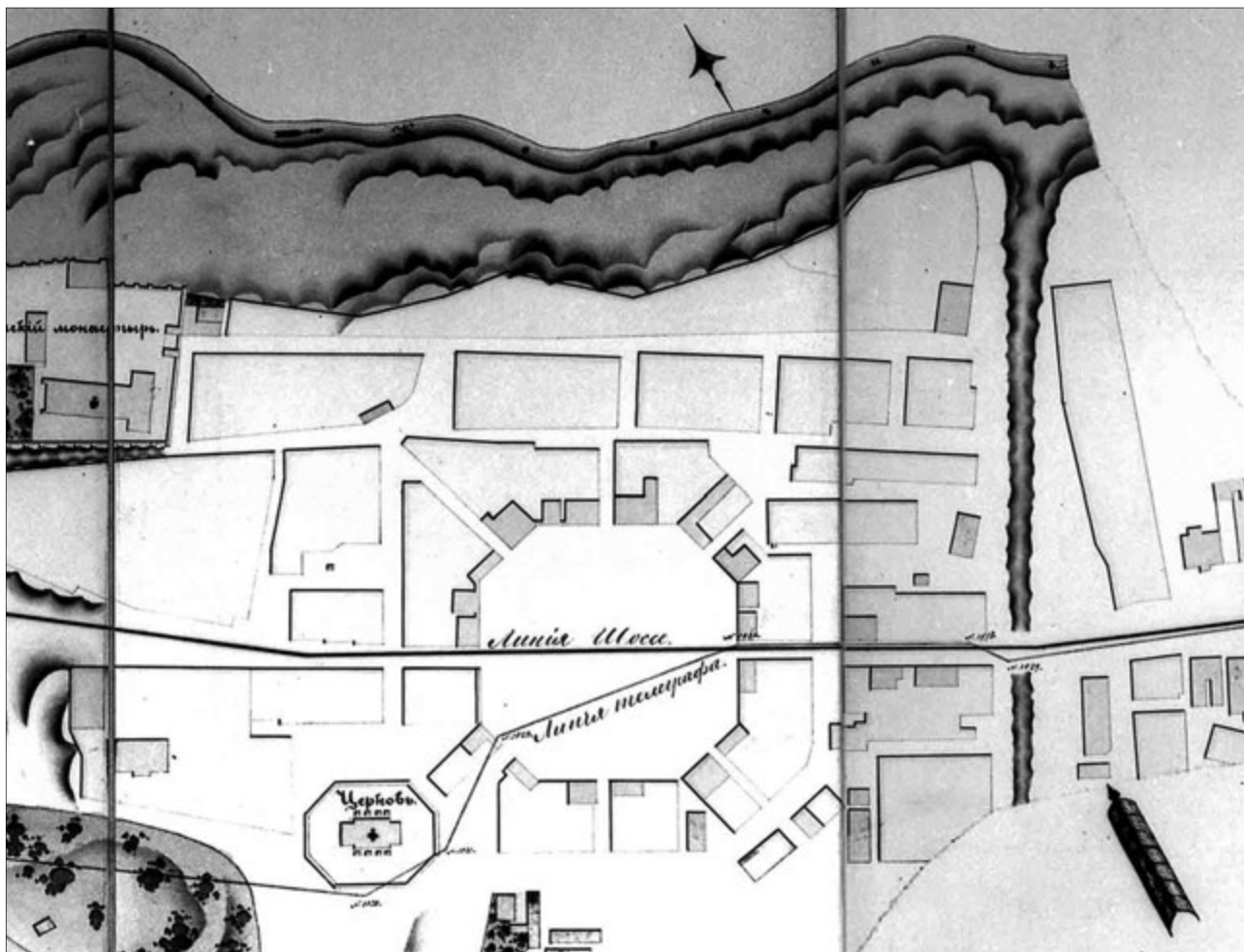

Рис. 7. Корець. Ринкова площа станом на 1860 р. Фрагмент фіксаційного плану. За матеріалами РДІА.

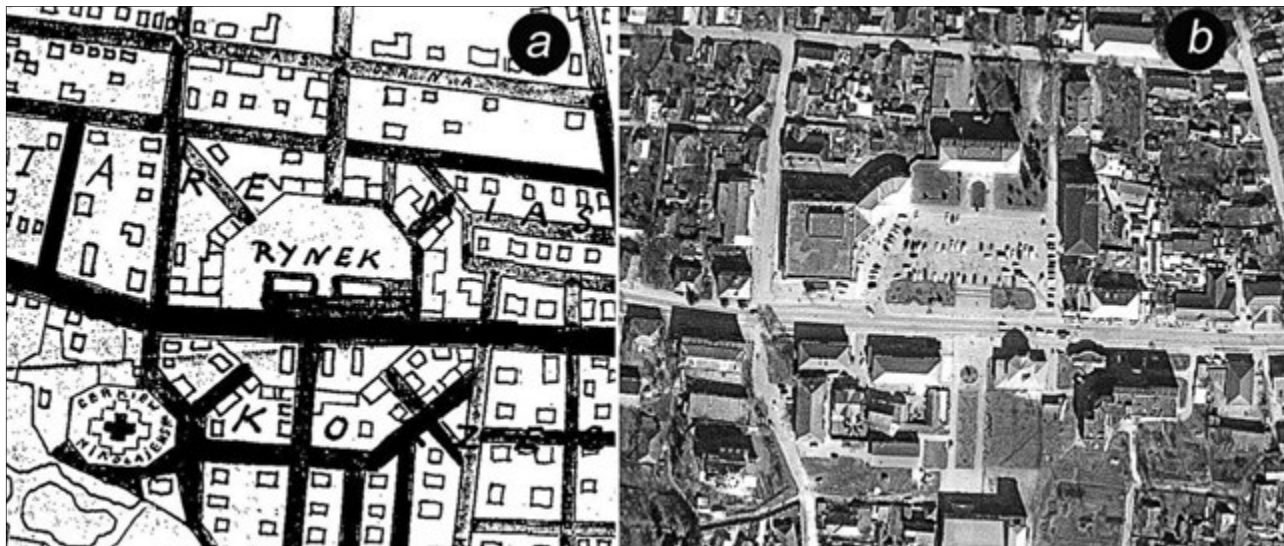

Рис.8. Корець: а – забудова ринкової площі станом на 1920-і рр. Фрагмент обмірного плану. За матеріалами ААН; б – сучасний стан навколоринкової забудови. Інтернет-ресурс GoogleEarth (2011р.).

в цілому генетично походить від своєї попередниці, хоча і не має жодних конкретних паралелей окрім просторової спадковості.

Урбаністичні експерименти Корця та Катербурга засвідчують конструктивну роль приватної ініці-

ативи, котра стала самодостатнім імпульсом для появи нових урбаністичних трансформацій згідно тогочасних трендів у містобудівному мистецтві першої Речі Посполитої [19]. Особливо це стосувалося тих випадків, коли власники (в даному випадку

Ю. Плятер та Ю. Чарторийський) демонстрували обізнаність з останніми містобудівними реалізаціями у Західній Європі. Тому для них можливість реалізувати в своїх володіннях свіжі урбаністичні ідеї розглядалась водночас в декількох площинах: і як демонстрація свого суспільного статусу, і як підтвердження владного потенціалу, і, зрештою, як впровадження нових форм господарювання. Неодноразово відзначалося, що це явище виглядає доволі специфічним і заслуговує на особливу увагу дослідників [20].

Тому не випадково в історичних оцінках польського урбанізму роль впливової і освіченої магнатерії у XVIII ст. була визнана першорядною.

Урбаністичні експерименти, задумані і втілені в цих двох волинських містах в 1780-і роки, це яскраві приклади конструктивності і вагомості цієї ролі. А самі ці приклади безумовно можуть вважатися оригінальним і своєрідним віддзеркаленням своєї історичної доби. Водночас знання їх особливостей дозволяє за сучасною розпланувальною мережею і Корця, і особливо Катербурга-Катеринівки, розглядати напівзатерті сліди давніх пошуків урбаністичної досконалості, яка все ще залишається «закодованою» в сучасній забудові. А відтак є важливою передумовою для розуміння минулого і прогнозування майбутнього.

ДЖЕРЕЛА

- Ostrowski W. Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko. – Warszawa, 2001. – S.216.
- Kalinowski W., Trawkowski S. Polish towns to the mid of XIX century. – Warszawa, 1965. – С.54.
- Kalinowski W. Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. – Toruń, 1966. – S.32.
- Kalinowski W. Zarys... – S.33; Jaroszewski T. S. Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany. – Wrocław i. i.: Ossolineum, 1971. – S.7.
- Ibidem.
- Miłobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce. – Warszawa, 1968. – S.252–253.
- Вперше на ці урбаністичні акції звернув увагу Войцех Тшеби́ньський: Trzebiński W. Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. – Warszawa: PWN, 1962. – S.133–134.
- SGKP. – T. III. – Warszawa, 1882. – S.910.
- PW ZAP, Zbiór pomiarów. Inw. №: V-1–1.
- Nieć J. Twórca przemysłu wołyńskiego // Ziemia Wołyńska. – 1938, № 6. – S.94.
- Nieć J. Twórca przemysłu... S.95.
- Ibidem.
- SGKP. – T.IV. – Warszawa, 1883. – S.432.
- PW ZAP, Zbiór pomiarów. Inw.№: V-1–2.
- РДБІА, ф.ВУА, сп.19553. «План окрестности м.Корца, снятый в 1822 году. Снимал глазомерно квартирмейстерской части капитан Стых. Чертил топограф 1-го класса Пронин».
- РДІА, ф. 1289, оп.15, сп.59.а.1. «План местечка Корца с показанием направления телеграфной линии. Составлял подполковник Маслаковец».
- AAN, MSW 298. «Plan miasta i przedmieści Korca w powiecie Rówieńskim. Powyższy odrys sporządził 12. III. 1930 r. Techik mechanik», podpis nieczytelny. Автор вдячний О. Михайлишин за надання копії цього картографічного документу.
- SGKP. – T.IV. – Warszawa, 1883. – S.433.
- Wyrobisz A. Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII w. jako inwestycje kulturalne // KHKM. – R.XXVI, 1978. – №1. – S.48.
- Trzebiński W. Działalność... – Warszawa: PWN, 1962. – S.5.

Стаття присвячена витокам та просторовому аналізу двох урбаністичних експериментів на південно-східних околицях першої Речі Посполитої, здійснених в останній чверті XVIII ст. в двох невеликих містечках – Корці та Катербурзі. В обох випадках власники поселень, відповідно князь Юзеф Клеменс Чарторийський та граф Юзеф Плятер, сприяли розробці та реалізації регулярних розпланувальних засад класицистичного моноцентризму з центральною площею та радіальними вулицями. Протягом наступних двох століть особливі риси цих реалізацій були поступово майже повністю втрачені. Однак завдяки уцілілим картографічним джерелам маємо можливість прослідкувати та оцінити їх місце в історії містобудівного мистецтва на території історичної Волині.

The article is devoted to the sources and spatial analysis of two urban experiments on the south-east borders of the first Polish Commonwealth, carried out during the last quarter of 18th century in two small towns – Korets and Katerburg. In both cases the proprietors of settlements, accordingly prince Josef Clemens Czartoryski and count Josef Platter, assisted development and realization of regular planning principles of classical mono-centrism with a central place and radial streets. During next two centuries characteristic patterns of both these realization were gradually almost fully lost. However due to survived cartographic sources there is opportunity to trace and estimate their place in the history of town-planning art on the territory of historical Volyn.

Юрій Пшеничний

ТОПОГРАФІЯ ТА ОПИС КАТОЛИЦЬКОЇ ПАРАФІЯЛЬНОЇ ЗАБУДОВИ У ДУБНІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Дослідження ролі господарсько-адміністративних комплексів у забезпеченні функціонування релігійного осередку потребують сформованої джерельної бази. Тому на даному етапі існує потреба введення у науковий обіг тих джерел, які здатні відобразити не лише загальну структуру конкретно взятого комплексу у взаємозв'язку із планувальним середовищем міста, а й показати архітектурну своєрідність його наповнення у вигляді житлових, духовно-пастирських та господарських об'єктів.

Здійснити реконструкцію просторової організації релігійного осередку допомагають парафіяльні описи, які дають можливість вивчати топографію його володінь і стан нерухомого майна в окремо взятих, в нашому випадку кульмінаційний, проміжок часу.

Вперше загальну характеристику змісту візит дубенського парафіяльного костелу дала Т.Б. Дмитренко, наголосивши на їхньому важливому значенні як джерел [2; 3]. Однак наявний в описах широкий спектр відомостей з історії католицької парафії та історії міста потребує тематичного підходу до їхнього вивчення. Принагідно можна відзначити такі перспективні напрямки досліджень як мистецько-культове і речове наповнення костелу, чисельність та соціальна топографія католицького населення міста, правові відносини між пробощем та власником міста, економічна діяльність католицької парафії тощо.

Парафіяльні описи були створені в кінці XVIII – на початку XIX ст. До них належать Генеральна візита за 1799 р., Деканальні візити за 1810 і 1814 рр. та Опис костелу 1816 р. У них подано опис рухомого та нерухомого майна парафії. Окреме місце відведено переліку фундушів на підставі яких костел зберігає господарське та пастирське право розпоряджатися своєю власністю і підданими. Більш детально ці відомості доповненні Маніфестом, укладеним після пожежі 1811 р. з приведеним сумаріушем різночасових надань костелу та обґрунтуваннями прав на них.

Рік фундації парафіяльного костелу у м. Дубно – невідомий. В деканальній візиті 1814 р. прямо зазначено, що в костельних книгах не вказано за кого і коли він був заснований [9, с. 104]. Найдавніше зафіксоване надання про забезпечення плебана рибобою на час посту датоване 1612 р. Запис зроблено від імені князя Домініка Заславського [9, с. 24, 97]. Наявність цього запису ставить питання про його достовірність, оскільки князь Домінік народився у 1616 р. [8, с. 310]. Не виключено, що тут мала місце помилка під час переписування костельних фундушів.

1612 р. – не найстаріша історична згадка про існування у Дубні костелу. В.Д. Гупало привела опублікований запис у Луцьких гродських книгах датований 22 липня 1596 р. В ньому йдеться про слідство у справі виявлення у Дубні тіла невідомого чоловіка. Після того, як встановити особу загиблого не вдалося, урядник розпорядився «... тоє тело на цвинтару у костела римского, в мeste Дубенском, поховать» [4, с. 56–61].

Досліджуючи поховання під фундаментами бернардинського костелу, В.Д. Гупало встановила, що нижня межа появи захоронень в цьому місці відноситься до другої половини XVI ст. Крім цього, в своїй публікації присвяченій інтерпретації поховань, дослідниця звернулася до опублікованих П. Богдзевічем виписок з праці «*Liber Vice-Syndicalis ad usum Conventus Dubnensis*». В цьому документі містяться цінні відомості про те, що князь Януш Острозький, запросивши бернардинів до Дубна, підняв перед Луцькою консисторією питання про обмін території парафіяльного костелу св. Андрія на ділянку бернардинського монастиря [1, с. 181–182].

Як свідчать записи у Маніфесті, угода про заміну ділянки, на якій розташовувався давній костел для будівництва костелу монастиря бернардинів, була укладена 3 жовтня 1625 р. між ксьондзом-пробощем та ксьондзом дубенських бернардин й закріплена князем Олексадом Заславським. «... że plac Kościoła Farnego Dubieńskiego z wszelkimi przyległościami w tym miejscu, gdzie teraz Xięża Bernardyni utrzymują się między Wałami samego Miasta Dubna zamykał się, u ten przez zamiane z Proboszczem Dubieńskim Xięż Bernardynom oddany został...» [10, s. 14, 39].

Отже, на підставі наведених джерел, про існування парафіяльного костелу у Дубні потрібно говорити з другої половини XVI ст. Його місцезнаходження у той час і до затвердженої заміни 1625 р. пов'язане з ділянкою на якій був недовзі збудований костел монастиря бернардинів. Це підтверджується записом візити 1855 р. про те, що фундаменти костелу бернардинів були закладені на північ від старого дерев'яного костелу. Пізніше на його місці побудували муровану капличку, яка існувала до перебудови костелу на православний собор у 1875–1876 рр. [6, с. 10].

Хоча у заміні не значиться яка ділянка на території міста була надана ксьондзу-пробощу в якості компенсації за вилучення території костелу св. Андрія, слід здогадуватися, що вона відповідає місцю

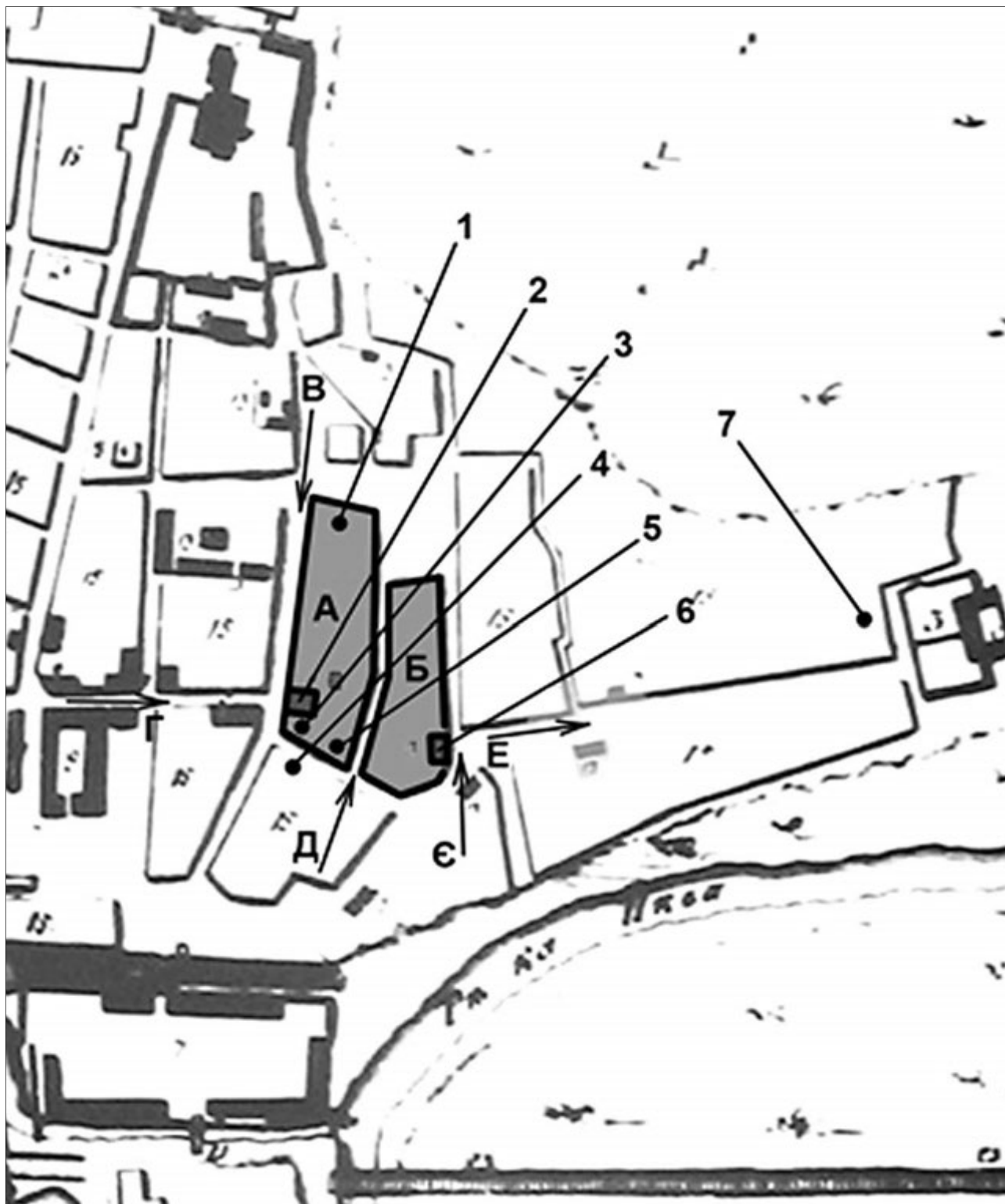

Рис. 1. Парафіяльні володіння костелу та пов'язані з ними об'єкти відносно планувального простору середмістя Дубна (план кін. XVIII – поч. XIX ст.)

Елементи планувального простору: А – пробоцтво, Б – міська юридика, В – вул. Публічна (кн. Острозького), Г – вул. Друга ринкова (1723 р.) (Кирила і Мефодія), Д – вул. Чорна або Сіра (Скарбова), Е – вул. Панєнська (Т. Шевченка), Є – вул. Пекарська

Об'єкти забудови: 1 – садиба пана Гастла, 2 – парафіяльний костел, 3 – цвинтар при костелі, 4 – орієнтовне місцезнаходження статуї св. Роха, 5 – будинок Веніаміна Носимовича, 6 – палац Дуніних-Карвицьких, 7 – орієнтовне місцезнаходження фільварку.

розташування пізнішого парафіяльного костелу Яна Непомуцького. Час його будівництва на новому місці можна встановити лише приблизно. В. Д. Гупало припускає, що новий парафіяльний костел було збудовано вже після освячення монастиря бернардинів у 1658 р. Як підтвердження цьому вона наводить заповіт Барбари Зайковської за 1656 р., у якому шляхтянка відписала пожертву на побудову парафіяльного костелу у Дубні [1, с. 182–183]. Цей фундуш не приводиться у візитаційних описах, що робить його важливим доповненням до сумаріуша фундушів, які коли-небудь отримували костел.

Поруч з тим, у Маніфесті 1811 р. містяться записи, що вже у 1631 р. костел володів 15 будинками в місті, у 1635 р. отримав земельний наділ за Луцькою брамою, а у 1649 р. мав тут десятьох підданих. При цьому у джерелі зауважується, що до заміни ділянки з бернардинами, земельної власності за Луцькою брамою у костелу не було [10, с. 22–22 од., 24 од., 45]. Вірогідно, збільшення володінь костелу повинне було сприяти його відбудові, а отримати новий храм він міг вже на середину XVII ст. Ульріх фон Вердум, який перебував у Дубні 18–21 грудня 1671 р. відзначив наявність у Дубні монастиря бернардинів та папського костелу [7, с. 98–99]. Ця згадка засвідчує існування костелу на тому місці, в якому він знаходиться до наших днів.

З невідомих причин костел пережив руйнацію, внаслідок якої постала потреба його повторного звення. Фундаторами цих робіт виступили власники Дубна подружжя князів Сангушків: «Ru 1725 dnia 6 Miesiąca Maia w Zamku Dubieńskim JOO Pawła Karola y Maryi Anny z Lubomirskich Xiążąt Sanguszków Marszałków W. Xstwa List małżonków, temuż Kościołowi farnemu Dubieńskiemu dane a z świadectwa adnotacyi w teyże Wizycie do Xiąg Grodzkich Luckich Ru 1761 dnia 15. Obra sposobem oblaty podane Prawo, daiące wiedzieć, że Ciż JOO Xżeta Sanguszkowie, wystawiwszy nowy chociaż drewniany Kościół farny w mieście swoim Dubnie...» [10, с. 3 од.]. Освячення ново-збудованого дерев'яного костелу здійснив єпископ Луцький і Брестський ксьондз Богуслав Рупневський того ж року другої неділі після Великодня [9, с. 21].

Той костел простояв до 1790 р., коли він заважився під час бурі: «... przez swoją zbytnią wysokość i gwałtowny Wiatr...» [9, с. 21]. Тодішній ксьондз-пробош Ян Хризостом Качковський збудував тимчасовий дерев'яний костел, а паралельно заходився будувати більш надійний, мурований.

Генеральна візита 1799 р. відзначає, що поставлений Качковським тимчасовий костел мав присвяту Вознесінню Пресвятої Богородиці (pod Tytułem Nayswiętszcy Maryi Panny Uniebowzięcia)¹ і описує його так:

«Kościół drewniany mający w Sobie długości Sązni Dziewięć łokci ieden. Szerokości Sązni Cztery Łokciec

ieden, okien Pięc, ołtarzów dwa, ieden Nayswiętszey Panny, drugi So Piotra. Ambona Snyckerską robotą, okrągła biało malowana, Chrzcielnica Piąty Rok iak Sprawiona cała malowana, nad nią Sy Jan Chrzciel woda polewający Pana JEZUSA, zamykająca w sobie wodą Święconą do Chrtu potrzebną dwa razy na rok święcie się zwykłą, ławki są po iedney i drugiey Stronie Konfesyonal ieden a w potrzebie w Krzesłach Xięża słuchają spowiedzi, gdyż szczupłość mieysca niemoze obiać więcey Konfesyonałów. Szafa wielka przy drzewiach Kościelnych na Skład Ornatów bogatszy Bioro długie przy ołtarzu wielkiem po prawey Ręce mające w sobie Szufflady na Chowanie Ornatów i bielizny Kościelney tudzież swic i różnych Sprzętów Kościelnych, Zakrestya mała w proporcji Kościoła przy wielkim Ołtarzu po lewey Stronie Na Chórku pozytew niewielki, Dzwonnica murowana w Parkanie Murowanym w około Kościoła będącym, a przy Kościele Sygnaturka mała» [9, с. 21, 30].

Будівництво мурованого костелу було зупинене в 1794 р. у зв'язку із політичними змінами, які охопили Волинь і Дубно зокрема. Тривалий час цей запланований мурований костел стояв недобудований. В Деканальній візиті 1816 р. з цього приводу зазначено «... w niektórych mieyscach Sciany Muru do Szesciu Łokci, iako się widzice daie. Którego dla nadeszłych Rewolucyi, y Zmiany Okolicznosci, przestał w Roku 1794m Kontynowac atak od Owego czasu dotąd nienakryte Muru Znaczemu podpadły Strupieszeniu. Dzwonnice iedenak Murowana, o Cztyrech Filarach y Znaczłą część muru około Bramy wiezdney na Dziezdziniec Ku rogowi Cmentarza Wyciąnął. Podobniez Mur Koło Studni dzielący Dziedzinec od Cmentarza Koscielnego, y Słupow czyli Filarow Kilkanascie, Między Ktolemi były drewniane Sztachiety na Opasanie Gruntu Kościelnego od Publiczney Ulicy Wymurował...» [9, с. 110]. Сам трудівник ксьондз-пробош Качковський не дждав завершення його будівництва, бо помер 24 лютого 1816 р. Проте, вже з наступного року будівництво продовжилося.

В описі 1799 р. потрібно звернути увагу на присвяту тимчасового костелу не св. Яну Непомуцькому, а Вознесінню Пресвятої Богородиці. Можна припускати, що під цим же титулом було освячено також і костел, що існував в 1725–1790 рр. Адже беатифікація Яна Непомуцького римо-католицькою церквою відбулася лише в 1729 р. Викликає інтерес також те, що якщо на 1799 р. у тимчасовому костелі було два вівтарі присвячені Богородиці і св. Петру, то за візитацією 1810 р. поряд з вівтарем Богородиці, другий вівтар присвячено вже св. Яну Непомуцькому: «... Ołtarze których iest dwa – Pierwszy Wielki Ołtarz w którym iest Obraz Nayswiętszey Maryi Panny Uniebowzięcia Drugi Ołtarz S. Jana Nepomucena...» [9, с. 81]. На 1799 р. з наявних у костелі образів лише на одному було зображено Яна Непомуцького, натомість з зображенням Богородиці нараховувалось 6 образів [9, с. 46].

¹ В візитації 1810 р. лат. Asumptionis beatissima virginis Maria [9, с. 80].

Отож між 1799 і 1810 рр. відбулася заміна присвяти малого вівтаря Яну Непомуцькому, а сам костел продовжував титулюватися Вознесінням Пресвятої Богородиці. Виходячи з цього можна впевнено говорити, що титулування усього костелу в честь Яна Непомуцького відносно пізніше та з'явилося внаслідок побудови кам'яного костелу та його освячення в 1830 р. [11, s. 1–1 od.].

Тимчасовий костел, простоявши 21 рік, був знищений внаслідок великої пожежі, що трапилася у Дубні 11 вересня 1811 р. У візиті 1814 р. про це значиться так: «... w Ru 1811 w czasie wielkiego pożaru w Dubnie i ten Kościół z Probostwem Kommendaryą – Wikarya i innemi zabudowaniami spłonął i w perzynę obrócony został...» [9, s. 104]. В описі 1816 р. запис про цю подію подано детальніше: «Pożar gwałtowny w Roku 1811. Dnia 11 Wresnia wczesęty od Rynku z Oboch Stron Ulicy Zamkowej Domy Niszczący, na Probostwo y na Jurydukę Proboszczowską Silnym Wiatrem kierowany wperzynę obrocił...» [9, s. 110]. Під час пожежі згоріла велика кількість костельних предметів. Серед тих, які вдалося врятувати, був вівтарний образ Богородиці. Після цього ксьондз-пробощ Я. Качковський разом зі слугами і вікаріями Юзефом Годлевським та Теодором Осташевським переселилися жити у монастир бернардинів. В монастирському костелі вони продовжували відправляти меси.

Володіння костелу у місті. Господарське забезпечення парафіяльного костелу здійснювалось значним комплексом об'єктів, які займали на території міста визначені ділянки.

Опорною господарською та релігійною дільницею костелу була територія плебанії, яка локалізувалась поблизу костелу.

Opisanie placu na którym stały rezydencje Proboszczanska i Wikaryuszowską z Zabudowaniami i Koscelek drewniany, pódług Mappy po Zgorzeniu odryssowaney znaydujący się u Więtt Ignacego Gawronskiego rządu dworu i dobr sp JW. Szufrygana Kaczkowskiego, Duktem przez niego okazany²

Ідучи від Жмє Хиєзы Bernardynow Ulica до Zamku prowadzącą zaraz za dworkiem i Bramą wiezną Жмє Pana Gastla wdłoz od Ulicy publiczney до Ulicy czarney czyli szara zwanej, ciągnącego się, ієст placu Kościelnego wzdłuż sążni Pięćdziesiąt Trzy a Wszer sążni trzy, w Ogole zaś długości z szerokością Sążni Kwadratowych Geometrycznych Sto Pięćdziesiąt dziewięć w sobie zawierającego, за правом наданим од сп. JW Biskupa Szufrygana Kaczkowskiego под днієм 10. Мієсіаца Маіа Roku 1804. пошіаданого, з котрего то placu czyli gruntu pódług tegoż права obowiązany ієст Жмє Pan Gastel і Sukcessorowi ієго, poki под іх пошіаданієм тензе gront zestawać бєдзіє оплaчać на казды Rok до Probostwa Dubienskiego по Злотых Srebnых Dwadzieścia Dwa S: p: 22. Tuż

zaraz zaczynasię gront Proboszczowski, płotem od Ulicy Publiczney wciąż до Ulicy czarney czyli szara zwanej po pod Dworek Жмє Pana Gastla od grodzony a zaś po nad Ulicę Publiczną idac ku założonym fundamentom Murowanym nowego Kościoła, po fortkę stoiąca iak był Dworek wikaryuszowski, ciągnie się parkan koło ogrodka drzewami fruktowemi zasadzonego, z drzewa tartego między słupami stawiony; Koło Furtki ієст izdebka murowana pod poł daszkiem dla stroza placowego sporządzona, Ztrąbą żelazną od komina dym prowadzącą. Daley wprostoscitey linii mimo Kościoła z fundamentow murowanych wyprowadzonego w dwóch ścianach pobocznych na pięć Łokci wyniesionego, między słupami Murowanymi ієст płot grodzony ku Dzwonicy і po za Dzwonice która ієст o 4rech filarach murowanych bez dzwonow Bo tą są złożoną u Bernardynow w kruchcie: do rogu ciągnąе się; na przeciw rogu cmentarzowego po за drogę stoi Figura czyli Kolumna Murowana na ktorej So Rocha Statua od tegoż rogu ponad Ulicę ku Pannem karmelitankom ідaчa ciągnіє się Mur do dworku Starzonnego Beniamina Nosymowicza Zyda: przed ktorym dworkiem w Murze wypukły okrag załamanym Brama do wiazdu na dziedziniec Proboszczowski w dwóch filarach Murowanych, ktore і Wrota podwoyne starcie starych, ugory na kunach żelaznych a udołu na biegunach drewnianych z Kłamką і Skoblem żelaznym do zamykania na Kłódką z Dziedzinca; Za bramą z lewey strony nadziedzincu Proboszczowkim stoi Mur dzielony тензе dziedziniec od cmentarza Kościelnego ciągnący się koło studni. Obszedłszy po за Dworek rzeczonnego Starozakonnego Beniamina Nosymowicza: Ktorem zajmuie w kwadracie niemałym cały rog odcięty z Kwadratu dziedzinca Proboszczowskiego: і wszedłszy na Ulicę Czarna czyli Szarą zwaną znowu płot ogradzający plac Proboszczowski wciąż аз до gruntu Жмє Pana Gastla ciągnіє się; Na teyze Ulicę Czarna czyli Szarą zwanej na przeciw opisanego placu Proboszczowskiego, zaraz за parkanem opasującym Pałac JW. Hrabi Alexandra Chodkiewicza, zaczyna się Jurydyka Proboszczowska... [9, s. 127–128].

Таким чином спочатку плебанія парафіяльного костелу займала цілий квартал між сучасними вулицями кн. Острозького (Публична), М. Драгоманова (ку Pannem karmelitankom), Скарбової (Чарна czyli Szarą zwaną) та М. Лисенка. З 1804 р. частину цієї території було виділено під садибу якогось пана Гастла, який платив до плебанії щорічний чинш (рис. 1).

До забудови плебанії належали будинки ксьондза-пробоща, вікаріїв та органіста, цвинтар, а також кухня, стайні, хліви, льохи і інші будівлі господарського призначення.

Budowla Probostwa i innych Budynków³

Wjazd na Uschod. **Bram** a w Dwórek Filarach Murowanych, Drwi z Tarcie Nowych podwoyne na hakach szesćiu і zawiasach szesćiu Żelaznych do zamykania

² За описом 1816 р.

³ За описом 1799 р.

na Kłudkę przy teyże Bramie w prawey Ręce **Fórtka** w dwóch filarach murowanych, drzwi z Tarcie, na hakach, zawiasach żelaznych z zaszczepeką, idąc od Bramy w lewey Ręce dziedzinca **Sdudnia** dobyta w Roku 1783. Głębokości Łokci Dwadzieścia dwa 22a Cębrowana drzewem, na dwóch Słupach koło do ciągnięcia wody przytymże Linwa i Łańcucha Żelaznego łokci trzy 3. Wiader okutych dwoie, przy iednym Wiedrze Łancuha łokcie ieden, przy teyże Studnie Koryto na czterech noszkach osadzone do poienia Koni, w teyże ręce dziedzińca, przymurze sadzonych Wierzb Sztuk Pięć 5.

Dwór Proboszcza drewniany na podmurowaniu pod Trynkiem a Kominem Murowanym, pod Gątami, Frontem stojący na uschód mający długości Łokci Trzydzieści 30. Szerokości Dwadzieścia 20. Wystawiony Ru 1780. Wchod do Sieni gdzie Drzwi Stolarskiej roboty podwojne, na hakach, zawiasach żelaznych, Zamkiem Francuskim, klamką żelazną, w tey Sieni podłoga z Tarcie i Okienko nad Drzwiami z Tafel Ośmiu po lewey Ręce wchodu w sieniach Drzwie Stolarskiej roboty poiedymże do Pokoju na hakach, zawiasach Żelaznych, Zamkiem Francuskim, klamka żelazną, w tymże pokoju podłoga z Tarcie obicie płócienne malowane żółto, Szlakami Kafowemi, Piec biały Kafłowy, przy którym blacha żelazna okuciem żelaznym na hakach, Zawiasach, zaszczepece żelazney, okien dwie na Uschód Słońca, nahakach, Zawiasach, Sufrygach żelaznych. Każde okno mające w sobie Taflę 10. Pód arkuszowych szkła białego na lut osadzonych, okiennic do nich dwie na hakach, Zawiasach, zaszczepekach żelaznych i przyhodniach przez ściane, do zamykania ze srodka na zaszczepekki, przy tym pokoju Drzwi stolaskiej roboty, podwojne na hakach zawiasach żelaznych, Zamkiem Francuskim do Garderoby, w której podłoga takąż sama, okno na Uschód z takimże okniem, Szkła białego Taflę 10 na Kicie osadzonych, Okiennica na hakach zawiasach, zaszczepekach żelaznych z Prętem żelaznym i Przechodniami dwoma do zamykania ze srodka. Z tegoż pokoju Drzwi Stolarskiej roboty na hakach Zawiasach żelaznych, Zamkiem Francuskim podwojne do drugiego pokoju, w tymże pokoju Piec biały Kafłowy, pód tegoż samego co w pierwszym pokoju, Kominiek murowany blacha w nim żelazna. Przy tymże Kominku drzwi podwojne Stolarskiej roboty na hakach Zawiasach Żelaznych Zamkiem Francuskim wychodzące do Siunek, w tymże pokoju podłoga z Tarcie, obicie płócienne malowane zielono, z szlakami Kafowemi, Sufit płócenny. Okien dwie iedno na Zachód Słońca, drugie na południe mające w sobie po Taflę Sześć Szkła białego czystego nakicie osadzone, na hakach, Zawiasach, Szuffrygach żelaznych z okiennicami i okuciem takimże samym i przechodniami ze srodka do zamykania na Zaszczepekki, z tegoż pokoja Drzwi Stolarskiej roboty nahakach zawiasach żelaznych Zamkiem Francuskim do pokoju, w tymże podłoga z Takichże tarcie, Kominiek murowany z blacha żelazną wyprowadzony w górę. Okno iedne szkła białego na

Zachód w nim Taflę Sześć na kicie osadzonych, nahakach Zawiasach Żelaznych, zaszczykach przechodniem do Zamykania na Zaszczepekki, Obicie ciemne Ceratowe Suffit płócienny po prawey Ręce wschodu w sieniach Drzwi Stolarskiej roboty do pokoju podwojne, na hakach zawiasach, Suffrygach żelaznych, Zamkiem Francuskim, w tymże pokoju Kominiek murowany, Pięć Kafłowy biały okien szkła białego czystego Trzy mające w Sobie Każde po Taflę Dziesięć, okute na hakach Zawiasach Suffrygach żelaznych zaszczepekach. Okiennic trzy, na hakach, Zawiasach, zaszczepekach i przechodniami do Zamykania na Zaszczepekki ze srodka, też okna są na Uschód Słońca, podłoga z Tarcie Obicie płócienne malowane niebiesko, Koszyki z Kwiatami, Sufit płócienny, z tegoż pokoju drzwi Stolarskiej roboty na hakach Zawiasach Suffrygach żelaznych, Zamkiem Francuskim do drugiego pokoju, w tymże Pięć tegoż pód co w pierwszym pokoju, podłoga z takichże samych tarcie, obicie płócienne Malowane Niebiecko ze Szlakami ruzowemi, Sufit płócienny, Okien dwie, iedne na Zachód Słońca, drugie na północ, Szkła białego, mające w sobie każde po Tafel Dziesięć, okute na hakach, Zawiasach, Szuffrygach, Zaszczepekach Żelaznych, okiennic dwie nahakach Zawiasach Zaszczepekach Żelaznych i przyhodniami do Zamykania na zaszczepekach, ze srodka z tegoż pokoju Drzwi Stolarskiej roboty do Garderoby na hakach Zawiasach żelaznych Zamkiem Francuskim, w której to podłoga z Tarcie Okno iedne Szkła białego na Zachód Słońca, mające Taflę Dziesięć, Okiennica iedna na hakach Zawiasach Żelaznych przechodniami do zamykania ze srodka, z tegoż pokoju Drzwi drugie wychodzące do Sionek na hakach, Zawiasach, Szuffrygach żelaznych, Zamkiem Francuskim, w tychże Sionkach podłoga z Tarcie, drzwi Troie. Pierwsze wychodzące z Sionek do Sieni poidyncze na hakach, Zawiasach i zamknięciem do Zamykania na Kłudkę, Drugie na Górę na hakach Zawiasach Żelaznych Zamkiem Francuskim, idąc na górę gdzie są Schody drzewniane, nateyże górę w Dachy okien cztery z Drzwiczkami drzewnianymi na hakach, Zawiasach, Zaszczepekach Żelaznymi, na teyże górę iest garderoba nad Sieniami, do teyże Drzwi poidymże na hakach, Zawiasach Żelaznych Zamkiem Francuskim, Okno iedne Szkła białego czystego mające Taflę Dziesięć okute na hakach zawiasach Szuffrygach żelaznych, też Okno na Uschód Słońca, Szapek na Szkło Krudensowe w ścianie dwie, do nich Zamki Francuski. Trzecie Drzwi z Siónek wychodzące na ogród podwojne, na hakach, zawiasach żelaznych. Klamka żelazna, Zamek Francuski, Drzwi Stolarskiej roboty. Idąc w prawą Rękę kończą się Pokoje. Gdzie iest zrobiona Fortka z Tarcie na hakach Zawiasach Żelaznych, zaszczepekka żelazna, wychodząc z ogrodu w Dziedziniec, przy tey Fortce Parkan z Drzewa Tartego.

Idąc dalej od tego Parkanu **Kuchnia z Spieźarnią Piekarnią Alkierzem** Frontem stojącą na południe z drzewa Tartego pod Gontami mającą długości Łokci 16½, Szerokości Łokci Pietnaście, wystawiona w

Roku 1783. Wchod do Sieni Kuchonnych, Drzwi z Tarcie prostey roboty na hakach, zawiasach żelaznych zamknięciem do kłódki, wszedłszy do Sieni półłoga z Tarcie idąc w Sieniach w lewey Ręce Drzwi do Kuchni takieży roboty i okucie takież same żelazne, w teyże Kuchni okna iedne Szklanne na południe, na hakach Zawiasach i przyhodniem do zamykania ze srodka, Okiennica iedna, Komin na szterech Filarach murowany ieden podłogi niema, przy tey Kuchni Szpizarnia, do ktorey Drzwi prostey roboty na hakach Zawiasach żelaznych, Zamkiem Francuskim w tey Szpizarni okno iedne Szklane na południe okiennica iedna, na hakach zawiasach żelaznych z przechodniem, podłoga w tey Szpizarni, Shody na górę na teyże Gorze w Dachy okno iedne z Drzwiczkami nahakach zawiasach żelaznych zaszcępką takaz samą wszedłszy do Sieni kuhonnych, gdzie są Drzwi do piekarni na hakach, Zawiasach żelaznych z Klamką i zaszcępką na hakach, Zawiasach żelaznych z Klamką i zaszcępką żelazną, wteyże półłoga, okien dwie Szklannych na północ, Piec Piekarskie Murowany z blaską żelazną, Komin do Kuchonnego wyprowadzony Komina, przy tey Piekarni Alkierz, Drzwi do niego prostey roboty na hakach zawiasach zaszcępkach żelaznych i Klamce żelazney, w tymże alkierzu podłoga. Piec Kafłowy Kafowy, okno iedne na północ, okiennica do niego ze Srodka, zażywasię do tego Budynku na Słupie Drabina na Dach do wycierania komina.

Idąc daley do Kuchni a przychodząc ku Stayni **Loch** stojący frontem na Uschód Słońca Drzwi pierwsze Stolarskiey roboty wchodząc do Szyi lochowej na hakach zawiasach trzech przez cały drzwi okute i zamknięcie do Kłudki, nad tą szyją, dach gętami pobity, i przed Drzwiami założona ściana Drzewiem zasłaniającem od Deśczu i Słoty, Taż Szyja murowana, Schody w niej drewniane, wychodząc z Szyi, a wchodząc do Lochu pierwszego, gdzie są Drzwi prostey roboty, z Tarcie na hakach, Zawiasach żelaznych, Zamknięciem na Kłudkę. Ten jest Loch murowany wżyty na Jarzynę, Włoszczyznę, z tegoż Lochu pierwszego wprost Drzwi do lochu drugiego na hakach, Zawiasach żelaznych i zamknięciem na Kłudkę, ten jest Loch także murowany, użyty na Piwo i te obydwie Lochy są murowane w Roku 1794. Z tegoż pierwszego lochu Drzwi na hakach, Zawiasach żelaznych i zamknięciem na Kłudkę do Lochu winnego dawno murowanego, w tymże lochu przy końcu jest Loch rznięty. Drzwi do niego niema. Także winny. Od kuchni do Stayni nad Lochami wystawiony Budynek na złożenie dREW pod Gontami z drzewa tartego Frontem stojący na południe mający długości Łokci Dwadzieścia Sześć 26 Szerokości Ośm i pół 8½, postawiony w Roku 1792 do tychże Drzwi dwoie, pierwsze Drzwi prostey roboty na hakach, Zawiasach żelaznych i zamknięciem do Kłudki, do drugiej Komórki drzwi na hakach Zawiasach żelaznych i zamknięciem na Kłudkę w tey okienek Szklannych dwie małych.

Przy tym budynku **Staynia, Wozownia, druga Staynia** Stojące Frontem na południe z drzewa tarte-

go pod gontami mające długości łokci Siedmdziesiąt i pół 70½. Szerokości Łokci Trzynastie i pół 13½ wystawione w Roku 1784m do Stayni piewszej drzwi podwójne z Tarcie na biegunach i ma zamknięcie na Kłudkę, w teyże Stayni klatek Sześć do rospirania Koni, przy teyże ścienie gdzie są Klatki żłobów dwa, i drabin dwie, podłoga z mosnic, przy drugiej ścienie żłób ieden i drabina iedna podłoga także jest z mosnic w całej Stayni, idąc do Wozowni w teyże Stayni Komórka na rekwizyta Staienne do Niey Drzwi z Tarcie na biegunach z Zamknięciem na kłudkę, w niej podłoga z takichże Mosnic. Okienko małe, z teyże Drzwiczki wchodząc do Wozowni na biegunach z Zamknięciem na kłudkę, wtey wozowni podłogi niema. Drzwi dwoie podwójne na biegunkach i do zamykania ze srodka, u iednych z nadworu zamknięcie na Kłudkę do drugiej Stayni Wrota, u góry na Kunach żelaznych u dołu na biegunach do zamknięcia na Kłudkę w tey stayni żłoby, drabiny bez podłogi, na gorze w Dachy okien Trzy, drwiczek do Niey Trzy, na hakach, Zawiasach, zaszcępkach żelaznych.

Przy stayni wdziedzińcu przybudowany **Chlew** na bydle nierogate z drzewa pod gontami długości mający łokci Dziewięć 9. Szerokości łokci trzy 3. Idąc od tego chlewa w tym dziedzińcu jest **Szpichlerz** wystawiony Frontem na Zachód Słońca na Palach w Ziemię bitych z Drzewa tartego pod Gontami, mający długości Łokci Siedmnastie 17. Szerokości łokci Pietnaście 15 budowany w Roku 1785. Wchodząc do Niego schody drzewniane drzwi do Szpichlerza na hakach Zawiasach żelaznych, przez całe drzwi Zawiasy, zamków dwa Francuskich z Kluczami dwoma, w tymże Szpichlerze Zasieków na Zboże Sześć, okien z Kraty żelazney dwa i przy tych oknach Zasuwek drzewianych dwie do Zamknięcia ze srodka, na górny Szpichlerz schody drzewniane i drzwi u góry na hakach Zawiasach żelaznych i zamknięciem na Kłódkę. Drzwi do niego na hakach Zawiasach przez całe Drzwi i zamknięciem na Kłódkę. Okien dwie Szklannych z Kratami żelaznymi. Na przeciwko Szpichlerza, jest Dom w którym mieszka Organista, Dyrektor Szkołę utrzymujący, Dziadow dwóch Kościółowi służących i Babek dwie, w całym zabudowaniu jest Cztery Izby i cztery Komurki.

Dworek Kommendarski ma dwa pokoje, które ieden Piec ogrzewa, Komin i dwie garderobki. Okien Pięć w całym Zabudowaniu Drzwi czworo, i przy każdym Zamek żelazny do Kluczków, Komin murowany na wierzch wyprowadzony, Xięża Wikaryusze teraz mieszkają w iednym Dworku pod iednym Dachem i każdy ma z alkierzem Izbę, a w całym dworku dwie Izby i dwa Alkierze. W Srodku Sieni kuchenka, po trzy okna w każdej połowie przy drzwiach Zamki żelazne do Kłuz, w każdej połowie przy drzewiach Zamki, Piec ieden i Komin a w iedney połowie piec Piekarski, Komin ieden murowany nawierzek. Inne dwa Dworki przez swoiadałość tak są zruynowane, iż niewarte opisanie tylko zrzucenia.

Folwark Dubieński na Ulicy która się nazywa Pańska pod Klasztorem PP Karmelitanek, Wrota z Furtką do tego Folwarku na północ przy nich po prawey Ręce zaraz Chałupka dla Gospodarza, a przy tey Ogród Gospodarski, daley Szopka, w tyle Szopa, Stodół dwie na skład zboża z Pół Dubiensz hzecia mała na zgoniny, plewę i skład Gospodarskich rzeczy, w tyle tych Stodół Fruktowe drzewa dawne, i niedawno szczepione, tudzież dwa Chlewki. Po lewey Ręce od Wrót Dworek zasłużonego Dworskiego Kosztom Jego postawiony mającego nad Jurydykami dozór, przy którym iest Sadek niewielki, różnemi Drzewami Fruktowemi przez tegoż zasadzony i Ogródek gospodarski, daley idąc Szpihlerz, Staienka, Komurka, a pod Niemi Loszek niewielki na Łokci cztery szerokości i długości także Kosztem tegoż postawione [9, s. 47–52].

Szkółki⁴ przytym Kościele Parafialnym żadney niema ani Bakalarza czyli Derektóra i na niego żadnego Funduszu, lesz Organista w Domu swoim Dzieci uczy czytać pisać Nauki Chresciańskiej i obyczajności.

Szpital. Funduszu oddzielnego na Szpital niema, lecz JW Kaczkowski Biskup Karyopolitanski Dziekan Łucki Katedralny a Probocysz Dubieński z Litości Chrescianskiej Dworek wyznaczył, gdzie z iedney strony uboczy a z drugiej strony Organista mieszkają. Zas utrzymuie trzech Dziadow i trzy baby y one opatrzuie [9, s. 102].

Цвинтар при костелі. Про розташування цвинтаря в описі 1816 р. сказано: «За bramą z lewey strony nadziejzincu Proboszczowkim stoi Mur dzielony tenze dziedziniec od cmentarza Kościelnego ciągnący się koło studni» [9, s. 128]. Напроти рогу цвинтаря по протилежній стороні вулиці на мурованій колоні знаходилась статуя св. Роха, згадується в описі 1816 р. Про те, що костел володів ґрунтом через дорогу навпроти рогу цвинтаря свідчить угода 1783 р., укладена між ксьондзом та князем Михайлом Любомирським. Згідно неї здавна належний до костелу ґрунт, на якому розташований шпиталь на Вулиці до костелу, навпроти рогу цвинтаря, відходив на вічність до Михайла Любомирського [10, s. 2–2 od.]. Отже цвинтар займав південно-східний кут пробоцтва за мурованою дзвіницею, а на другому боці вулиці до згаданої угоди, був розташований шпиталь. Це пояснює розміщення тут статуї св. Роха, який, як відомо, був помічником хворих на чуму, холеру, а також покровителем лікарів. Через якийсь час після зазначеної заміни цю статую встановили на цвинтарі, де вона згадується у 1839 р. [11, s. 2 od.].

Підлегли костелу міщани проживали на території двох юридик.

Міська юридика. В Манифесті 1811 р. про неї записано: «Jurydyka Kościelna, tuż przy Kościele Farnym położenie swoje mająca, od czasów niepamiętnych w zarządzaniu y użytku Proboszczów Kościoła Dubieńskiego nie przerwanie zostaje...» [10, s. 29 od.]. Якщо взяти до уваги те, що у 1631 р. костел

володів 15 будинками на території міста [10, s. 14, 21 od., 22–22 od., 24 od.], то слід припустити, що вони належали до тієї ділянки, на якій у час створення описів локалізується міська юридика. Інші заселені міщанами дільниці, котрими володів костел на території міста в описах не зустрічаються.

Міська юридика знаходилася напроти пробоцтва по вулиці Чорній чи інакше Сірій (нині вул. Скарбова). Окрім вулиці Чорної проживання юридичан відзначене на вулиці Пекарській, що й дозволяє визначити просторове розташування міської юридики. Вона була розташована поміж сучасних вулиць Скарбової, Пекарської та Т. Шевченка (рис. 1).

В описі 1816 р. зазначається, що юридика розпочиналась за парканом, який оточує палац Олександра Ходкевича: «Na tey Ulicy Czarna czyli szara zwany na przeciwno opisanego placu proboszczowskiego zaraz za parkanem opasującym Pałac Jw. Hrabiego Alexandra Chodkiewicza, zaczyna się Jurydyka Proboszczowska» [9, s. 127–128].

Відомо, що в кінці XVIII ст. власником цього палацу був дідич Мізоча Криштоф Дунін-Карвицький, якому він слугував резиденцією на час проведення контрактів. Після смерті Карвицького (1813 р.) вдова продала палац власнику Млинова Ходкевичеві [12, s. 111].

Місцезнаходження палацу Карвицьких в Дубні залишалося довгий час невстановленим через брак джерел. Згадка про те, що юридика прилягає до палацу вказує на його розташування поблизу неї, а саме в її північно-східній частині, що підтверджується планами Дубна кінця XVIII – початку XIX ст. (рис. 1). На них в північному краю кварталу, який обіймала костельна юридика, на розі вул. Пекарської та Паненської, позначений кам'яний дім, що й може бути ототожнений з палацом Карвицьких [5, s. 132, рис. 2–3].

Стосовно передумов появи будівлі палацу Карвицьких на території костельного володіння слід звернути увагу на вписаний до книги Манифесту договір 1780 р. між ксьондзом Качковським та князем Михайлом Любомирським. У ньому йдеться про потребу князя Любомирського в ділянці, на якій би він зміг побудувати палац для своєї матері, княжни Гонорати Любомирської-Потій. Для цього було обрано приналежну костелу ділянку, а в обмін на неї до пробоцтва приписано іншу.

«Ru 1780 dnia 10. Februar u Dubnie między JO Xciem Michałem Lubomirskim Dóbr Miasta Dubna Dziedzicem z iedney, a sobą z drugiej strony, wieczyscie gróntow czyli placow w Mieście Dubnie leżących spisana rękami strón y Pozyiaćioł podpisana a Roku tegoż dnia 26. Aprila do Xiąg Grodu Łuckiego sposobem oblaty wniešioną Zamiane Mocą którey JO Xze Michał Lubomirski potrzebuiać dla Pałacyku dla JO Xzny Honoraty z Pocięioł Lubomirskiej WK matki swoiey zabudowanego placu przyległego z mocy Esekcyi do Kościoła Parochialnego Dubieńskiego należącego, y

⁴Шпиталь і школа подані згідно опису 1810 р.

w istatney Possessyi JW Xiędza Kaczkowskiego zostającego, ofiarował za ten grónt inny plac wieczyscie do tegoż Kościoła Dubieńskiego JW, Xdzu Kaczkowskiemu Proboszczowi Dubieńskiemu y następcem Jego nadać y zamianę uczynił... w czaście spisuiący się tey zamiany wnieśionym takową zamianę gróntów czyli placów postanawiając grónt Kościelny czyli plac, zaczynający się od ulicy w tyle Kościoła Farnego idącey, między placem, przez JP Daturego teraz trzymanym, a placem z drugiey strony Kościelnym wszerz na sążni ósm, wzdłuż zaś idąc prostą ścianą od placu Kościelnego ciągnącą się na sążni 43, aż do drogi y ulicy Parkańskiej, Ulicą zaś Parkańską do mostu z miasta ku Klasztorowi Pańien Karmelitanek ciągnącego się. JO Xciu Michałowi Lubomirskiemu y Sukcesorom Jego wieczyscie i niedzownie oddał, a nawzajem JO Xie Michał Lubomirski, grónt czyli plac z drugiey strony do gróntu Kościelnego przytykaiący zaczowszy od teyże drogi w tyle Kościoła farnego idącey, między gróntem Kościelnym, a gróntem przez W. Wolańskiego S. N. Teraz pósiadanym wszerz na sążni 11 łokieć 1 y czwierz łokcia, wzdłuż, nieco ukośną linią zastawiając plac y Dworek, przez W. Jełowickiego dotąd trzymany, w grónt Kościelny aż do drogi y Ulicy Parkańskiej na sążni 29, przeszedłszy zaś drogę Parkańska, prosto do Rowu, zastawiając chałupę Bazylego Jedyńca do miasta, a zajmując do Juryzdykcui Kościelney chałupę Franciszka Kucharza, wzdłuż od drogi do rowu na sążni 11 y poł, a brzegiem samego Rowu do Ulicy y mostu wyżej wspomnionego, z Miasta ku Panom Karmelitankom ciągnącego się, w nadgrode sobie ustapionego placu, JW Xiędzu Kaczkowskiemu Proboszczowi Dubieńskiemu u następcom Jego do Kościoła Farnego Dubieńskiego na wieczność oddał» [10, s. 1–2 od.].

Деталі угоди вказують на те, що йдеться про ділянку, яка розпочиналася від вулиці в тилу костелу і доходила до вулиці Парканської. Вулиця Парканська, як зазначається далі, вела до монастиря кармеліток. Отже під цієї назвою мається на увазі сучасна вул. Т. Шевченка. Під назвою Парканської в цій угоді вона стає відомою вперше і це четверта з відомих її назв. Так в реєстрі 1723 р. вона названа Шляхетською від замку [5, с. 126], в описі 1799 р. – Панською [9, с. 52], а на плані 1809 р. відмічена як Паненська [5, с. 133].

Невідомо, чи будівництво палацу розпочалося відразу після отримання Любомирським права на бажану ділянку, але Гонората померла в 1786 р., тож не виключено, що після цього новим власником ділянки став К. Дунін-Карвицький. Саме він, згідно твердження Р. Автаназі, збудував палац [12, с. 111].

Юридика за Луцькою Брамою. В генеральній візиті 1799 р. записано: «... zaczynająca się od Wału Zabramskiego, aż ku Słupu Murowanemu» [9, s. 52]. «Słup murowany» згадується як орієнтир для прив'язки земельних ділянок костелу і в раніші часи (1690 р.). Схоже, йдеться про знак, що означував початок передмістя. Місцезнаходження

юридики ілюструє план міста 1809 р., на якому чітко окреслено положення ділянки, що означена як «Юрыдыка костьола фарского» між оборонним ровом зі сходу, єврейським кладовищем з заходу та вулицею (нині Данила Галицького) з півдня [5, с. 139, рис. 12]. Згідно сучасного планування забрамська юридика не доходила до території зайнятої сьогодні автовокзалом. Відображена на плані 1809 р. ділянка окреслює лише територію проживання забрамських підданих костелу. Натомість ґрунти костелу та його підданих на захід від міста охоплювали набагато більші площі.

Записи маніфесту свідчать про те, що у 1625 р., коли відбувся обмін ділянками між парафіяльним костелом св. Андрія та бернардинами, костел не мав жодних володінь за Луцькою брамою. В 1631 р. для костелу також за брамою не було «жодної скиби землі виділено» [10, s. 24 od.]. Під 1635 р. костел, названий убогим, отримав право володіти шматком поля, яке по розмірах не перевищувала звичайного лану. І як зауважує автор маніфесту, цей шматок то не є села Тростянець і Іваниничі, частина села Сади, сім волок поля на Дубенських землях, якими костел володів у XVIII ст. [10, s. 21 od.]. Приведені дані лише приблизно подають початок набуття костелом перших ділянок та підданих на Забрамі. Таким часом слід визначити середину 30-х рр. XVII ст. Так на 1649 р. тут вже згадується плебанський фільварок, а кількість підданих становила 10 осіб. Поступово це число зростало: на 1698 р. – 19 осіб, 1708 р. – 18 осіб, 1763 р. – 50 осіб [10, s. 24 od., 45].

За Луцькою брамою костел володів також корчмою з правом пропінатії. В 1759 р. князь Януш Сангушко видав грамоту згідно якої за аренду цієї корчми дубенські орендарі мали виплатити костелу 600 злотих [9, s. 23].

У маніфесті зафіксовано також значні площі приналежних костелу ґрунтів на забрамській юридиці, окремі з яких піддаються локалізації. Проте у цій статті ми розглядати їх не станемо, у зв'язку із тим, що це виходить за межі окресленої теми.

Цвинтар. Католицький цвинтар знаходився за містом неподалік Луцького тракту. Він охоплював площу бл. 4 га на узвишші між сучасними вулицями Вигнанка та М'ятинська.

Opisanie Cmentarza Poblcznego za Miastem⁵

Przed przyściem do Cmentarza Wodległości na mierne staie stoi Chałupa nowo pobudowana na gróncie Proboszczowskim dla Kopacza Cmentarzewego, z drewa czyli z cywek Okrągłakowych słomą poszyta z Kominem Murowanym z Sieńi nad wyprowadzonym w ktorey Izb dwie iedna odwoch oknach w drzewo oprawnych druga o iednym i iednym piecu ogrzywalnym Kafłowym w Obydwoch Izbach piecy piekarne osobnę z Kominkami i bowdurami murowanemi z Blachami w nich zelaznemi na rożenkach, z ktorych do

⁵ За описом 1816 р.

duzego Komina dym wychodzi; Drzwi do obydwóch Izb Stolarskiej roboty na zwiasach i Hakach zelaznych z Klamkami Haczykami i wrzećiazami do Zamykańia na Kłódkę, ściel w obudwach Izbach z Tarcie na trzech belkach ułożona w sieńiach na przelot drzwi z oboch stron na Zawiasach podwoynych z Klamkami Zelaznymi do Zamykańia, w tychże sieńiach komorek dwie ścianą drewnianą przedźcilonych bez ścieli i bez drzwi, Wtey iedney Izbie są dwie okien, mieszka Kopacz cmentarza pilnujący Wincenty Migdalski z Zoną Motrą i z dwoma coreczkami, płatny za kontraktem od Xiędza Proboszcza; Uktorego w Izbie są dwa zydle Skarbowę i bijek dwie zelaznych skarbowych; Zgodzony na Rok za Zll. Poll. Sześćdziesiąt zll. 60 i na ordynaryąbierze od Xiędza Proboszcza Zyta Kory Sześć 6. Jęczmieńa Korcy Dwa 2. Hreczki Korcy Dwa 2; Jest iego obowiązkiem bez płatnie za znaczkami od Jmę Xiędza Komendarza wydawanemi Kopai doły czyli groby na Cmentarzu na chowanie ćiiał umarłych, w drugiey Izbie oiednym Oknie mieszka pracowity Anton Romańiuk kaleka w Komornym z swą zoną i coreczką z miłosieirdzia bezpłatnie.

Cmentarz obszerny między słupami murowanemi dachówką pokrytemi ma ściány z drzewa tartego, w krzesłach na dwa sążnie długości w Mur osadzonego, takich krzesel czyli odstępów między słupami murowanemi, ma w pozdłoz z oboch stron po 28m; w poprzed gdzie Brama stoi Krzesel 12ćie a Za Kaplicą Krzesel 14ćie. Do tego Cmentarza Brama wiezdna murowana pokryta dachówką z krzyżem zelaznym nad nią osadzonym, w Brami wrota podwoyne sztachetowe na Kłódką zamykaiąca się; Zaras za Bramą Dzwonńiczka na czterech słupach poddaszkiem gontami pobitym, wniew Dzwonek czyli Sygnaturka Spizowa Spora, za dzwonńiczką Figura wysoka z Korpusem drewnianym Malowana; Od Bramy do samey Kaplicy ulica prosta pod sznur drzewami wysadzana, i po pod ściány parkanu podobnez drzewka iako to Jaśisńina Topole i wierzby wysadzane.

Kaplica z drzewa tartego budowana w Kwadrat gontami pobita nad facyatą krokwiastą Krzyz spory zelazny w Slybrze blachą białą obitym, umocńienią potrzebiący, Drzwi pierwsze do przysiąku podwoynę na Zawiasach i Hakach zelaznych, w Mieyscu wrzećiazą zasówką zelazną na Kłódką zamykaiące się, Wprzysiąku powała z Tarcie tamze po prawey srtonie Komórka z Drzwiami poiedynczemi oiedney zawiaśię Zelazney, bo druga oderwana, Zwrzećiazem do Zamykańia na Kłódkę, do Samey Kaplicy z Przysiąka drzwi poiedyncze szerokie na zawiasach dwoch i Hakach Zelaznych z Antabą do Klamki na zamek Francuski z kluczem takimze zamykaiące się. Drugie drzwi poboczne z lewey strony w Kaplicy oiedney Zawiaśię zelazney bo druga takze oddarta, zabite ze srodka gwozdziami bez zamku, w Kaplicy okien Trzy w kazdym Kwatera iedna do odmykańia na zawiasach z Haczykami, przy kazdym oknie krata zelazna ze srodka przybijaną, po dwi sztab podłoznych zelaznych, apo trzy wpoprzed z koleami weszy zakrzywianemi maiące, ściel i podłoga

z Tarcie, Ołtarzyk naprzepieczeniu pod suffit z tarćie wyńiešionym Malowany w Kolumny wielki Pana Jezusa Nazaranskiego po Bust bez ram, Mensa czyli stół Ordynaryiny Stolarskiej roboty z Antepedium na płótnie Kleiową Malowanym; Lichtarzow drewnianych toczonych większych i mńiyszych 14ćie po prawey strońie Ołtarzyka przepirzeńu niższe starćie niby na Zakrystykę przypieraiące do ściány [9, s. 132–133] .

Описи та Манифест 1811 р. в зіставленні з іншими джерелами, дозволяють виділити існування у Дубні п'яти або шести костелів за всю історію католицької парафії.

1. Костел св. Андрія (друга половина XVI – перша чверть XVII ст.) .
2. Костел «убогий» 30–40-х років XVII ст.
3. Костел згаданий фон Вердумом 1671 р., можливо той, на будівництво якого в 1656 р. жертвувала кошти Барбара Зайковська (друга половина XVII – перша чверть XVIII ст.)
4. Костел Вознесіння Пресвятої Діви Марії (?) збудований князями Сангушками (1725–1790 pp.)
5. Костел тимчасовий Вознесіння Пресвятої Діви Марії (1790–1811 pp.)
6. Костел Яна Непомуцького (1790–1794, 1817–1830 pp.)

Костельні описи засвідчують, що житлові і господарські будівлі плебанії будувалися в першій половині 80-х pp. XVIII ст. Виняток становив лише льох, збудований в 1794 р. та дровітня поставлена в 1792 р. Важливо, що цей новий льох був прибудований до двох старіших. Зберігалися також рештки інших давніх будівель, що не були описані. Розбудова плебанії мала плановий характер і відображає багатство католицької парафії міста в останні десятиліття XVIII ст. Про це свідчить також будівництво кам'яного костелу невдовзі після руйнації дерев'яного. Поки він будувався духовні потреби прихожан забезпечувалися у виставленому тимчасовому костелі. Лише окупація Волині Російською імперією та Третій поділ Польщі погіршили становище парафії, що відобразилось у тривалому відкладенні цього будівництва.

Перенесення костелу у 30-х pp. XVII ст. в північну частину середмістя призвело до появи навколо нього цілого кварталу зайнятого костельною плебанією. Усталення меж цього базового компоненту парафії сприяло регуляції забудови по таких обмежувачих його вулицях як кн. Острозького, М. Лисенка, М. Драгоманова та Скарбової. Тому комплекс плебанії здійснив вагомий вплив на формування планувального простору середмістя Дубна. Розташування костелу призвело до перетворення його будівлі на архітектурно-планувальне завершення вулиці Кирила і Мефодія. Це підсилює її громадське та економічне значення. Очевидно, що вже у XVII ст. зазначена вулиця була однією із самих людних у місті, зберігаючи цю рису протягом XVIII – першої половини XX ст., а в значній мірі і сьогодні.

ДЖЕРЕЛА

1. Гупало В.Д. Середньовічний цвинтар при костелі св. Андрія у Дубні // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – с. 166–184.
2. Дмитренко Т. Історія Дубенського римо-католицького костелу Яна Непомуцена // «Там, де Ікви срібні хвилі плінуть...». Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої українсько-польським взаминам на Дубенщині 17–18 вересня 2005 р. – Дубно, 2005. – с. 33–34;
3. Дмитренко Т. Історія міста Дубна і краю у візитаційних та храмових книгах костелу Яна Непомука XVIII–XIX ст. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2011. – Вип. IX. – Ч. II. – с. 59–62.
4. Иванишев Н.. О древних сельских общинах в Югозападной России / Изд. Киев. Археограф. Коммиссии. – К.: В тип. Федорова и Мин., 1863.
5. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – с. 122–142.
6. Тарутінова І.В. Комплекс споруд монастиря Бернардинів в місті Дубно Рівненської області. Історична записка. Машинопис // Науковий архів ДІКЗД. – К., 1996.
7. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі... [пер. І. Сварник] // Жовтень, 1983. – № 10. – с. 98–99.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К.: Критика, 2008. – 472 с. іл.
9. Фонди ДІКЗД. – Кн. 7732/ДІІІ – 4459.
10. Фонди ДІКЗД. – Кн. 7729/ДІІІ – 4456.
11. Фонди ДІКЗД. – Кн. 2625/Д V – 3016.
12. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo Wołyńskie. Ziemie ruskie Korony. – Wrocław-Warшава-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. – Т. 5. – Część II. – 698 s.
13. Bohdziewicz Piotr. Studia z dziejów sztuki polskiej w okresie baroku i rokoka. Kościół i klasztor OO Bernardynów w Dubnie. – Lublin, 1973.

У статті розглянуто планувально-архітектурні особливості структури католицької парафії м. Дубно. Матеріал базується на відомостях письмових документів костелу кінця XVIII – початку XIX ст. Ці джерела значно збагачують уявлення дослідників про історію католицької парафії, дозволяють краще пізнати і осмислити її роль в житті міста. Більша частина поданого у статті матеріалу вводиться у науковий обіг вперше. Тому стаття заслуговує на увагу і використання в історично-краєзнавчих дослідженнях та наукових студіях з історії Дубна та Волині.

Architectural planning peculiarities of the catholic parish structure of Dubno are reviewed in the article. The matter is based on the written records of the cathedral of the late XVIII – the beginning of the XIX century. These sources substantially enrich the explorers' vision of the history of the catholic parish, enabling to more thoroughly understand and estimate its role in the life of the town. The bigger part of the information presented in the article is introduced into scientific use for the first time. Therefore, the article.

MIASTECZKO MACIEJÓW (OBECNIE ЛУКІВ) NA WOŁYNIU I JEGO CERKIEW W XVIII WIEKU

Unicki biskup chełmski i bełski Maksymilian Ryłło wizytując w latach 1759–1762 swoją diecezję odnotował wśród 526 opisanych jej świątyń obecność zaledwie 9 cerkwi murowanych – wśród nich także świątyni w Maciejowie¹. Kontekst powstania cerkwi murowanej właśnie tu – w niewielkim wołyńskim miasteczku – wart jest zbadania.

Maciejów «o 3 mile od Włodawy odległy»², za czasów Rzeczypospolitej znajdował się w ziemi chełmskiej województwa ruskiego, dziś położone jest na Ukrainie, na terenie Wołyńskiej obłasti – 20 km na wschód od Lubomla i 25 km na zachód od Kowla. Miasto zostało założone w 1557 r. przez Stanisława Maciejowskiego³. Maciejowscy herbu Ciołek wywodzili się z Maciejowic położonych w ziemi stężyckiej województwa sandomierskiego⁴. Stanisław – starosta lubomelski, a następnie chełmski, w końcu kasztelan sandomierski i marszałek nadworny koronny, uczestnik wojny z Moskwą, związany był blisko z dworem królewskim. Za swoje zasługi otrzymał od króla Zygmunta Augusta przywilej na założenie na gruncie należącej do niego wsi Łuków miasta na prawie magdeburskim, i na wybudowanie tu zamku⁵. Maciejów miał być ośrodkiem dóbr rodzinnych⁶, ale po śmierci Stanisława (1563) któryś z jego synów – starszy Kasper (starosta lubomelski, a następnie kasztelan lubelski) albo młodszy Stanisław – sprzedał je w 1575 r. księciu Andrzejowi Iwanowiczowi Wiśniowieckiemu – wojewodzie wołyńskiemu⁷. Książę Andrzej nie pozostawił męskich potomków, toteż po jego śmierci (1584), w wyniku działów rodzinnych (1593) Maciejów dostał się jego córce Hannie, zamężnej z Mikołajem Sapiehą z Kodnia. W ten sposób miasto trafiło do Sapiehów i było w ich rękach przez następnych kilkadziesiąt lat. Po śmierci Hanny (1596) i Mikołaja (1599) właścicielami Maciejowa został jeden z ich pięciu synów – Fryderyk (zm. 1626) wraz z żoną Ewą Skaszewską⁸. Po nich dziedziczyli dobra ich synowie: Tomasz, Jan Fryderyk i Aleksander. Z nich szczególnie związany z tym miastem by Aleksander – biskup wileński (zm. 1671). Chętnie tu przebywał i często podpisywał się jako «Pan na Maciejowie»⁹. Po nim majątkiem zarządzali jego bratankowie: syn Krzysztofa – Władysław i syn Jana Fryderyka – Mikołaj¹⁰.

W roku 1680 wspomniany wyżej Władysław Sapieha – cześnik Wielkiego Księstwa Litewskiego – sprzedał dobra maciejowskie Atanazemu Międzyńskiemu herbu Suchekomnaty (1639–1723). Centrum dóbr stanowiło miasto Maciejów «z zamkiem warownym w fosie będącym z dwoma mostami zwodzonymi

łańcuchowymi y strażnicami czterema»¹¹. W rękach Międzyńskich dobra te zwane «Maciejowszczyzną» (miasto wraz z okolicznymi wsiami) znajdowało się przez ponad dwieście lat.

Międzyńscy wywodzili się z województwa płockiego na Mazowszu. Piotr Międzyński – ojciec Atanazego – związany był blisko z Jakubem Sobieskim, ojcem przyszłego króla Jana III, z którym to Janem w konsekwencji Atanazy też był blisko zaprzyjaźniony i często towarzyszył mu w wyprawach wojennych, uczestnicząc w wielu bitwach z Turkami i Tatarami (m.in. Podhajce, Chocim, Wiedeń, Parkany), dzieląc z nim niejednokrotnie namiot. Kiedy Jan Sobieski został królem (1674) Atanazy Międzyński nadal pozostał w jego otoczeniu, a król «wielce go lubił i majątkowo podnosił». W kolejnych latach Międzyński otrzymał starostwa łosickie, łuckie i krzepickie, a także tytuły łowczego wielkiego koronnego (1684), podskarbiego nadwornego koronnego (1689). Udział w wielu wyprawach wojennych oraz piastowane stanowiska pozwoliły na znaczne powiększenie jego dóbr. W jego posiadaniu znalazły się 22 miasta i 426 wsi – m.in. oprócz odziedziczonych po ojcu Zawieprzyc w Lubelskiem i otrzymanych w posagu żony dobrach sieleckich nabył klucz połajewski w Poznańskim i dobra maciejowskie na Wołyniu¹². Choć chętnie i często przebywał w Zawieprzycach to jednak Maciejów stał się jego główną siedzibą – właśnie tu rozbudował dawny zamek na swoją główną rezydencję¹³. Za czasów króla Augusta II Sasa, Atanazy walczył ze Szwedami i wojskami Stanisława Leszczyńskiego, za co w konsekwencji w 1706 r. wojska szwedzkie spustoszyły jego dobra w województwie lubelskim i na Wołyniu, tak, że w ostatnich latach życia Międzyński musiał poświęcić sporo czasu i funduszy na przywracanie w nich porządku. Jakąś rekompensatą był tytuł wojewody wołyńskiego (1713). Jeszcze za jego życia odbudowę Maciejowa zajął się jego najmłodszy syn Piotr Michał (1695–1776), któremu ta część dóbr część przypadła w udziale przy podziale majątku ojca. Piotr Michał Międzyński – kasztelan chełmski, a następnie wojewoda czernichowski był założycielem wołyńskiej gałęzi tego rodu. Po jego śmierci dobra maciejowskie zostały podzielone. Część z Maciejowem, Okuninem i Zaczerneczem została własnością jego starszego syna Adama Kajetana – generała wojsk saskich, starosty krzepickiego, a druga część z Horodnem, Podhorodnem i Nowosiólkami przypadła młodszemu synowi Józefowi – staroście śmidyńskiemu, właścicielowi Zawieprzyc¹⁴. Po śmierci Adama Kajetana (zm. 1779)

Rys. 1. Maciejów, fragment mapy Wołyńskiej, skala 1: 100 000 – lata 30 XX w.

Rys. 2. Orda N. Maciejów, kościół p.w. św. Stanisława i św. Anny – z tyłu za kościołem częściowo widoczna cerkiew p.w. św. Paraskewii. Ok. 1870 r.

dobrze określane w 1787 i 1793 r. jako niepodzielne, były własnością «generałowiczów saskich» – Piotra Augusta i Franciszka Ksawerego, którzy wówczas znajdowali się zapewne jeszcze pod opieką matki – Marii Klaudyny Kollowart. Z nich właścicielem Maciejowa został z czasem Franciszek Ksawery – marszałek szlachty powiatu kowelskiego (1766–1854).

Po III rozbiorze Polski (1795) i włączeniu tych terenów do Cesarstwa Rosyjskiego dobra pozostały w rękach Międzyńskich aż do początku XX w. Kolejnymi właścicielami Maciejowa byli: syn Franciszka Ksawerego – Atanazy (1808–1871), a następnie syn Atanazego – kolejny w tym rodzie Franciszek Ksawery (1841–1916)¹⁵.

To właśnie w Maciejowie rodzili się kolejni Międzyńscy z wołyńskiej gałęzi tej rodziny i tu po śmierci byli chowani. Ostatnim właścicielem dóbr maciejowskich (już mocno zadłużonych) był wspomniany Franciszek Ksawery. Najpierw wyprzedał znakomite zbiory sztuki, a w 1891 r. sprzedał pałac diecezjalnemu duchowieństwu prawosławnemu, które kilka lat później (1894) przeniosło tu gimnazjum z Mielców¹⁶.

W 1870 r. w Maciejowie w 240 domach mieszkało 1035 mieszkańców (z tego połowę stanowili Żydzi). Były tu 2 kościoły (jeden parafialny z filialną kaplicą w Horodnie), jedna cerkiew, 2 kaplice (pałacowa w parku i cmentarna), synagoga, poczta i stacja kolejowa. Drobne zakłady przemysłowe to: 3 cegielnie, 6 garbarni, 2 mydlarnie, gorzelnia i browar¹⁷. Na początku XX w. liczba mieszkańców wzrosła do 2844, a liczba domów do 339. Jeden z kościołów Rosjanie zamienili na cerkiew (1875), a drugi rozebrali (1901). Oprócz synagogi Żydzi posiadali tu także 2 domy modlitwy¹⁸. W okresie międzywojennym Wołyń należał do Polski. W 1928 r. Maciejów liczył około 3 tys. mieszkańców¹⁹. W czasie II wojny światowej tereny te zajął Związek Radziecki (wrzesień 1939). Po wojnie administracja radziecka zmieniła nazwę miasta na Łuków (1946). Po uzyskaniu niezależności przez Ukrainę w 1989 r. taka nazwa miejscowości pozostała²⁰.

W wieku XVIII miasto tworzyła przede wszystkim drewniana zabudowa mieszkalna, gospodarcza i

użyteczności publicznej, jednak najbardziej charakterystycznymi elementami krajobrazu miasta była zabudowa murowana – otoczony parkiem barokowy pałac i kaplica rokokowa (w parku)²¹, kościół farny p.w. św. Stanisława i św. Anny²², kościół szpitalny p.w. św. Michała Archanioła²³, kaplica cmentarna²⁴, cerkiew parafialna p.w. św. Paraskewii²⁵ oraz synagoga²⁶. W literaturze wspomniana jest też cerkiew św. Cyryla i Metodego wzniesiona w końcu tego stulecia²⁷.

Spośród wyżej wspomnianych obiektów najstarszą tradycję ma cerkiew parafialna. Jej obecność wymieniana jest w rejestrach podatkowych od 1510 r., przez cały XVI w. – początkowo we wsi Łuków, a od 1564 r. w miasteczku «Maczeyow»²⁸. Od XVII w. parafia ta odnotowywana jest w spisach związanych z tradycją unicką – w wykazie duchowieństwa protopopii lubomelskiej diecezji chełmskiej obecnego w 1620 r. na soborczyku w Lubomlu (ojciec Marko)²⁹, a także w wykazie parafii w protoprezbiterii lubomelskiej z 1696 r.³⁰

O cerkwi więcej dowiadujemy się z opisów wizytacyjnych unickiej diecezji chełmskiej z XVIII w. Parafia w Maciejowie należała wówczas do dekanatu lubomelskiego. W Archiwum Państwowym w Lublinie zachowało się 8 jej wizytacji (1721, 1740, 1759, 1773, 1779, 1787 – dwie, 1793 r.)³¹ i jedna «Rewizya» (1760)³². Opisy tam zamieszczone są na ogół lakoniczne, ale i tak dosyć istotnie przybliżają nam obraz unickiej tradycji cerkiewnej w tym czasie.

Kiedy w 1721 r. wizytator (biskup Józef Lewicki) przyjechał do Maciejowa³³ nie zastał tu cerkwi, ponieważ kilkanaście lat wcześniej (1706) została ona wraz całym miastem «od Szwedów Spalona». Na jej miejscu stała kaplica «do czasu wybudowana». Dwadzieścia lat później (1740) przybył tu na wizytację kolejny biskup chełmski – Felicjan Filip Wołodkowicz. Zastał on tu już nową murowaną cerkiew, przy której stała także nowa dzwonnica – drewniana, pełniąca również funkcję bramy na cmentarz przycerkiewny. Powszechnie przyjęta data powstania nowej świątyni – rok 1723 – znana jest z inskrypcji znajdującej się na nadprożu wrót dzwonnicy-bramy. Można przypuszczać, że jest

Rys. 3. Maciejów, cerkiew p.w. św. Paraskewii.
Fot. z 1930 r.

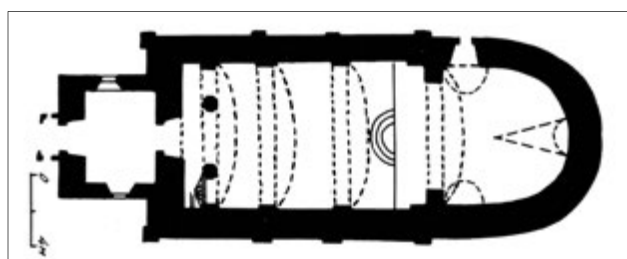

Rys. 4. Maciejów, cerkiew p.w. św. Paraskewii wraz z dzwonicą – widok od pd.-zach. Fot. P. Sygowski, 2006.

to właściwie data zakończenia prac budowlanych, których ostatnim etapem była właśnie budowa dzwonnicy. Wzniesienie cerkwi murowanej wymagało więcej sił i środków finansowych, można więc założyć, że budowa jej mogła zacząć się co najmniej w 1722 r., a niewykluczone, że nawet jeszcze w 1721 r. Impulsem mogła być sugestia wizytatora, który był na terenie dekanatu lubomelskiego w lutym tego roku. Trzeba zauważyć, że rok 1720 jest uważany za rok zakończenia odbudowy (budowy) kościoła – z funduszy Atanazego Miączyńskiego – i rok rozpoczęcia przez jego syna Piotra prac przy odbudowie pałacu. Musiała więc tu działać w tym czasie jakaś większa ekipa budowlana. Mogło to skłonić kolatora do skorzystania z niej przy wznoszenia nowej, już murowanej cerkwi.

Wybudowana wówczas świątynia dotrwała do dziś w niewiele zmienionym kształcie. Cerkiew ta jest orientowana, składa się z stosunkowo dużego, półkoliście zamkniętego prezbiterium i niewiele od niego szerszej, prostokątnej, trójprzęsłowej nawy, poprzedzonej niewielkim przedsionkiem na planie kwadratu. Brak zakrystii. Prezbiterium jest nie tylko niewiele węższe od nawy, ale także niewiele niższe, kryte dachem kalenicowym (nad półkolistym zamknięciem dach ma formę połowy stożka) również niewiele niższym od dwuspadowego, kalenicowego dachu nad nawą. Nad przedsionkiem jest także dach dwuspadowy, kalenicowy w proporcjach komponujący się z pozostałymi dachami. Cerkiew jest z zewnątrz i wewnątrz otynkowana, ściany zewnętrzne i wewnętrzne podzielone są regularnie rozmieszczonymi pilastrami wspierającymi proste belkowanie. Charakterystycznym elementem dekoracyjnym bryły są ściany szczytowe świątyni, których krawędzie ozdobione są drobnymi, regularnie rozmieszczonymi falkami, a u dołu sterczynami. Podobnie zdobiony jest szczyt przedsionka, z tym, że poszczególne falki tu są ostro zakończone u góry. W ostatnich latach zlikwidowano sterczyny u dołu tego szczytu.

Dachy cerkwi, jak można się domyślać, pierwotnie kryte były gontem, który po 50 latach zaczął już

Rys. 5. Maciejów, cerkiew p.w. św. Paraskewii. Plan.

przeciekać. W 1773 r. wizytator zasugerował wymianę pokrycia na dachówkowe, co zostało powtórzone przez niego również w 1779 r. Wymiana ta musiała wkrótce nastąpić, gdyż w już 1787 r. odnotowano obecność na dachu dachówki. Takie pokrycie widzimy jeszcze na fotografiach z 1930 r. jak i czasów po II wojnie światowej³⁴. W ostatnich latach (nie ustalono dokładnie kiedy) zastąpione ono zostało pokryciem blaszanym. Na środku jeszcze gontowego dachu nad nawą znajdowała się «kopuła pobita blachą» (1759), czyli wieżyczka w formie barokowej latarni, w której od 1779 r. odnotowana jest obecność dzwonka sygnaturki. Wydaje się, że to do dziś zachowana wieżyczka, na co wskazują jej barokowe formy. Jakimś cudem nie uległa przekształceniu w czasach rosyjskich. W 1740 r. dach wieńczyły 3 krzyże żelazne. Jeden krzyż znajdował się na «kopule» (1759), a pozostałe być może tak jak współcześnie – wieńczyły ścianę szczytową elewacji frontowej i ścianę szczytową zamykającą nawę od wschodu.

Z opisu cerkwi z 1740 r. wynika, że albo przed nawą początkowo nie było przedsionka, albo drzwi zamykały tylko wejście z przedsionka do nawy, gdyż wymienione są wówczas tylko jedne drzwi «dwoiste». Dopiero od 1773 r. odnotowano «Drzwi na zawiasach żelaznych dwoje» (do przedsionka i z przedsionka do nawy). Również zagadkowa jest podana w 1740 r. ilość okien – 8 (szyby oprawne w ołów), co powtórzono w 1773 r. Obecnie jest 9 okien – 6 w nawie i 3 w prezbiterium, więc z czasem zapewne przybyło 1 lub 2 okna w prezbiterium.

Jak wspomniano wyżej zapewne końcowym elementem budowy było wzniesienie na osi cerkwi stojącej osobno drewnianej dzwonnicy-bramy – zachowanej do dzisiaj. Jej konstrukcja jest bardzo ciekawa. Połączono w niej zrąb dolnej kondygnacji z konstrukcją słupowo-ramową, z dodatkowymi zastrzałami w górnej kondygnacji, która na zewnątrz otwiera się podwójną galerią arkadkową. Świadczy to o wysokim profesjonalizmie budujących ją cieśli. Wzniesiono ją – jak głosi inskrypcja na nadprożu – w 1723 r. W 1740 r. dzwonnice określono jako jeszcze nową, z 5 dzwonami³⁵, w 1773 r. zalecono remont jej dachu, co też wkrótce musiało nastąpić, gdyż w kolejnych wizytacjach określona jest ona jako «porządna». Ilość dzwonów nie zmieniła się do 1793 r. Interesujące jest wzniesienie drewnianej dzwonnicy przy murowanej cerkwi.

Od 1759 r. wspomniane jest ogrodzenie terenu cmentarza przycerkiewnego drewnianym parkanem, wyremontowanym – po uwagach wizytatora – w 1779 r.

Ogólnie stan cerkwi i dzwonnicy w czasie ostatniej wizytacji (1793) określono jako «przyzwoity».

Zastosowana przez biskupa Józefa Lewickiego konstrukcja opisu wizytacyjnego cerkwi w diecezji chełmskiej (1720–1725) nie była do końca zgodna z ustaleniami Synodu Zamojskiego – w porównaniu z opisami wizytacyjnymi cerkwi innych diecezji jest ona bardzo uproszczona. Konsekwencją tego jest to, że o malarskim i rzeźbiarskim wyposażeniu wiemy bardzo mało. Więcej uwagi poświęcano opisowi sprzętów liturgicznych, naczyń, szat i ksiąg. W przypadku odnotowanego w 1721 r. wyposażenia cerkwi Maciejowskiej warto zauważyć, że wizytacja wymienia dosyć dużo jego elementów, co sugeruje, że w czasie pożaru w 1706 r. udało się jakąś część sprzętów uratować.

Z najstarszego opisu nowej murowanej już cerkwi (1740) wiadomo, że była ona «w ołtarzach nowych porządna». W tym lakonicznym określeniu można się domyślać obecności także ikonostasu. Dodatkowo na jego obecność wskazuje m. in. rozbudowana «ściana tęczowa» – zawężająca przejście z nawy do prezbiterium, która stanowiła konstrukcyjne wsparcie dla przegrody ikonostasowej. Przy braku zakrystii duże rozmiary prezbiterium pozwalały na to, żeby przestrzeń za ikonostasem mogła pełnić również funkcję zakrystii. Obecność «Deisusu» – jak często określano w wizytacjach ikonostasy – odnotowano dopiero w 1793 r. Określenie przez wizytatora, że «Deisus» jest «wcale ozdobny», a 4 ołtarze boczne «porządne», wskazuje na ich dobry poziom wykonania. Niestety ikonostas ten nie zachował się, został w czasach rosyjskiego prawosławia zastąpiony kolejnym, istniejącym do dziś.

Informacja ogólna o «ołtarzach porządnym» (1740) sugeruje obecność tu także ołtarzy bocznych. Nie określono jednak o jakiego typu ołtarze chodzi – czy wspomnianych w 1773 r. 5 ołtarzy «porządnym» to ołtarz główny i 4 ołtarze boczne stojące samodzielnie, czy też ołtarz główny i 4 ołtarze boczne «namiestne» – utworzone przez dostawienie mens do ikon namiestnych.

Rys. 6. Maciejów, cerkiew p.w. św. Paraskewii. Dzwonnica – inskrypcja z datą budowy cerkwi. Fot. P. Sygowski, 2006

Rys. 7. Maciejów, cerkiew p.w. św. Paraskewii. Ikona św. Jerzego z 1718 r. Fot. P. Sygowski, 2006

Tak właśnie początkowo tworzone ołtarze boczne w cerkwiach³⁶. Użycie przez wizytatora bazylianina o. Faustyna Kaube – zwolennika nowych rozwiązań w cerkwi – określenia «porządne» wskazuje tu na ołtarze boczne stojące samodzielnie. Mensy ołtarzy osłonięte były kurdybanowymi antepediami wytłaczanymi w złożone kwiaty. Wydaje się, że wspomniane w wizytacjach ołtarze boczne to zachowane do dziś barokowe kioty, utworzone za czasów rosyjskich poprzez rozebranie mens ołtarzowych (zob. niżej).

Brak bardziej szczegółowych informacji o wyposażeniu ikonowym. Obecność niektórych ikon odnotowana jest przy okazji opisanego znajdującego się na nich dekoracji metalowych. Od 1773 r. wymieniana jest dekoracja ikony św. Onufrego, na której był srebrny

koszyk, berło, korona, gwiazdka i krzyżyk, a także odnotowana jest dekoracja ikony św. Paraskewii, na której była srebrna palma, miecz, «gors» i «czapragi». Obrazy te umieszczone były prawdopodobnie w bocznych ołtarzach, na co wskazują niewielkie obrazki ze scenami z życia tych świętych umieszczone w zachowanych do dziś barokowych obramieniach akantowych, flankujących środkowe kwatery kiotów. Ikony w tych kwaterach zostały z czasem wymienione na bardziej zgodne z estetyką prawosławia rosyjskiego, pozostały natomiast stare sceny we flankujących część centralną «skrzydłach». Podobnie zachowały się sceny z życia św. Mikołaja w kolejnym, trzecim ołtarzu – w czwartym ołtarzu (Świętej Rodziny?) są tylko akantowe uszaki obramienia – brak obrazków ze scenami.

Wizytacje XVIII w. wymieniają w cerkwi obecność 20 koron srebrnych «bez pozłoty» (1779) i kilku koron srebrnych pozłacanych – zdobiących bliżej nieokreślone ikony. Ilość koron pozłacanych wzrosła od 3 (1740) do 6 (1793). Zdobiły one zapewne ikony namiestne w ikonostasie – Chrystusa, Matki Boskiej z Dzieciątkiem, św. Paraskewii i zapewne św. Mikołaja i jakieś ikony w ołtarzach bocznych. Któreś z przedstawień w tej cerkwi cieszyło się kultem, gdyż już w najstarszej z wizytacji odnotowano 15 srebrnych tabliczek, a ilość wotów wrosła z czasem do 23 tabliczek, 4 serduszek i 24 sznurków koralu (1793).

Najciekawszą z zachowanych tu do dziś ikon jest przedstawienie św. Jerzego zabijającego smoka. Według inskrypcji została ona namalowana 26 sierpnia 1718 roku przez Pawła Horbaczuca i jego żonę Marię za odpuszczenie grzechów swoich i rodziców – Sawy i Juliany (?). Jeśli ikona ta pochodzi z cerkwi Maciejowskiej, to została ofiarowana w czasie, kiedy na miejscu spalonej cerkwi stała czasowa kaplica.

Pisząc o malarskim wyposażeniu cerkwi nie sposób nie odnotować obecności w Maciejowie w XVIII w. rodziny malarzy Michalskich – rzymskokatolików malujących także obrazy do cerkwi. Jak wykazały badania Wołodymira Aleksandrowycza Stanisław Michalski notowany jest w zapisach archiwalnych dotyczących Maciejowa od 1738 do 1778 r., a jego synowie Tomasz i Wojciech do 1784 r. Ikony malowane przez nich trafiały do okolicznych cerkwi (Horodno, Klusk, Paryduby, Nowosiółki, Chworostów), a także do bardziej odległych (Dywin – obecnie na Białorusi). Mało prawdopodobne, żeby ikon ich autorstwa nie było w cerkwi maciejowskiej, jednak obecnie wydaje się, że współcześnie już ich nie ma. Oprócz Michalskich działał tu w tym czasie malarz Szymon Rufaczewicz, snycerz Jan Dwornicki i stolarze Oleksy i Franciszek³⁷. Obecność tylu artystów mogła wiązać się z intensywną odbudową prowadzoną przez Piotra Miączyńskiego na terenie miasta i poza nim po zniszczeniach w czasie wojen szwedzkich, w kontekście obrania sobie Maciejowa przez nowego właściciela na główną swoją siedzibę.

Jeśli chodzi o wyposażenie cerkwi w sprzęty liturgiczne to warto zauważyć, że było ono lepsze niż w

innych okolicznych wiejskich cerkwiach. Puszki na prosforę już w 1721 r. były cynowe (dwie) – w czasie, kiedy w wielu cerkwiach używano jeszcze puszek drewnianych, pozłacanych³⁸. Do 1759 r. puszki te zostały zastąpione srebrnymi, wewnątrz pozłacanymi, a ich ilość wzrosła do 4 (1793). Już od pierwszej wizytacji (1721) kielichy z patenami, gwiazdami i łyżeczkami były srebrne wyzłacane (2), podczas kiedy w innych cerkwiach były na ogół cynowe. Ich ilość wzrosła z czasem do 4 (1793).

Nowym wyposażeniem – związanym z tradycją unicką – były dzwonki ołtarzowe – 3 w 1721 r. i aż 7 w 1787 r. Krzyże ołtarzowe były cynowe (4), z plastycznie przedstawioną postacią Chrystusa Ukrzyżowanego – w tym jeden «wielki z passą pozłocistą». W 1773 r. w wyposażeniu pojawiła się niewielka monstrancja w formie nadstawki nad puszkę na prosforę, a już niedługo – w 1779 r. – była tu nowa monstrancja – srebrna, pozłacana, z promieniami, 4 aniołkami, melchizedechem i koroną w zwieńczeniu.

Z innego wyposażenia warto wymienić łódkę cynową i cynowy lawaterz oraz «Lustr» (lichtarz) wiszący mosiężny. W 1793 r. było tu 6 chorągwi adamaszkowych z obrazami oraz 4 buńczuki (z nich 2 nowe).

Wśród tradycyjnego zestawu ksiąg liturgicznych miejsce wydania podano przy Ewangelii która była druku lwowskiego, oprawna w zielony aksamit (1773), oraz przy Służebnikach – w 1740 r. były dwa: wileński (unicki) i lwowski (prawosławny), z czasem (1787) doszedł poczajowski (także unicki). Od 1779 r. wymieniana jest w zestawie ksiąg «Ewangelia polska z naukami Kurzenieckiego».

Obowiązek opieki nad parafiami, także unickimi należał tradycyjnie do kolatora. W XVIII w. byli nimi właściciele miejscowości, zazwyczaj rzymskokatolicy³⁹. Nie wszyscy właściciele stosowali się do obowiązku kolatorskiego, ale Miączyńscy dbali o swoich poddanych różnych wyznań. Tradycja wiąże wzniesienie nowej cerkwi p.w. św. Paraskewii z postacią Piotra Miączyńskiego⁴⁰, choć można przypuszczać, że inicjatywę budowy murowanej świątyni można przypisać postaci żyjącego jeszcze wówczas Atanazego, który odbudował (wybudował) kościół w Maciejowie (konsekracja 1720 r.). Jednak to już Piotr prowadzi prace przy tutejszym pałacu (1720–1725)⁴¹, tak, że i jego mecenatowi można przypisać podjęte w tym czasie działania budowlane przy cerkwi. Warto zwrócić uwagę, że wówczas także były prowadzone przez niego prace remontowe w zespole pałacowym w Zawieprzyczach koło Lublina⁴². W okresie późniejszym wyrazem dbania przez Piotra Miączyńskiego o dobra maciejowskie i poddanych było ufundowanie przez niego parafii unickich w Halinowowi i Zaczerneczu (zob. niżej) koło Maciejowi i budowa synagogi w Maciejowie⁴³.

Bryła nowo wzniesionej cerkwi w Maciejowie, nawiązuje do zachodniej architektury kościelnej. Na taki wygląd świątyni mógł mieć decydujący wpływ kolator, jako finansujący prace przy jej budowie. Pytanie czy

na to musiał wydać zgodę unicki biskup chełmski. Jak już było wspomniane dodatkową sytuacją sprzyjającą powstaniu cerkwi murowanej, o takim właśnie kształcie, była obecnością w Maciejowie budowniczych, którzy po zniszczeniach wojennych 1706 r. odbudowali (wzniesli) kościół (do 1720 r.) i przebudowywali (odbudowywali) pałac. Interesujące jest to, że dla cerkwi przyjęto zachodnią, nową dla tutejszej tradycji obrządku wschodniego bryłę świątyni. W tym czasie powszechnie stosowaną na tym terenie formą cerkwi (drewnianej) była cerkiew trójdzielna jedno lub trójkopułowa, z dzwonnica nad babińcem lub dzwonnica oddzielnie stojącą⁴⁴.

Cerkiew Maciejowska zwraca uwagę nie tylko swoją «łacińską» bryłą, ale nawiązaniem w dekoracji szczytów do form tzw. «renesansu lubelskiego» – charakterystycznych dla szeregu grupy kościołów z XVII w. Zastosowanie takiego detalu nadaje tej świątyni niepowtarzalny, charakterystyczny tylko dla niej wygląd. Dalsze badania nad mecenatem Międzyńskich pozwolą być może w przyszłości ustalić działających tu budowniczych i przybliżyć kontekst użycia tu przez nich takich właśnie, właściwie nieco już nieaktualnych form zdobniczych.

W architekturze cerkiewnej na terenie Rzeczypospolitej świątynie o bryle zbliżonej do kościelnej spotykamy już w XVI i XVII w., są to jednak sytuacje raczej wyjątkowe⁴⁵. Dopiero od 1 ćwierci XVIII w. cerkwie o takiej formie zaczynają się pojawiać częściej, głównie w zachodnich diecezjach unickiej metropolii kijowskiej (włodzimiersko-brzeskiej i chełmskiej, rzadziej w przemyskiej). Wizytacja oficjalu brzeskiego unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej z lat 1725–1727 wymienia kilka cerkwi budowanych «ad normam rzymskiego kościoła» (Gierszony, Holeszów, Koroszczyń, Łobaczew, Międzyrzec, Ostromezewo)⁴⁶. Cerkwie o takiej bryle spotykamy też w tym czasie w diecezji chełmskiej. Wśród nich cerkiew Maciejowska jest jedną z najstarszych. W tym mniej więcej czasie powstała cerkiew św. Mikołaja w Chełmie (murowana 1711–1730)⁴⁷ i drewniana cerkiew w Czerniejowie koło Chełma fundacji właścicieli wsi Kaczorowskich (1728)⁴⁸. W drugiej połowie XVIII w. cerkwie zbliżone bryłą do kościoła spotykamy już częściej⁴⁹.

Warto zwrócić uwagę, że nowe, zachodnie wzorce architektoniczne wprowadzali głównie kolatorzy, ale np. inicjatorem wybudowania drewnianej barokowej, dwuwieżowej cerkwi w Wielkiej Hłuszy koło Kamienia Koszyrskiego był, jak się wydaje, proboszcz tej parafii – ksiądz Jan Mieleszkiewicz⁵⁰. Z drugiej strony zdarzało się też tak, że kolatorzy fundowali na tym terenie cerkwie murowane o tradycyjnym, trójdzielnym planie i bryle (Sztuń 1774–75)⁵¹.

Opieka nad parafią należała do właścicieli danej miejscowości, a dbanie o cerkiew i jej wyposażenie do księdza proboszcza i parafian. Z materiałów archiwalnych znamy niektórych księży z XVII w. Dnia 18 kwietnia 1655 r. biskup sufragana metoński Aleksander Sapieha, jako właściciel dóbr, wydał w Maciejowie

prezentę na probostwo o. Andrzejowi Markiewiczowi, po śmierci poprzedniego proboszcza – jego ojca Stefana. Andrzej Markiewicz był parochem jeszcze w 1675 r.⁵² Kolejnych proboszczów znamy dopiero z XVIII w.: w 1721 r. było ich dwóch – Jan Markiewicz i Teodor Szczerbiński (dziekan lubomelski)⁵³, a w 1759 r. oprócz proboszcza Teodora Markiewicza był jeszcze wikary Tomasz Szczerbiński. W 1760 r. ksiądz Teodor Markiewicz, który pełnił też funkcję proboszcza nowo założonej parafii w Zaczerneczu, zmarł. Obie parafie zostały przekazane pod opiekę księdzu Tomaszowi Szczerbińskiemu, który jednocześnie pełnił też funkcję dziekana lubomelskiego⁵⁴. Z funkcji proboszcza zrezygnował w 1778 r. na rzecz syna Bazylego⁵⁵, ale jeszcze w wizytacji z 1779 r. wymieniany jest jako paroch i dziekan (miał wtedy 54 lata), którego koadiutorem był wspomniany syn (lat 25). Bazyli oprócz tego, że został proboszczem (1779) pełnił też funkcję pisarza i instruktora⁵⁶ utworzonej około 1768 r. surogacji poleśkiej unickiej diecezji chełmskiej (dekanaty lubomelski, ratneński i kaszogrodzki)⁵⁷. W 1795 r., jeszcze przed III rozbiorem Polski, została przyjęta nowa struktura podziału diecezji na dekanaty, w ramach której miał być utworzony też dekanat maciejowski, ale ustalenia te nie weszły w życie⁵⁸. Po wejściu Rosjan na Wołyn w ramach działań przeciwko cerkwi unickiej ksiądz Bazyli Markiewicz był aresztowany i jakiś czas spędził w więzieniu⁵⁹.

Parafię w 1721 r. tworzyło miasto Maciejów z przedmieściami oraz z wsiami Zaczernecze, Czarnopoles, Rudnia i Halinowola, z których dziesięcinę pobierał ks. Teodor Szczerbiński, oraz wsie Bilicze, Poczapy i Wygnanka, z których dziesięcinę pobierał ks. Jan Markiewicz⁶⁰. W Halinowowi w 2 ćwierci XVIII w. Piotr Międzyński utworzył odrębną parafię (jednowioskową), a kolejną parafię w Zaczerneczu w 1756 r.⁶¹ W skład tej drugiej weszły wsie należące dawniej do parafii maciejowskiej – Czarnopoles, Wygnanka i Rudnia⁶². Od tego roku parafię maciejowską tworzyło już tylko miasto z przedmieściami oraz wsie Bilicze i Poczapy. Liczbę parafian (dorosłych) określono w 1759 r. na około 400, a w 1793 r. już na 1104 dorosłych i 439 dzieci – zamieszkałych w 300 domach.

Rosjanie po zajęciu tego terenu (1795) zaczęli natychmiast prowadzić działania zmierzające do likwidacji unii. Zmieniono podziały administracyjne, diecezjalne i dekanalne. W graniczącym z Polską nowo utworzonym powiecie włodzimierskim, w skład którego weszły tereny dawnego dekanatu lubomelskiego, unię zlikwidowano od razu, wprowadzając rosyjskie prawosławie. Stworzyło to barierę odgradzającą pozostałych na Wołyniu unitów od zachodniej części unickiej diecezji chełmskiej i jej stolicy Chełma, znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego. Z dawnego dekanatu lubomelskiego przy unii pozostały tylko 3 parafie – Okunin, Zaczernecze i Maciejów. Z parafii unickich na Wołyniu utworzono diecezję łucką. Maciejów wszedł w skład dekanatu kowalskiego tej diecezji – wymieniany jest w

jego składzie w 1820 r.⁶³ Na terenach Rzeczypospolitej włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego unię zlikwidowano całkowicie w 1839 r.

Za czasów Rosji carskiej cerkiew św. Paraskewii w Maciejowie pełniła początkowo funkcje parafialne (do 1839 r. jako cerkiew unicka, od 1839 r. jako cerkiew prawosławna). W 1875 r. parafię przeniesiono do przejętego przez Prawosławie kościoła rzymskokatolickiego, a dawna cerkiew zaczęła pełnić funkcję cerkwi filialnej⁶⁴. W 1920 r., kiedy Wołyń został włączony do Polski, kościół został przejęty znów przez rzymskokatolików⁶⁵, a parafia prawosławna wróciła do cerkwi św. Paraskewii i była tu przez okres międzywojenny (1920–1939), także w czasach II wojny światowej jak i po niej, za czasów ZSRR (!). Po uzyskaniu niepodle-

głości przez Ukrainę cerkiew ta pełni funkcję prawosławnej świątyni parafialnej w składzie Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi Metropolii Kijowskiej⁶⁶.

Cerkiew św. Paraskewii była obok pałacu, dwóch kościołów i bożnicy istotnym elementem miasta i jako taka musiała się komponować z pozostałymi obiektami, świadcząc o dbałości gospodarzy o estetykę miasta i o potrzeby jego mieszkańców.

Interesująca bryła cerkwi maciejowskiej wzniesionej około 1723 r., świadczy o wpływach na architekturę cerkwi unickich na tym terenie w XVIII w. zachodnich wzorców i jest interesującym przykładem bogactwa i różnorodności stosowanych form architektonicznych w tradycji cerkiewnej Wołynia⁶⁷.

ДЖЕРЕЛА

1. Faktycznie w tym czasie na terenie tej diecezji było 12 cerkwi murowanych. Obiekty odnotowane w tej wizytacji przez bpa Ryłłę to cerkwie w: Chełmie (św. Mikołaja), Spasie (bazylikańska), Lubomlu, Krasnymstawie, Szczepieszynie, Sokalu, Maciejowie, Krystynopolu oraz kaplica w Hrubieszowie (Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny). Z jakichś względów nie odnotował on cerkwi katedralnej w Chełmie i cerkwi bazylikańskich w Lublinie i Zamościu (P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762* (w:) *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, Miejsce i rola Kościoła Greckokatolickiego w Kościele Powszechnym, Przemyśl 2000, s. 249–250).
2. M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1845, s. 768.
3. R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce w XVI w.*, Lublin 1989, s. 258.
4. A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 16, Warszawa 1913, s. 218; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 10, s. 89.
5. M. Baliński, T. Lipiński, *op. cit.*, s. 768.
6. *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565*, cz. 1 (wyd. K. Chłapowski i H. Żytkowicz), Warszawa – Łódź 1992, s. 57–61.
7. A. Boniecki i J. Michalewicz podają, że Maciejów w wyniku działań otrzymał Kasper Maciejowski (A. Boniecki, *op. cit.*, s. 219; J. Michalewicz, *Maciejowski Kasper* [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 19, z. 80, Kraków 1974, s. 59–60), zaś według N. I. Teodorowicza Wiśniowiecki kupił Maciejów w 1575 r. od Stanisława – młodszego brata Kaspara (Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии*, т. 5, Ковельский уезд. - Почаев 1903, с. 80).
8. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 352; *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy* (oprac. M. Wolski), Kórnik 2007, s. 184; H. Lulewicz, *Sapieha Mikołaj* [w:] PSB, t. 35, Kraków – Warszawa 1994, s. 116.
9. A. Tłomacki, *Sapiehowie. Linia Kodeńska*, Warszawa 1996, s. 287–289; A. Rachuba, *Sapieha Aleksander Kazimierz* [w:] PSB, t. 24, z. 143, Kraków 1993, s. 559–561.
10. Władysław i Mikołaj Sapiehowie podpisali w 1675 r. dokument w sprawie sporu o grunt cerkwi Maciejowskiej [Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: CHKGK), sygn. 396, k. 6; *Genealogia* (oprac. W. Dworaczek), Warszawa 1959, tabl. 171].
11. R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 6 Województwo bełskie, Ziemia Chełmska województwa ruskiego, Warszawa 1995 (w. 2), s. 321 – autor korzystał z informacji Jana Antoniego Międzyńskiego (zm. 1960). Według błędnej informacji N. I. Teodorowicza dobra zostały sprzedane w 1688 r. przez Aleksandra Sapiechę Piotrowi Międzyńskiemu (Н. И. Теодорович, *op. cit.*, s. 80).
12. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 1, Poznań 1879, s. 182.
13. I. Rolska-Boruch, *Zawieprzycze i Kijany w czasach wojewody Atanazego Międzyńskiego (1639–1723) – o gloryfikacji obrońcy wiary i Rzeczypospolitej* [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 6 (red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch), Lublin 2005, s. 32.
14. Podział dóbr Maciejowskich czytelny z wizytacji z 1779 r. (APL, CHKGK, sygn. 126, k. 15, 16, 17, 18, 20, 22), zob. też: П. Сиговський, *Церква св. євангелиста Луки в с. Городне біля Любомля у XVIII ст. та Любомльський деканат унійної Холмської єпархії – в світлі матеріалів Державного архіву в Любліні* [w:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Вип. 18, Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 р.*, Луцьк 2011, с. 168.
15. K. Niesiecki, *op. cit.*, t. 6, Lipsk 1841, s. 376; T. Żychliński, *op. cit.*, t. 1, Poznań 1879, s. 181–184; t. 13, Poznań 1891, s. 209–213; S. Uruski, *op. cit.*, t. 10, Warszawa 1913, s. 344, 346; J. Wimmer, *Międzyński Atanazy Walenty* [w:] PSB, t. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975, s. 553–555; A. Sowa, *Międzyński Piotr*

- Michał [w:] PSB, t. 20, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1975, s. 564–566; R. Aftanazy, op. cit., s. 322.
16. Н. И. Теодорович, op. cit., s. 80–81. Według informacji Aftanazego dobra zostały sprzedane w 1903 r. Prawosławnemu Seminarium Duchownemu z Petersburga (R. Aftanazy, op. cit., s. 322–323).
17. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego [dalej: SGKP], t. 5, Warszawa 1884, s. 883.
18. SGKP, t. 15, cz. 2, Warszawa 1902, s. 288; Н. И. Теодорович, op. cit., s. 81; R. Aftanazy, op. cit., s. 326.
19. W 1928 r. – 2977 mieszkańców – zob.: Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosła i rolnictwa, Warszawa 1928, s. 2208; M. Orłowicz, Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Łuck 1929, s. 166–168.
20. G. Rąkowski, Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. 1, Wołyń, Pruszków 2005, s. 89.
21. Zamek Maciejowski, przebudowany przez Sapiehów, następnie przez Miączyńskich na rezydencję barokową, w końcu XVIII w. za Franciszka Ksawerego otrzymał formę klasycystyczną (Pöppelmann, Baratelli). Właściciel ten przeniósł tu swoje zbiory z Dreżna (T. Żychliński, op. cit., t. 13, Poznań 1891, s. 213; R. Aftanazy, op. cit., s. 323–324). Kaplica rokokowa w parku z 1753 r. fundacji Marii Klaudyny Kollowart (R. Aftanazy, op. cit., s. 325).
22. Nie wiadomo dokładnie kiedy powstał kościół parafialny – jego założenie przypisywane jest Stanisławowi Maciejowskiemu, wzniesiony może jednak dopiero za czasów Sapiehów – Mikołaja i Anny z Wiśniowieckich – (konsekracja w 1596), choć niektórzy za fundatora kościoła murowanego podają ich syna Fryderyka i jego żonę Ewę ze Skaszewskich. Świątynia zniszczona przez Szwedów w 1706 r., do 1720 r. odbudowana lub wybudowana nowa i wyposażona przez Atanazego Miączyńskiego, w 1875 r. przejęta na cerkiew parafialną i wówczas nieco przebudowana, od 1920 r. ponownie kościół, od czasów po II wojnie światowej zamknięty, obecnie w ruinie [K. Niesiecki, op. cit., t. 8, Lipsk 1841, s. 270–271; Kalendarium liturgicum in usum dioecesis lucoriensis... A. D. 1938 (Łuck 1937), s. 70; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, Т. 2, К., 1985, c. 109; R. Aftanazy, op. cit., s. 326; A. Tłomacki, op. cit., s. 46; L. Popek, Świątynie Wołynia, t. 1, Lublin 1997, s. 131]. Dzieje tego obiektu wymagają dalszych badań.
23. Kościół i szpital wzniesiony w 1701 r. przez Atanazego Miączyńskiego dla «towarzyszy walk z Turkami i Tatarami» został rozebrany przez Rosjan w 1901 r. (T. Żychliński, op. cit., t. 13, Poznań 1891, s. 213, 235; J. Wimmer, op. cit., s. 555; R. Aftanazy, op. cit., s. 326). Według Popka kościół został zamknięty przez Rosjan w poł. XIX w., a następnie zamieniony na cerkiew prawosławną (L. Popek, op. cit., s. 131).
24. Kaplica ufundowana przez Teklę Skomorowską w 1814 r. (Kalendarium..., op. cit., s. 70–71).
25. W wizytacji z 1721 r. cerkiew występuje wyjątkowo pod wezwaniem «Świętej Męczennicy Paraskowiej, y Narodzenia Świętego Jana Krściciela» (APL, CHKGK, sygn. 101, k. 82). Zarówno wcześniej, w XVII w., jak w kolejnych wizytacjach z XVIII w. cerkiew występuje tylko pod wezwaniem św. Paraskewii.
26. Synagoga ufundowana przez Piotra Miączyńskiego, została wzniesiona (lub przebudowana) w latach 1757–1781 przez Ezechiela syna Mosze z Sokala (M. Orłowicz, op. cit., s. 108; R. Aftanazy, op. cit., s. 326; M. i K. Piechotkowie, Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa 1999, s. 336–339).
27. Cerkiew ufundowana przez Franciszka Ksawerego Miączyńskiego, syna Adama miała być wybudowana w 1797 r. (R. Aftanazy, op. cit., s. 326). W dostępnych materiałach brak innych wzmianek o tej cerkwi. Jeśli faktycznie istniała, to można by to odczytać jako gest fundatora w stronę zaborców, którzy po 1795 r. zaczęli likwidować na Wołyniu tradycję unicką, wprowadzając na to miejsce rosyjskie prawosławie. Ponieważ cerkiew parafialna w Maciejowie jeszcze do 1839 r. pozostała unicką Franciszek Ksawery mógł ufundować tu cerkiew prawosławną. Problem istnienia tej cerkwi wymaga dalszych badań.
28. A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do roku 1596, Lublin – Chełm 1999, s. 162, 230; A. Jabłonowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 7, Ziemie ruskie. Ruś Czerwona, cz. 1, Warszawa 1902 [w:] Źródła Dziejowe, cz. 1, s. 188.
29. I. Skoczyła, Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavica Unita w Rzeczypospolitej, Lublin 2008, s. 132.
30. A. Gil, Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, Miejsce i rola Kościoła grekokatolickiego w Kościele powszechnym, Przemyśl 2000, s. 48.
31. APL, CHKGK, sygn. 101, k. 82–82v (1721 r.); sygn. 106, k. 18–19 (1740); sygn. 110, s. 137–138 (1759); sygn. 118, k. 28v–30 (1773); sygn. 126, k. 18–19v (1779); sygn. 114, k. 152–153v (1787 – wersja polska); sygn. 134, k. 22–22v (1787 – wersja łacińska); sygn. 136, s. 56–60 (1793). Dla przejrzystości artykułu odwołania do informacji w poszczególnych wizytacjach będą najczęściej zaznaczane w tekście datą w nawiasie.
32. APL, CHKGK, sygn. 396, k. 8–8v. «Rewizja» cerkwi dokonana była po śmierci proboszcza i dziekana lubomelskiego – księdza Teodora Markiewicza. Opis cerkwi jest tu identyczny z opisem wizytacyjnym z 1759 r.
33. Ten odpis egzemplarza wizytacji cerkwi Maciejowskiej nie jest datowany – określenie czasu jej wizytacji na podstawie innych zachowanych datowanych parafialnych egzemplarzy wizytacji cerkwi dekanatu lubomelskiego tej wizytacji – zob. P. Sygowski, Unickiego biskupa Józefa Lewickiego «Rewizja Cerkwiew Znajdujących się w Diecezjach Naszych Chełmskiej y Bełzkiej» – rozpoczęta 29 grudnia 1720 r. [V. S.] (w:) Studia Archiwalne, t. 2, Lublin 2006, s. 199–232.
34. Wołyń i Polesie w 1930 r. Ludzie i miejsca (oprac. M. Dębowska, D. Kiper), Lublin 2011, fot. s. 8; Памятники, op. cit., fot. s. 109.
35. W 1740 r. odnotowano, że jeden dzwon przekazano do cerkwi w Zaczerneczu [APL, CHKGK, sygn. 106, k. 18], co może świadczyć o postępującym tam procesie tworzenia parafii, który jak się wydaje zakończony został w 1756 r. nadaniem uposażenia [П. Сиговський, Церква св. євангелиста Луки в с. Городне біля Любомля у XVIII ст. та Любомльський деканат унійної

- Холмської єпархії – в світлі матеріалів Державного архіву в Любліні [w:] Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Вип. 18, Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 р., Луцьк 2011, s. 163–170].
36. Tak utworzone ołtarze boczne wymieniane są w wielu cerkwiach opisanych w wizytacji oficjalatu brzeskiego z lat 1725–1727 – zob. np.: P. Sygowski, Słyna cudami ikona św. Antoniego Padewskiego w cerkwi w Holi. Przyczynek do dziejów kultu św. Antoniego Padewskiego w Cerkwi Unickiej w Rzeczypospolitej XVIII w. [w:] Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie, z. 12, Włodawa 2004, s. 121; P. Sygowski, Cerkwie we wsi Huszcza i w miasteczku Opalin w XVIII w. [w:] Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Вип. 21 – Луцьк, 2014, с. 231–239.
37. В. Александрович, Малярі та різьбарі Лукова (Матієва) у XVIII столітті // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Наук. зб. Вип. 14, Матеріали XIV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року, Луцьк, 2007, s. 23–30.
38. P. Sygowski, Unickiego biskupa, op. cit., s. 220.
39. O kolatorstwie w XVIII w. zob.: P. Krasny, Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914, Kraków 2003, s. 116–121.
40. Н. И. Теодорович, op. cit., s. 80, 82.
41. R. Aftanazy, op. cit., s. 323.
42. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8 (dawne województwo lubelskie), z. 11 (dawny powiat lubartowski) – oprac. R. Brykowski, Warszawa 1976, s. 67.
43. Zob. przypis 26.
44. P. Sygowski, Kiedy faktycznie wybudowano unickie cerkwie we wsi Karasin [Карасин] i miasteczku Trojanówka [Троянівка] na Wołyniu? [w:] АСВ, Вип. 2, Рівне, 2010, с. 127–135
45. P. Krasny, op. cit., s. 75.
46. P. Sygowski, Stara i nowa cerkiew w Gierszonowicach (Gierszonach) koło Brześcia w świetle wizytacji z 1726 roku [w:] «Białostoczczyzna», nr 1 (57), r. 2000, s. 101.
47. Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 8 (dawne województwo lubelskie), z. 5 (powiat chełmski) – oprac. K. Kutrzebianka i E. Smulikowska-Rowińska, Warszawa 1968, s. 20.
48. P. Sygowski, «Tak unicy budowali swe cerkwie». Cerkiew w Czerniejowie koło Chełma w świetle źródeł archiwalnych i opracowań autorów rosyjskich z 4. ćwierci XIX w. [w:] Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku, t. 8, Lublin 2007, s. 141–168.
49. P. Sygowski, Greckokatolicka cerkiew p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Żmudzi, w woj. chełmskim (w:) Lubelszczyzna, nr 3 (2/1996), s. 130–132; P. Sygowski, Greckokatolicka drewniana cerkiew św. Bazylego Wielkiego w Bełżcu, powiat Tomaszów Lubelski, województwo lubelskie (w:) Sztuka cerkiewna diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku, Łańcut 1999, s. 310.
50. П. Сиговскі, Двовежова церква у Великій Глуші – причинок до унійної архітектури доби бароко на Волині у XVIII ст. // АСВ. 36. наук. пр. – Вип. 3. 2012. – С. 143–151.
51. П. Сиговский, Про муровану церкву Святого Івана Євангеліста в селі Штунь давного Любомльського деканату колишньої Холмської унійної єпархії (на підставі актів Державного архіву в Любліні) [w:] ЗНТШ, т. 249 (Праці Комісії архітектури та містобудування), Львів, 2005, s. 485–490.
52. APL, CHKGK, sygn. 396, k. 5–6v.
53. W. Bobryk, Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku, Lublin 2005, s. 98.
54. APL, CHKGK, sygn. 396, k. 8.
55. APL, CHKGK, sygn. 84, k. 4v.
56. APL, CHKGK, sygn. 114, k. 153–153v.
57. A. Gil, Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja, Lublin 2005, s. 161.
58. W. Bobryk, op. cit., s. 22.
59. Tam że, s. 172.
60. APL, CHKGK, sygn. 101, k. 83.
61. П. Сиговський, Церква св. євангеліста Луки., op. cit., s. 168.
62. APL, CHKGK, sygn. 396, k. 8v.
63. ДАВО, Ф. 382, оп. 1, сп. 57, к. 3v.
64. Н. И. Теодорович, op. cit., s. 81–82.
65. Kalendarium liturgicum., op. cit., s. 70.
66. Храми Волині. Фотозбірник, Луцьк 2004, s. 112.
67. П. Сиговскі, Двовежова церква., op. cit.

У статті розглянуті особливості формування архітектурно-стилістичного вирішення та оздоблення греко-католицької церкви Святої Параскеви в містечку Мацейові (тепер Лукові) на Волині в контексті синтезу традиції православного та католицького храмобудування.

The article considers the peculiarities of formation of architectural and stylistic design and decoration of St. Paraskeva Greek-Catholic church in the town of Maceiv (now Lukov) in Volyn in the context of synthesis of Orthodox and Catholic temple-building traditions.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК. 72.03:726:27-523.42 (477.81)

Павло Бенедюк

ЦЕРКВА СОБОРУ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В С. ОПАРИПСИ: ЗАБУТА ПАМ'ЯТКА ЧИ НЕЗНАНИЙ ТВІР АВТОРА

На поч. XX ст. українська православна церква на Волині переживала складні часи, що були насамперед зумовлені особливими процесами суспільно-релігійного життя. На Волині, у порівнянні з іншими регіонами міжвоєнної Польщі, зосереджувалася найбільша кількість православних парафій. Не дивлячись на проголошення автокефалії православної церкви 1925 р. та її прагнення зайняти провідне місце серед усіх конфесій, польська влада на адміністративному рівні безпосередньо контролювала всі процеси культурно-релігійного життя, в тому числі перебудову існуючих чи будівництво нових храмів. Тому, не дивно, що активне протистояння церковної та державної влади виявилось у прийнятті тих чи інших архітектурно-стилістичних рішень церков та визначення яким повинен бути «правильним» образ православної церкви на Волині. Наслідки більш ніж столітнього домінування в регіоні російської православної церкви, що проявилися у масовому будівництві церков за російськими архітектурними канонами, визначили нові преференції в «дерусифікації» церкви та спричинили відновлення інтересу до місцевої архітектурної традиції. Архітектурно-стильові рішення в проектуванні православних церков 1920–30-х рр. фіксують значний плюралізм підходів до пошуку їх образного вирішення – від пошуку новаторських рішень до відкритого ординарного застосування чи копіювання прототипів попередніх епох [3].

Серед найбільш вдалих та найпродуктивніших пошуків нових стилістичних рішень сакральних об'єктів в поєднанні з відродженням традиційних рис української архітектури, над якими зосереджувалися багато українських архітекторів того часу, варто відзначити творчість Сергія Тимошенка. Його творча спадщина налічує близько двадцяти¹ реалізованих об'єктів сакральної архітектури. З 1929 по 1940 р. С. П. Тимошенко, працюючи в Луцьку, проектує ряд церков (дерев'яні церкви в с. Прилуцьке

Рис. 1. Ситуаційна схема церкви в с. Ясининичі.
Опрацювання автора.

(тоді с. Ківерці), 1934р., с. Гораймівка, 1938р., комбінована дерев'яно-цегляна в с. Боровичі, 1937 р. (всі Волинської обл.), мурована церква в с. Ясининичі (Рівненська обл.), 1935 р.), стилістика яких засвідчує кристалізацію архітектурного образу православного храму для міжвоєнної Волині [4, 7, 8]. Серед них особливе місце займає церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Опарипси в Рівненській обл., 1939 р., не дивлячись на непідтверджене документально² авторство архітектора. З великою впевненістю можна припустити, що її запроектував саме С. П. Тимошенко.

До 1936 року на території с. Опарипси існувала дерев'яна церква, яка того ж 1936 року з невідомих причин згоріла. Про неї маємо наступну інформацію:

² Наразі не вдалося віднайти проект церкви, за яким її було збудовано.

¹ За підрахунками автора.

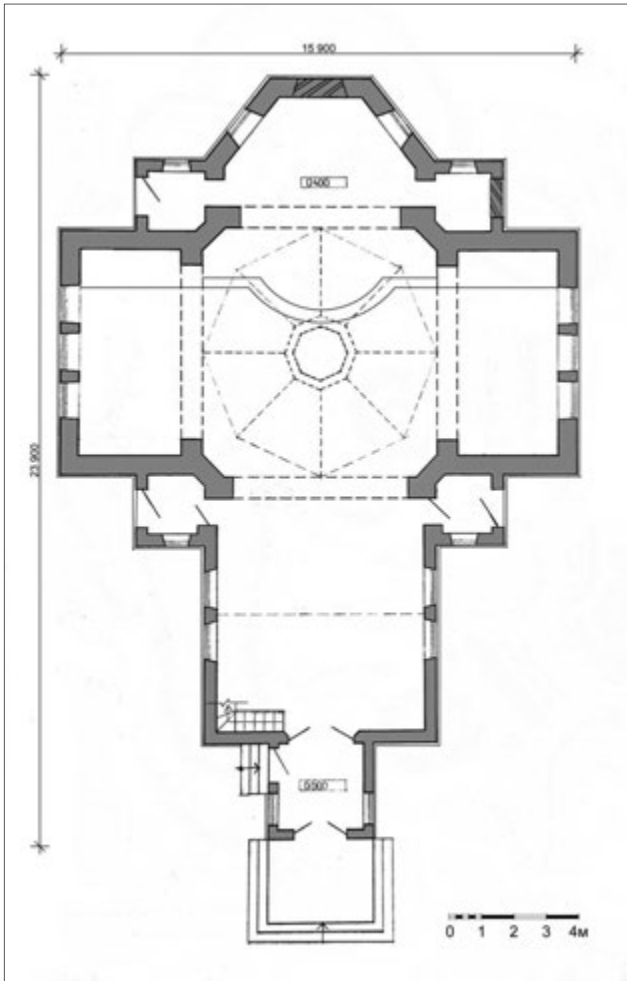

Рис. 2. План церкви. Кресленик автора.

Рис. 3. Загальний вигляд. Фото автора, 2012 р.

«Церковь во имя Собора Пресв. Богородицы. Построена в 1705 году на средства прихожан. Деревянная, ветха, с новою дерев. колокольнею. Утварью достаточна. Опись цер. имущества имеется от 1806 г... Причтов. дома и хоз. постройки ветхи...» [9, с.160], а саме село згадується як власність Александра Коритенського в описі Луцького замку від 1545 р.

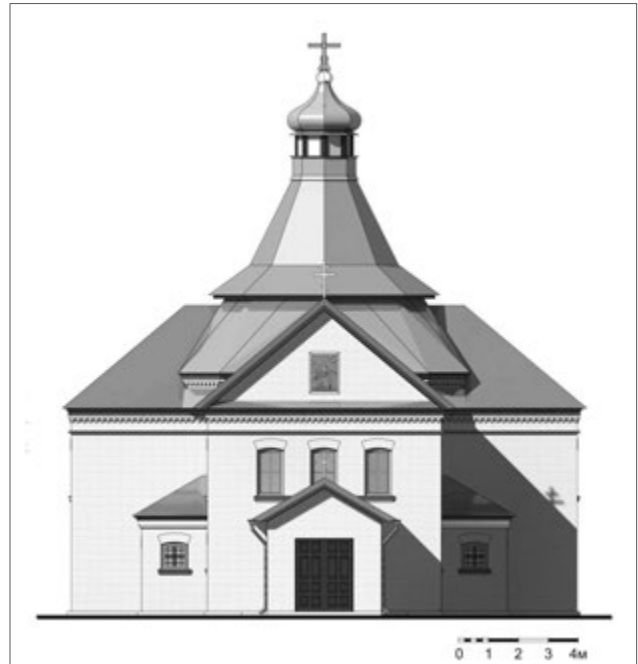

Рис. 4. Головний фасад. Кресленик О. Тадеєвої.

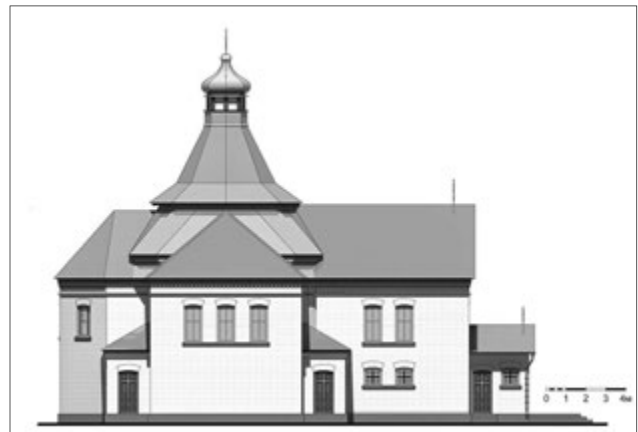

Рис. 5. Бічний фасад. Кресленик О. Тадеєвої.

Рис. 6. Іконостас церкви. Фото автора, 2012 р.

В травні 1936 року протоієреєм Борисом Лісовим було освячене місце під забудову храму по вулиці Стрижака. В 1942 році 8 січня в день Собору Богородиці було освячено церкву, яка почала з цього дня діяти, хоча деякі роботи були ще незакінчені [1]. Не дивно, що з початком Другої світової війни 1939 р. будівельні роботи, очевидно, утруднилися. Не відомо достеменно також чи нову церкву було зведено на старому місці. На даний час вона розташована на ділянці, абрисом наближеної до квадрату (50х55м), в рядовій забудові головної вулиці (рис. 1) неподалік сільського кладовища. Слід також звернути увагу на нетипову орієнтацію церкви вітварем на південь, таким чином, що головна дорога лежить зі сторони бокового (східного) фасаду.

В будівлі церкви виразно застосований, вже впроваджений Тимошенком в попередніх проєктах (як наприклад в церквах в сс. Ясининичі, Прилуцьке, Мразниця), принцип центричної об'ємно-просторової композиції, малознаний на Волині. Дослідники припускають, що Тимошенко таким чином намагався відродити прадавню історичну традицію візантійського будівництва на плані рівностороннього, так званого «грецького хреста» [7]. Але це стосується лише планувальної структури храму, в основу якої покладена центрична хрестоподібна композиційна схема з вкороченим поперечним нефом і дещо видовженим західним ramenom, що в погляді здалека нагадує дев'ятидільні дерев'яні храми Наддніпрянщини [5, с.265]. Стилістичне вирішення запроєктованих ним храмів відрізнялися в силу зміни стилістичних преференцій міжвоєнного періоду. Так, розроблений Тимошенком ще у 1923 р. проєкт унікальної дерев'яної церкви в с. Бронники (Рівненська обл.), з використанням традиційної тридільної та триверхої композиції об'єму і насиченням його пластичними деталями українського архітектурного модерну (УАМ), очевидно, не розривав зв'язку з попереднім «харківським» періодом діяльності 1910-х рр. [4, 8].

Порівнюючи план церкви в с. Опариси (рис. 2) [2] з церквою в с. Ясининичі, 1935 р. [4], варто зауважити подібність планувальної структури, пропорцій та навіть розмірів (церква в Опарисах дещо менша за габаритами)³. Так само як і в церкві в с. Ясининичі присутні квадратні в плані прибудови по кутам основного об'єму (в т.ч. – ризниці та паламарні) – менші по висоті; фіксуємо трансформацію апсиди в трапецевидний абрис. Простий та зрозумілий об'єм завершується невисокими багатосхилими дахами. Оригінальними та характерними прийомами творчої манери є також виділення в завершенні трапецевидних вітрал – перехідних елементів від нижнього ярусу об'єму до підкупольного барабану. Варто звернути увагу на відсутність

Рис. 7. Графічна реконструкція проєктного рішення С.П. Тимошенка. Опрацювання автора.

останнього в композиції храму. Існують свідчення [1], що у воєнні роки німцями було зруйновано барабан та головний купол церкви. У повоєнні роки його було відбудовано, таким він і є в даний час (рис. 3, 4, 5). Очевидно він був восьмигранним з прямокутними віконними прорізами. Можна припустити два можливі варіанти завершення: перший – бароковий купол (за аналогією з церквою в с. Ясининичі), та другий (більш ймовірний на наш погляд) – пірамідальний, «розрізний» з великим зламом даху та спрощеною дзвоноподібною маківкою на сліпому ліхтарі. Такі ж маківки ймовірно повинні були бути встановлені над кожним з об'ємів (рис. 7). Таке припущення також впливає з можливої ремінісценції ранніх формотворчих пошуків автора, відображених в проєкті церкви на Левандівці у Львові, 1923р. [3, с. 267].

У кінці 1930-х рр. С. Тимошенко намагається використовувати в проєктах конструктивістську архітектурну морфологію, переносючи прийоми не тільки на Волинський ґрунт, але й на нову типологічну основу православної храмової архітектури. В стилістиці описаної церкви використаний аскетизм в деталях (пояс в верхній частині стін та виступи під вікнами), відсутність декору, відкрита кладка зовнішніх стін, строга геометризація форм (хоча верх вікон дещо округлений), метро-ритмічність віконних прорізів, які з'являються не тільки в поперечному, але й в повздовжньому нефах тощо стверджують авторську манеру та вносять в архітектуру храму ознаки нового стилю, який набув великого розповсюдження у Польщі ще наприкінці 20-х років ХХ ст.

Використані архітектором модерністичні образи, їх локальні інтерпретації на тлі акцентування

³ Автор вдячний настоятелю парафії в с. Опариси протоієрею В. Галичу за надання можливості здійснення обмірів будівлі церкви у 2012 р.

своєрідного зв'язку з традиціями українського храмовбудування ствердили деякі зміни в стилістично-морфологічній системі [4]. Можливо відповідна редукція та зведення до мінімуму, або відмова від декоративних елементів в сакральній архітектурі також була пов'язана з широким впровадженням самим же архітектором модерністичних прийомів в першу чергу в житлове будівництво. Якщо зважати на те, що Тимошенко в своїй творчості ніколи не полишав символічного зв'язку між сенергетикою храму та житла, між їх архетипами, такий перехід можна вважати логічним та закономірним. Можливо, церква в Опариписі є останнім реалізованим проектом архітектора на території Волині до його еміграції до Любліна (Польща) в листопаді 1940 р.

В процесі експлуатації храму, він не був тинькований ззовні і зберіг свої модерністичні риси. Були втрачені деякі деталі (частина карнизних поясів), замінені конструкції вікон, деякі з них замуровані, з'явилися дзвіниці на території церкви, новий триарусний іконостас (рис. 6), накриття над сходами [1]

перед входом у невідповідній стилістиці. Не дивлячись на незначну втрату автентичних елементів та видозміну стилістики загалом, церква не зазнала змін планування та об'ємно-просторової структури, будучи унікальним прикладом сакральної архітектури своєї доби (включена до державного реєстру пам'яток архітектури охоронний номер № 203-Рв, тип – А-місц.) з метою подальшої охорони та збереження. Згідно прийнятої програми охорони пам'яток у 2012 р. планувалося виділення коштів на виконання ремонтно-реставраційних робіт в частині купольних пересічень [6], які так і не були виконані.

Проектуючи вищеописаний храм, С. П. Тимошенко прагнув створити самобутній архітектурний образ храму-символу, дотримуючись місцевих традицій і, одночасно, слідуючи вимогам нової доби в архітектурі. Суттєвою особливістю храму в с. Опариписі є відображення сформованої творчої манери архітектора.

ДЖЕРЕЛА

1. Галич В. Парафія Собору Пресвятої Бородиці, с.Опариписи. // Інформація з <http://radyvyliv-cerkva.lv.ua/>
2. Матеріали обмірної практики студентів. Церква Собору Пресвятої Бородиці, с.Опариписи, Радивилівського р-ну, Рівн. обл., Керівник Бенедюк П., НУВГП, 2012 р.
3. Михайлишин О. Проблема стилю в архітектурі православних храмів на Волині в міжвоєнний період // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2010. – № 1. – С.85–95.
4. Михайлишин О., Бенедюк П. Модерністичні тенденції у творчості С. П. Тимошенка «Волинського» періоду // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 265–272
5. Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр. – Рівне: Дятлик М., 2013. – 352 с.
6. Програма збереження культових споруд – пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення Радивилівського району на 2011–2015 роки. Затверджено рішенням районної ради від 25.10.2011 року № 210
7. Ричков П. Церква св. Іоанна Хрестителя в с. Прилуцьке: локальний епізод творчої біографії архітектора С. Тимошенка // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 280–286.
8. Смолінська О. Архітектура Покровської церкви у Бронниках: данина традиції і новаторський пошук // АСВ. 36. наук. праць. Вип. 3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 300–304
9. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. III: Уезды Кременецкий и Изяславский. – 1893, № 890. – С.160–161.

В статті йдеться про історію, архітектуру та сучасний стан церкви Собору Пресвятої Богородиці в с. Опариписі, яка, ймовірно, була збудована за проектом Сергія Тимошенка, про що свідчать аналіз об'ємно-планувального та архітектурно-стильового вирішення храму.

The article deals with the history, architecture and present state of the Holy Virgin Church in the village Oparypsy, which was probably built by the project of Serhii Tymoshenko, evidenced by the analysis of space-planning and architectural-stylistic solutions of the church.

Олексій Збруцький

ПЛЕБАНИЯ (БУДИНОК КСЬОНДЗА КОСТЬОЛУ ІОАННА ХРЕСТИТЕЛЯ) В МІСТІ ІЗЯСЛАВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Так склалося, що в невеличких волинських містечках можна побачити величні споруди, ба навіть архітектурні ансамблі, руїни яких ще й сьогодні вражають уяву. Щоправда, є й об'єкти, про які знають лише фахівці – архітектори, мистецтвознавці. Це, як правило, будинки рядової міської забудови. Потерпілі через війни і соціальні катаклізми, зруйновані та перебудовані, вони все одно є витворами архітектури – свідками минулого. З часом їх катастрофічно меншає, тому кожний з тих, що залишився, має бути об'єктом серйозних досліджень. Адже навіть на підставі лише фрагментів фахівці можуть реконструювати первісний вигляд того чи іншого будинку, з тим, щоби зберегти його для нащадків і визначити його роль у містобудівній ситуації певного періоду. Допомагають реставраторам у цій справі архівні документи, іконографічні матеріали тощо.

Ізяслав – одне зі стародавніх міст Волині, яких не оминув процес безконтрольної урбанізації. Насамперед це стосується спотворення історичного обличчя міста. На жаль, й досі не розроблено науково обгрунтовану програму архітектурно-просторового розвитку Ізяслава, внаслідок чого сучасна забудова ведеться хаотично й безсистемно. Ігнорується необхідність інтегрувати залишки архітектурної спадщини у нове життя. У місті налічується декілька пам'яток архітектури національного значення, але навіть ними ніхто не опікується; а пам'ятками міської забудови – і поготів.

Саме тому з огляду на історичну справедливість варто привернути увагу громадськості до житлового будинку на вул. Острозькій, 9, де колись мешкав ксьондз костелу Іоанна Хрестителя, розташованого поруч в стані руїни.

Цей будинок побіжно згадується в історіографічних матеріалах, виданих ще у XIX ст. Так, окрему згадку про плебанію біля парафіяльного костелу містить праця Т. Стецького [1]. Доступні нам плани міста кінця XVIII – першої половини XIX ст. уточнюють розташування будинку відносно костелу [іл. 1]. Декілька довоєнних фотографій, одну з яких¹ [іл. 2] використав у своїй праці (2007 р.) Юзеф Скрабський, – ось майже й все. На жаль, ми не знаходимо детального опису споруди, ідентифікації та порівняння з сучасним станом. Заслужовують на увагу архівні матеріали наукових і проектних установ. Наприклад, серед матеріалів

інвентаризації, проведеної працівниками інституту «Укрпроектреставрація» на початку 1990-х років, знаходимо обміри цього будинку [2] (рис. 3). Внаслідок низки перебудов він відрізняється як від опису, датованого початком XIX ст., так і від фото 20-х років XX ст. (рис. 2, 4). Тоді було розроблено історико-архітектурний опорний план Ізяслава. Автори цього незатвердженого плану (з невідомих мені причин. – О. З.), датуючи будинок плебанії XIX ст., пропонували взяти його на облік як пам'ятку архітектури місцевого значення [3]. Наразі вважаємо за потрібне узагальнити накопичений матеріал.

Згідно з архітектурними дослідженнями, плебанія – одноповерхова, мурована з червоної цегли споруда з розмірами в плані 26×6 м. З південного боку до неї прилягає розвинений гранчастий ризаліт, ймовірно – вхідний тамбур. Фасади тиньковані. Про характер архітектурного декору сьогодні важко говорити, бо основні його елементи втрачені, але то була презентабельна барокова споруда (про це свідчать залишки карнизу, що увінчував її) у складі ансамблю костелу Іоанна Хрестителя. Це підтверджують і кілька фотографій початку – середини XX ст. На них (рис. 2, 4) бачимо розвинений фронтон із профільованим завершенням, ймовірно було також декоративне обрамлення навколо вікон.

Про первісний вигляд і внутрішнє розпланування плебанії довідуємося також із архівних джерел, зокрема, з опису 1801 р.: «Dom mieszkalny proboszcza niedaleko kościoła murowany, o iedney dolney kondygnacyi, gętami pokryty z kominami murowanemi nad dach wywiedzionemi. Wchod do niego na kształt ganku czyli przysionku murowany o dwoch oknach skła białego w drzewo osadzonego, z nich w jednym tafel dwie wybitych. Podłoga w nim y sciel z tarcic sosnowych, o dwoch drzwiach poiedynczych, na zawiasach y hakach żelaznych, z ktorych pierwsze od podworza mają zamek wewnętrzny z kluczem y kłamką, a z przed pokoju na kłamki zamykaią się. Za niemi przedpokoik czyli sien niewielka z podłogą ułożoną z tarcic sosnowych z suffitem lepionym, o oknie iednym w tył światło daiącym, a drugim małym nad drzwiami y z kominkiem szafiastym przed który piec kaflowy pokojowy opala się. Z tych sionek po prawey ręce pokoy do ktorego wchodząc drzwi podwoyne na hakach y zawiasach, z zasuwkami u dołu y u guru, z zamkiem wewnętrznym, y kluczem do zamykania zelaznemi. Wewnątrz tego pokoju podłoga z tarcic, suffit lepiony. Piec stary kafli białych, kominek narozny przy drzwiach kapiasty, alkowa na łozko poiedyncze. Okien

¹ Є підстави вважати, що це фото зроблено Павлом Жолтовським.

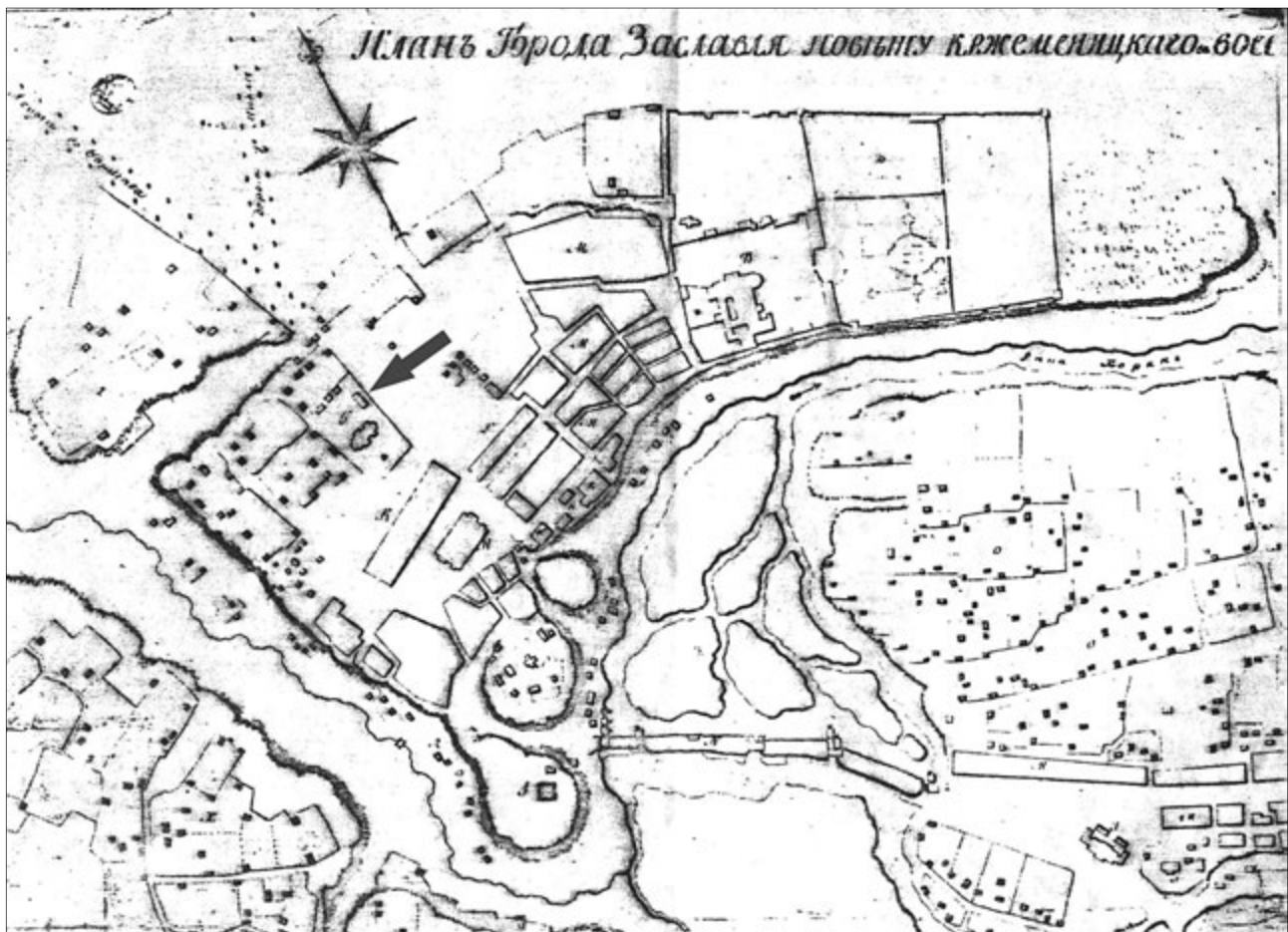

Рис. 1. Фрагмент плану м. Ізяслава (Заславля) кін. XVIII ст.
(стрілкою показано розташування плебанії).

ze wszelkim okuciem skła białego w drzewo osadzonego dwa. Ten cały pokoy obiciem płociennym w roznie kwiaty ozdobiony. Z tego pokoju garderoba, do ktorey wchodząc drzwi pojedyncze małe na hakach y zawiasach, z klamką, y zamkiem wewnętrznym do zamykania, wewnątrz podłoga z tarcic, suffit lepiony. Okien szkła białego w drzewo osadzonego dwa. Powracając nazad do sieni y biorąc się wlewą rękę, drzwi pojedyncze z tarcic sosnowych, o dwóch zawiasach y hakach z zamkiem wewnętrznym do zamykania żelaznemi. Za temi drzwiami przedpokoy, w którym podłoga z tarcic sosnowych, suffit zas lepiony, wapnem wybielony, lecz porysowany. Drzwi do wyjscia na tył do połowy szklane w częściach potłuczone, drugimi całymi drzwiami z tyłu zamykane, a oboje na hakach y zawiasach żelaznych z zaszczerpką y skoblami u jednych a u drugich z pokoju zamek wewnętrzny. Okno iedno skła białego w drzewo osadzonego, komin jeden szafiasty y drugi podobny temu dla ukrycia gruby umyślnie dany. Z tego przedpokoyu drzwi podwoyne na hakach y zawiasach z zamkiem wewnętrznym y zasuwkami żelaznemi, za ktoremi pokoy czyli sala. Wewnątrz ktorey podłoga z tarcic sosnowych. Suffit zas lepiony y wapnem wybielony. Piec stary kafli białych. Okien szkła białego ze wszelkim okuciem trzy. Szaffa stara ordynaryney roboty. Z tey sali do garderobek osobnych tarcicami

sosnowemi przeszalowanych. Drzwi pojedynczych dwoje na hakach y zawiasach, z zamkami wewnętrznymi, kluczami y klamkami żelaznemi. Podłoga w nich z tarcic sosnowych, a suffit lepiony. Okien szkła białego w drzewo osadzonego dwa, w których tafel dwie wybitych. W tym całym mieszkalnym budynku okien dziewięć okiennicami na hakach y zawiasach żelaznych zamykane. Drabin dwie starych pogniętych dla wycierania kominów na dachu tegoż budynku ulokowane. Wyszędłszy z tego budynku na dziedziniec, po lewey ręce sztachet ordynaryiny ... dalej – Loch murywany. Opisane powyższe zabudowania od wydarzonej konflagraty w roku 1797 dnia 23 lipca pozostałe» [4]. («Неподалик костелу розташовано одноповерховий будинок пробоща, вкритий гонтом; із цегляними димарями, виведеними на дах. Вхід до нього на кшталт ганку, тобто кам'яний присінок з двома вікнами білого скла у дерев'яних рамах (в одному дві шибки вибито). Підлога і стеля із соснових дощок; двоє одинарних дверей на залізних завісах і гаках; ті, що з вулиці, мають внутрішній замок із ключем та клямку, якою зачиняються зсередини. За ними – невелике приміщення (передпокій, або ж малі сіни) – з підлогою зі соснових дощок і стелею, мазаною глиною; з двома вікнами (одне дає світло в глибину, друге, мале, – над дверима) та з шафопо-

Рис. 2. Плебанія в місті Ізяслав. Фото 1928 (9?) року.

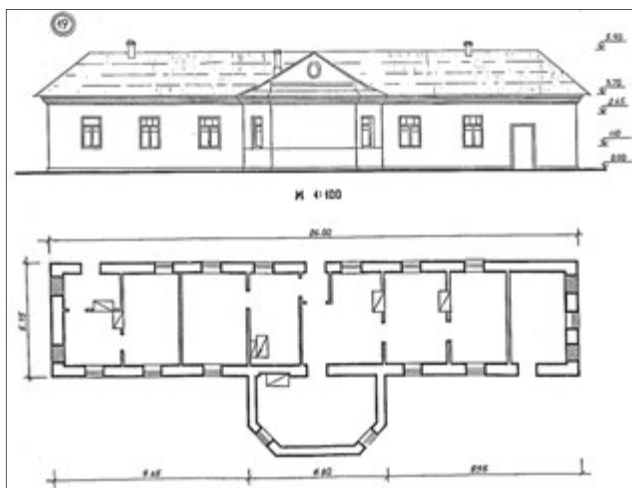

Рис. 3. Схематичний обмір будинку колишньої плебанії (1993 р.).

Рис. 4. Плебанія в місті Ізяслав. Фото 1926 р.

дібним каміном, через який опалюється кахляна піч у кімнаті. Праворуч від сіней кімната, до якої ведуть двійчасті двері на гаках і завісах, що мають засувки внизу та вгорі, внутрішній замок і залізний ключ. В цьому приміщенні підлога з дощок, стеля мазана глиною. Стара піч [з] білого кахлю, біля дверей кутовий камін з коїном; альков на одно ліжко. Вікон білого скла у дерев'яних рамах, з усяким окуттям – два. Усю кімнату оббито полотниною, декоровано різними квітами. У кімнаті двері (малі одинарні, на гаках і завісах, із клямкою та внутрішнім замком), що ведуть до гардеробу: дощата підлога, стеля мазана глиною. Два вікна білого скла в дерев'яних рамах. Ліворуч від сіней, через одинарні двері зі соснових дощок, із завісами та гаками, з внутрішнім замком, потрапляємо у передпокій, де підлога зі соснових

Рис. 5. Костел Іоанна Хрестителя і плебанія в м. Ізяслав. Фото. Приблизно друга пол. 40-х рр. XX ст.

дощок, а стеля побілена вапном, але потріскалася. Двері для виходу в інший бік до половини зашклені, частково розбиті, позаду них другі, неушкоджені, також – на залізних гаках і завісах із заціпкою та скоблями, на обох з боку кімнати – внутрішній замок. Одне вікно білого скла у дерев'яній рамі, один камін шафоподібний, а другий – такий самий, призначений замаскувати грубу. З того передпокою двостулкові двері (на гаках і завісах, із внутрішнім замком і залізними засувками) до кімнати або зали, в якій підлога зі соснових дощок, а стеля мазана та побілена вапном. Стара піч [з] білого кахлю. Три вікна білого скла з різноманітним окуттям. Стара шафа звичайної роботи. З цього залу до спеціальних гардеробчиків, розділених сосновими дошками, [ведуть] двоє одинарних дверей на гаках і завісах, із внутрішніми замками, ключами та залізними клямками. Підлога в них із соснових дощок, а стеля мазана. Два вікна білого скла в дерев'яних рамах, у яких дві шиби вибито. У всьому будинку дев'ять вікон, що закриваються віконницями на гаках і залізнних завісах. На даху дві старі погнилі драбини для чищення димарів. У дворі, ліворуч виходу – звичайний штахетник [...] кам'яний льох. Вищеописане не згоріло під час пожежі 23 липня 1797 року» – переклад автора).

Згадка про пожежу, що трапилася наприкінці XVIII ст., підтверджує існування плебанії вже на той час, а Юзеф Скрабський, спираючись на польські архівні джерела, наводить навіть дату будівництва – 1760 р. («Przy kościele w roku 1760 wzniesiono oficynę»). Причому пов'язує це з діяль-

ністю архітектора Паоло Фонтана [5]. Він обґрунтовує свою думку, аналізуючи зображення на фото [6] (рис. 2), але далі гіпотези не йде, посилаючись на обмеженість даних [7].

Друга світова війна залишила свій відбиток на багатьох, якщо не на всіх містах України. Не оминувла вона й Ізяслав: під час бойових дій споруда плебанії повністю вигоріла. В такому стані будинок зафіксовано на одній із повоєнних фотографій (рис. 5). Ми бачимо плебанію праворуч костелу, вцілілими є лише стіни, у т. ч. фронтон.

У складних умовах повоєнного життя плебанію пристосували під житло, відтак про жодну реставрацію не було й мови (рис. 6). Костел використовували як склад [8], потім взагалі кинули напризволяще.

Ксьондз поїхав з Ізяслава ще до війни і його будинок, імовірно, реквізували. Релігійні громади (в т. ч. й католицькі) було розпущено, а їхні місцеві осередки підлягали ліквідації. Ніхто не переймався поверненням плебанії історично достовірних форм. Тож маємо дякувати долі бодай за те, що споруду взагалі не зруйнували, як це сталося з багатьма іншими у тому ж Ізяславі.

Рис. 6. Плебанія. Фото другої пол. XX століття (із збірок Ізяславського історико-краєзнавчого музею).

І все ж пам'ятка уціліла, хоча й з істотними втратами. Обдертий, занедбаний будинок продовжує «еволюціонувати» у XXI ст., спотворюючись новими прибудовами. Саме час порушити питання про взяття його на облік, хоча б на місцевому рівні, а в подальшому, можливо, спробувати повернути йому первісні архітектурні форми.

ДЖЕРЕЛА

1. Stecki T. J. Wołyn pod względem statystycznym historycznym i archeologicznym. Lwow: druk i nakład zakładu nar. im. Ossolinskich, 1864. – Т. I. – S. 325.
2. Архів ін-ту «Укрпроектреставрація», шифр 267. «Дослідження історико-архітектурних фондів м. Ізяслава. Хмельницької обл. – Т. 5, кн. 3 – Схематичний обмір цінних історико-архітектурних об'єктів. 1993».
3. Архів ін-ту «Укрпроектреставрація», шифр 267. «Дослідження історико-архітектурних фондів м. Ізяслава, Хмельницької області. – Т. VI – Історико-архітектурний опорний план. 1993».
4. ДАЖО, ф. 178, оп. 4, спр. 17, арк. 55–55 зв. (надано Юрченком С. Б., за що автор висловлює щирю подяку).
5. Skrabski J. Paolo Fontana nadworny architekt Sanguszków. – Tarnów, 2007 – S. 80.
6. Нині ця світлина знаходиться в фондах Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського, ф. 278, спр. 98, картка 104.
7. Skrabski J. Вказана праця... – S. 90, 93.
8. Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур // Матеріали наукової конференції 21–22 грудня 2006 року / Упор. І. Тесленко – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2006. – С. 232.

Вводиться до наукового обігу пам'ятка 18 ст. – плебанія в місті Ізяслав Хмельницької області. На підставі опису початку 19 ст. аналізується планування будинку та його архітектурні особливості.

The historical monument of the 18th century – the plebania in Izyaslav town, Khmelnyckaya oblast – is introduced to scientific practice. The analyses of house planning and its architectural specifics is done on the basis of early 19th century description.

Ірина Сергіук

**ВІЙСЬКОВИЙ ГАРНІЗОН ЯК ФАКТОР
ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ ПОВІТОВИХ МІСТ ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розміщення військових гарнізонів на території повітових міст Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишило значний слід у подальшому формуванні їхньої забудови і вулично-транспортної інфраструктури. Однак слід визнати недостатню вивченість цього процесу, а відтак висвітлення впливів споруд такого типу на розвиток міст Волині дозволить заповнити наявні прогалини в дослідженнях міського середовища та історико-архітектурної спадщини декількох міських осередків цього регіону.

Результати попередніх досліджень впливу військових гарнізонів на формування просторового середовища волинських міст в ХІХ ст. достатньо скромні. Аналіз так званого «гарнізонного фактора» висвітлено зокрема у статтях М. Манько, М. Юценка, П. Савчука, О. Прищепи, Т. Піняжка та інших дослідників. Відтак виглядає достатньо актуальною спроба більш уважного розгляду впливу будівництва військових гарнізонів на подальший розвиток повітових міст Волинської губернії в період з середини ХІХ і до сучасності.

Суспільно-політичні реформи в державі у другій половині ХІХ століття сприяли активізації урбанізаційних процесів на Волині. У цей період у Волинській губернії налічувалося більше 5 тис. населених пунктів, проте лише 12 з них мали статус міст: Житомир, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів [1]. Кордон, який сформувався поміж Росією та Австро-Угорщиною після трьох поділів Речі Посполитої, вимагав, ясна річ, постійного військового прикриття. Таким чином вже з кінця ХVІІІ століття одним з невід'ємних елементів повітового міста Російської імперії на прикордонних територіях стали військові об'єкти, призначені для постійного розміщення військових підрозділів російської армії. Спершу їх розквартировували у городян, винаймаючи квартири. Проте значні витрати коштів, невідповідні умови та чергові реформи в армії призвели згодом до усвідомлення необхідності спорудження спеціальних військових гарнізонних комплексів для постійного розквартирування військових частин [4, с. 165].

Будівництво військових комплексів у повітових містах Волині суттєво активізувалося наприкінці ХІХ століття і було спричинене новими трендами

військової політики Олександра ІІІ, котрий чітко усвідомлював необхідність реформування армії, а відтак дієво сприяв новому будівництву згідно з аналогами, реалізованими на території австрійських прикордонних поселень в Трансільванії на турецькому кордоні [9].

Поява капітальних військових гарнізонів на території Волинської губернії датується останніми десятиліттями ХІХ століття. Черговість спорудження окремих об'єктів можна проаналізувати на підставі картографічних матеріалів, зокрема планів повітових міст губернії різних періодів, укладених у період перебування Волині у складі Російської імперії та Речі Посполитої. Після другого поділу Польщі Волинь та Поділля стають об'єктом особливої уваги російської адміністрації, що розпочала детальну інвентаризацію своїх нових південно-західних територій. На той час йшлося лише про дуже приблизний та схематичний спосіб відтворення міської забудови, зі спрощеною вуличною мережею та узагальненим відтворенням ландшафту і сільськогосподарських угідь. Проте за цими матеріалами маємо можливість проаналізувати етапність розвитку міського середовища повітових міст Волині, зокрема військових комплексів у їх структурі [2]. Принцип розташування військових гарнізонів у структурі міста можна відстежити шляхом порівняльного співставлення декількох волинських міст, зокрема Рівного, Дубна, Острога, Луцька та Володимира-Волинського (табл. 1).

У другій половині ХІХ століття усі ці міста мали статус повітових центрів Волинської губернії, незначно відрізняючись кількістю населення, розвитком промисловості та віддаленістю від губернського Житомира. Для будівництва гарнізонних поселень відводилися вільні від забудови, достатньо просторі території, як правило на околицях міст, подалі від місцевих ярмарків та інших громадських споруд. Перш за все це було пов'язано з масштабами будівництва, оскільки комплекси включали значну кількість будівель з великими габаритами для житла, навчання, тренувань, арсеналів зброї, господарських потреб тощо.

Інший фактор, що впливав на розміщення військових гарнізонів – транспортні магістралі. На той час залізниця вже стала основним транспортом як у Російській імперії, так і в усій Європі. Саме тому перевага надавалася територіям, що були недалеко

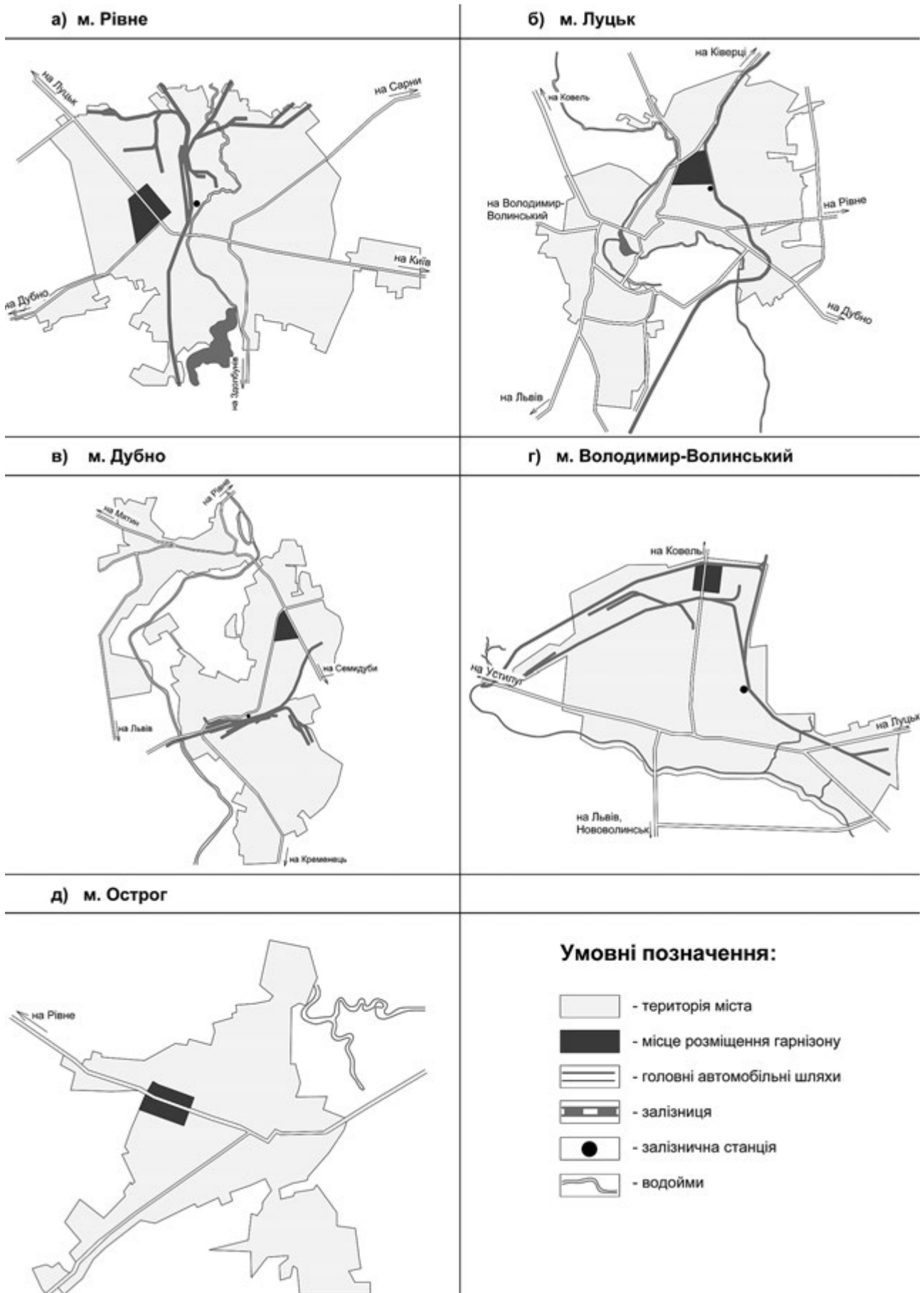

Табл. 1. Розташування військових гарнізонів у структурі міста.

від залізничних вузлів (Рівне, Дубно, Луцьк, Володимир-Волинський). Необхідно відзначити і нові транспортні шляхи, що почали активно прокладатися в другій половині XIX століття для сполучення великих міст. Наприклад, у 1857 році через територію Волині було прокладено Києво-Брестське шосе, яке пролягло через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель (табл. 1, а, б). Саме тоді ділянки шосе в межах міст отримали назви Шосейних вулиць. В Острозі – це була центральна магістраль, що сполучала його з Рівним (табл. 1, д), у Володимирі-Волинському – з Ковелем (крупним залізничним вузлом) (табл. 1, г), в Дубно – шосе Рівне-Радивилів (табл. 1, в), яке було прокладене до міста від села Панталія через заболочену заплаву річки Іква біля монастиря кармеліток босих [7, с. 140].

Військовий гарнізон у м. Рівне знаходився на захід від передмістя Воля (або Дубенське). Станом на середину XIX століття воно було відносно нещільно заселеним, оскільки основна частина міста розташовувалась на правому березі річки Устя, а лівобережна територія в основному була зайнята сільськогосподарськими угіддями. На початку XX століття у Рівному знаходився штаб 11-го Армійського корпусу та дислокувались 32-а піхотна дивізія, 125-й Курський та 127-й Путивльський піхотні полки, 21-й саперний батальйон, 32-а артилерійська бригада. Слід відзначити, що у подальшому розбудова військового комплексу посприяла і розвитку міста в західному напрямку [5].

Подальші історичні періоди залишили свій відбиток на містобудівному комплексі гарнізонних споруд Рівного. У 1920-х – 30-х роках до царських будівель додалися польські житлові будинки, Будинок Жовніра та католицький костел в модерністичному стилі. Нове будівництво тривало тут майже 20 років, тобто протягом усього часу перебування Рівного у складі другої Речі Посполитої. На теперішній час архітектурний комплекс рівненського військового гарнізону знаходиться у центральній частині міста на перетині головних магістралей – вулиць Соборної і Дубенської. Приватна забудова, будівлі радянського періоду типових серій також внесли свою специфіку у вигляд військового ансамблю, однак його цінність у містобудівному і архітектурному аспектах не зменшилась (табл. 1, а).

У м. Дубно російський військовий гарнізон більш наближений до залізниці, ніж до історичного центру міста. Це може пояснюватися тим, що у казармах замку князів Любомирських вже дислокувався один полк, і тому було доцільніше розмістити їх у різних районах (табл. 1, в). Зокрема, у місті розташовувався штаб 11-ї кавалерійської дивізії, а також 11-а Артилерійська бригада, 41-й піхотний Селегінський полк, 11-й уланський Чугуївський полк, Дубенський дисциплінарний батальйон. Військовий комплекс займає територію між двома

магістралями, що сполучають місто з Кременцем і Семидубами (у сусідньому селі Тростянець розташовується полкова церква). У середині XIX століття цей район, як і у Рівному, не був освоєний і давав можливість розмістити тут таку кількість будівель, яка була необхідною. Як і в інших містах, у пізніші періоди, територію навколо дубенського гарнізону було забудовано і приватними будинками, і польськими, і радянськими. Такий процес характерний практично для всіх міст Волині.

Військовий гарнізонний комплекс Острога розташовується при в'їзді до міста з північного заходу – фактично на головній міській магістралі. Як наприкінці XIX, так і на початку XX ст. зазначена територія була фактично передмістям. Сам комплекс невеликий за розмірами з видовженими казарменими будівлями. Передбачався він для розташування 126-го Рильського піхотного полку (табл. 1, д). Окремим осередком виділяються сучасні будівлі Острозького обласного ліцею з посиленою фізичною підготовкою, що використовувались первісно як казарми для рядових солдат. Водойми та залізниця знаходяться далеко від гарнізону, тому на відміну від інших досліджуваних міст наявне шосе виглядає логічним фактором такої дислокації.

Військове поселення у Луцьку розташовувалося на Яровицькому передмісті. Поряд знаходилася новозбудована залізнична станція, що значно полегшувало пересування військових підрозділів (табл. 1, б). Іншим фактором такої дислокації була водойма, а саме річка Стир, що розділяє місто на дві частини. Третій чинник – транспортна магістраль, що на сьогодні з'єднує м. Луцьк з м. Ківерці.

Військові казарми в Луцьку передбачалися для розміщення штабу 11-ї піхотної дивізії, 11-ї артилерійської бригади, 11-го Ізюмського гусарського, 43-го Охотського та 44-го Камчатського піхотного полків. Будівлі достатньо віддалені від історичного ядра – замку Любарта. На сьогодні військовий комплекс повністю інтегрований в міську структуру і вже не є окраїною.

У другій половині XIX століття архітектурно-планувальний розвиток Володимира-Волинського характеризувався зростанням міської території, що відбувалося на основі вже сформованого історичного каркасу у трьох напрямках – західному, північному та східному. Розбудова тутешнього військового гарнізону російської армії стала важливим містобудівним фактором в кінці XIX століття в західній частині міста по дорозі на Устилуг [6, с. 119]. У цей період у Володимирі-Волинському дислокувались 7-й гусарський Білоруський, 68-й лейб-піхотний Бородинський, 11-й Донський козачий полки.

Територія, обрана для розташування будівель гарнізону у Володимирі-Волинському, знаходилася на західній околиці міста (табл. 1, г). Військовий комплекс пронизувала магістраль, що сполучає місто з Ковелем – великим залізничним вузлом.

Сама ж залізниця прокладена по обидва боки від будівель – на півночі і півдні. Така ретельність у виборі ділянки під будівництво пояснюється розташуванням самого міста – найзахідніша точка на кордоні з Австро-Угорською імперією. Тому концентрація військових і локація гарнізону були стратегічно важливим питанням як у контексті губернії, так і в масштабі Російської імперії загалом. У теперішній час будівлі гарнізону використовуються військовими частинами Збройних сил України.

На сьогодні внаслідок значних темпів розвитку міст Волині та забудови їх територій, військові містечка російського періоду значною мірою втратили своє первісне призначення в розумінні мілітарної

функції. Разом з тим вони органічно інтегрувалися в навколишню забудову, при цьому їх просторова структура досить чітко простежується і до сьогодні. Безумовно, вони залишаються все ще значними містобудівними чинниками архітектурно-просторової ідентичності кожного з вищезгаданих міст, позаяк формують фронтальну забудову ключових вулиць. Також вони достатньо органічно включають польські доповнення 1920–30-х років, котрі мали відчутний вплив на стилістику міської забудови, що помітно і до сьогодні. Тому всі ці фактори безумовно повинні враховуватися при планованих реконструкціях окремих будівель гарнізону та вдосконаленні міського середовища в цілому.

ДЖЕРЕЛА

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 1–2. – Житомир, 1862, 1869.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального Штаба: Волынская губерния. – СПб., 1850.
3. Манько М. Частка євреїв у населенні міст Волині кінця XIX століття із врахуванням «військово-гарнізонного фактора» // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX століття: матеріали X міжнар. конф. – К., 2002.
4. Прищеп О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.
5. Ричков П. А. Давня картографія Рівного XVIII–XIX ст. // АСВ. Зб. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С. 74.
6. Ричков П. А. Просторова еволюція Володимира-Волинського: від витоків до кінця XIX ст. // АСВ. Зб. наук. праць. Вип. 3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – С. 105–121.
7. Ричков П. А. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // АСВ. Зб. наук. праць. Вип. 3. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – с. 122–142.
8. Ющенко М. Укріплення Волинської губернії в системі оборони південно-західних кордонів Російської імперії кінця XIX століття / Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: Матеріали XXX Всеукр. науково-практичної історико-краєзнавчої конф. 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 128.
9. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – 444 с.

Проаналізовано вплив військових гарнізонних комплексів російської армії на розвиток та забудову повітових міст Волинської губернії у другій половині XIX століття. Визначено основні принципи розташування військових комплексів: вибір місцевості, черговість будівництва, транспортні магістралі тощо. Охарактеризовано та узагальнено склад військового гарнізонного поселення на основі порівняльної характеристики комплексів Рівного, Луцька, Дубна, Острога, Володимира-Волинського: типи, будівель та споруд, благоустрій усієї території, комунікації. Визначено значення військових містечок у сучасній забудові міст Волині.

The author analyzes an impact of the military garrisons of Russian army on the development and building of Volyn county towns in the 2nd part of XIX century. There are determined basic principles of the location of military facilities: selection of territory, the sequence of construction, highways and others. Also characterized and summarized main parts of military garrison settlement on the basis of the comparative properties of Rivne, Lutsk, Dubno, Ostrog and Vladimir-Volynskiy complexes: types of buildings and structures, landscaping of the whole area, communications. Defined the value of cantonments in the modern cities of Volyn.

Оксана Сінкевич

ІНТЕГРАЦІЯ ТЕАТРАЛЬНО-ВИДОВИЩНИХ КОМПЛЕКСІВ В МІСЬКУ СТРУКТУРУ НА БАЗІ ІСТОРИЧНО СФОРМОВАНОЇ ТЕАТРАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ М. РІВНОГО

Усвідомлення цінності та збереження культурної спадщини справедливо вважається показником рівнем розвитку суспільства. Зацікавлення та дослідження об'єктів національної культури є одним із основних завдань для науковців.

Сьогодні відчувається певний дефіцит фахової наукової літератури, у якій би приділялась достатня увага архітектурі та діяльності театральновидовищних будівель та споруд на Волині. Деякі описи та згадки цих споруд знаходимо у працях Прищепи О., Степанюк С., Поліщука Я., Жилінського І. Необхідно відзначити також праці Прокурякова В.

Метою статті є дослідження театральної мережі міста Рівне та пошук ділянок у місті, що можуть розглядатися для проектування театральновидовищних комплексів. Дослідження базується на пошуку історичних місць, де відбувалися театральні видовища, а також на існуючому містобудівному стані м. Рівне.

Волинь має давні, хоча й призабуті сьогодні, театральні традиції. Саме м. Острог у XVI ст. був основним і найбільшим центром, де зосереджувала-

ся і розвивалася релігійна драма та шкільний театр, у XVIII ст. На Волині народилася і виросла Урсула Франциска Радзивілл, яка сьогодні вважається першою жінкою драматургом у Польщі та Білорусії, згодом відкрила свій, один із перших у Речі Посполитій, професійний театр у Несвіжі. Вагомий внесок у театральне життя Житомира зробив Юзеф Ігнацій Крашевський – поет, драматург, філософ, художник та суспільний діяч. У 1853–1859 рр. він займав посаду директора міського театру у Житомирі. Стационарні театральні будівлі почали з'являтися на Волині у кінці XVIII ст. Відомо, що у 1784 році у м. Дубно було споруджено дерев'яне приміщення міського театру, за розмірами більше ніж у Варшаві. Керував цим театром запрошений із Польщі Войцех Богуславський. [1].

Культурний клімат Волинської губернії початку кін. XIX-поч. XX ст. не був особливо сприятливим. Як зазначає дослідник Волині О. Прищепка, потужним фактором пожвавлення культурного життя даного регіону стало будівництво нових залізничних сполучень між губернським містом Житомир та повітовими містами такими як Рівне, Луцьк, Ковель,

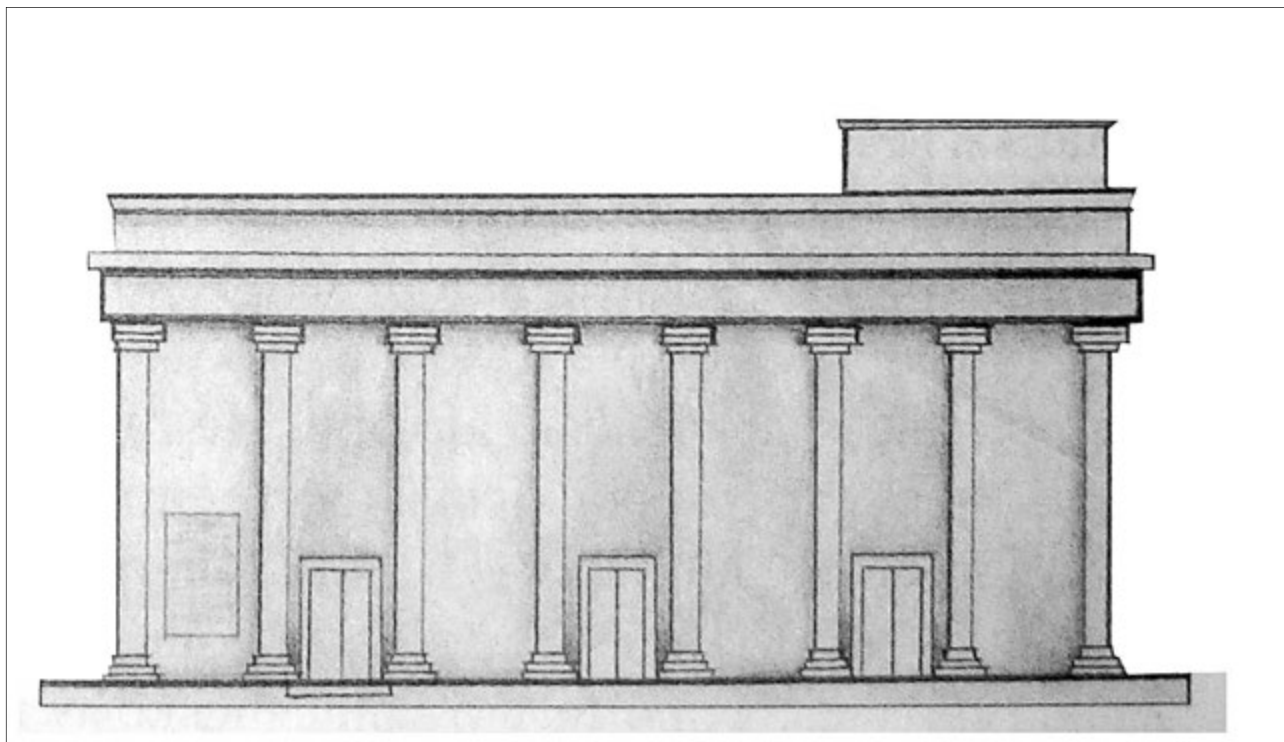

Рис. 1. Театр Л. Зафрана. Замальовка по пам'яті І. Жилінського

Рис.2. Палац князів Любомирських.
Фото. 30-ті роки XX ст.

Рис.3. Синагога на вул.Замковій.
Листівка поч. XX ст.

Здолбунів. Варто зауважити, що у Рівному довгий час не було окремої спеціалізованої стаціонарної театральної споруди. 2 лютого 1908 р. у Рівному на місці згорілого дерев'яного театру урочисто відкрився театр Зафрана, приміщення якого не збереглося. Власник, єврейський комерсант Лейб Зафран, назвав свою нову будівлю «концертним залом». Ззовні споруда вирізнялася простотою – була без зайвих архітектурних прикрас, гладкі стіни були оздоблені пілястрами й елегантним карнизом. Зауважимо, що партер театру був розміщений значно нижче «нульового рівня» навколишньої території (це було зумовлено тим, що в ті часи заборонялося будувати будинки вище двох поверхів), тому для збільшення простору зали було вирішено заглибити рівень підлоги. Зала театру, округлої форми із чудовою акустикою, вміщала 17 лож, 18 рядів крісел у партері, два ряди на балконі і три – у галереї [1] (рис.1).

Відомо, що для різних мистецьких заходів довгий час використовувалося приміщення у палаці Любомирських у Рівному (рис.2). У залі на першому поверсі відбувалися різні зібрання мешканців Рівного, влаштовували концерти та вистави. [3] Театральний гурток Рівненської української гімназії для більших музично-вокальних імпрез винаймав залу кінотеатрів «Новий Світ» або залу театру Зафрана. Театральна студія А. Демо-Довгопільського для проведення концертів, ревію, розважальних вечорів та вистав одноактів із української класики орендувала кінотеатри «Новий світ» або «Ас» по вул. Поштової та кінотеатр «Новини» (Бернта, згодом «Партизан») [1]. Відкриття кінотеатру «Новини» відбулося 25 грудня 1927 р. Земля, на якій побудовано кінотеатр, була взята в оренду родиною Берндтів у власника Рівного Станіслава Казимировича Любомирського ще в 1912 р. Побудований за проектом архітектора Федора Бурого, кінотеатр був двоповерховим, мав велику залу зі сценою та оркестровою ямою, партер містив 476 місць і 6 лож. Були в кінотеатрі й балкони, але на момент відкриття ще не працювали, оскільки не були закінчені сходи. Зал освітлювався електрикою,

мав два електричних вентилятори та три витяжки, а також, приміщенні був водопровід та туалетні кімнати. Обігрівався будинок від котла, який знаходився у підвалі. До проектування кінотеатру «Ампір» долучився відомий художник, архітектор та педагог Г. Косміаді, а саме, виконав інтер'єрні розписи у грецькому стилі (ця будівля, відома як кінотеатр «Партизан», була зруйнована у 2007 р.). В 1913 р.і на гастролі до Рівного приїхав мандрівний Єврейський театр Х. Гільдорфа, який згодом став стаціонарним рівненським театром і гастролював переважно по містечках Рівненського повіту. Цей колектив діяв до 1936 р., мав своє стаціонарне приміщення, перебудоване із синагоги на вулиці Замковій (рис.3). Цей будинок дотепер не зберігся. Місто Рівне було чи не найбільшим культурним єврейським центром Волині, сюди часто приїжджали гастролуючі театри: Варшавський єврейський театр Іди Камінської, Вільнюська трупа Бенціоли Вітлера, Нью-Йоркський єврейський театр, Київський державний єврейський театр та Львівський державний театр імені Шолом Алейхема [1].

У 1925 р. у Рівному був організований театр залізничників, який мав власне дерев'яне літнє приміщення в залізничному парку (тепер на цьому місці привокзальна площа і залізничний вокзал). Цей театр очолив емігрант із Росії антрепренер Олександр Бояров. Першою ним була здійснена постановка п'єси І. Лисенка-Конич «Каторжник». Однак, 1926 р. театр згорів.

Проте, для театралізованих видовищ у Рівному використовували не лише споруди, а й міські простори. 1778 р. князь Ю. Любомирський, який володів на той час містом Рівне, дозволив громадянам у своєму гаю (нині вулиця В. Чорновола) влаштовувати народні розваги: обжинки, свято Івана Купала, Великодні гуляння. Тут діяв манеж і містився театр, яким керував польський комік і актор З. Мілевський. На його сцені виступали і заїжджі мистецькі колективи із Польщі, а іноді й мешканці міста з вертепною скринькою. Ще одним культурним осередком була територія садиби Любомирських на «Гірці». Особливе поживання

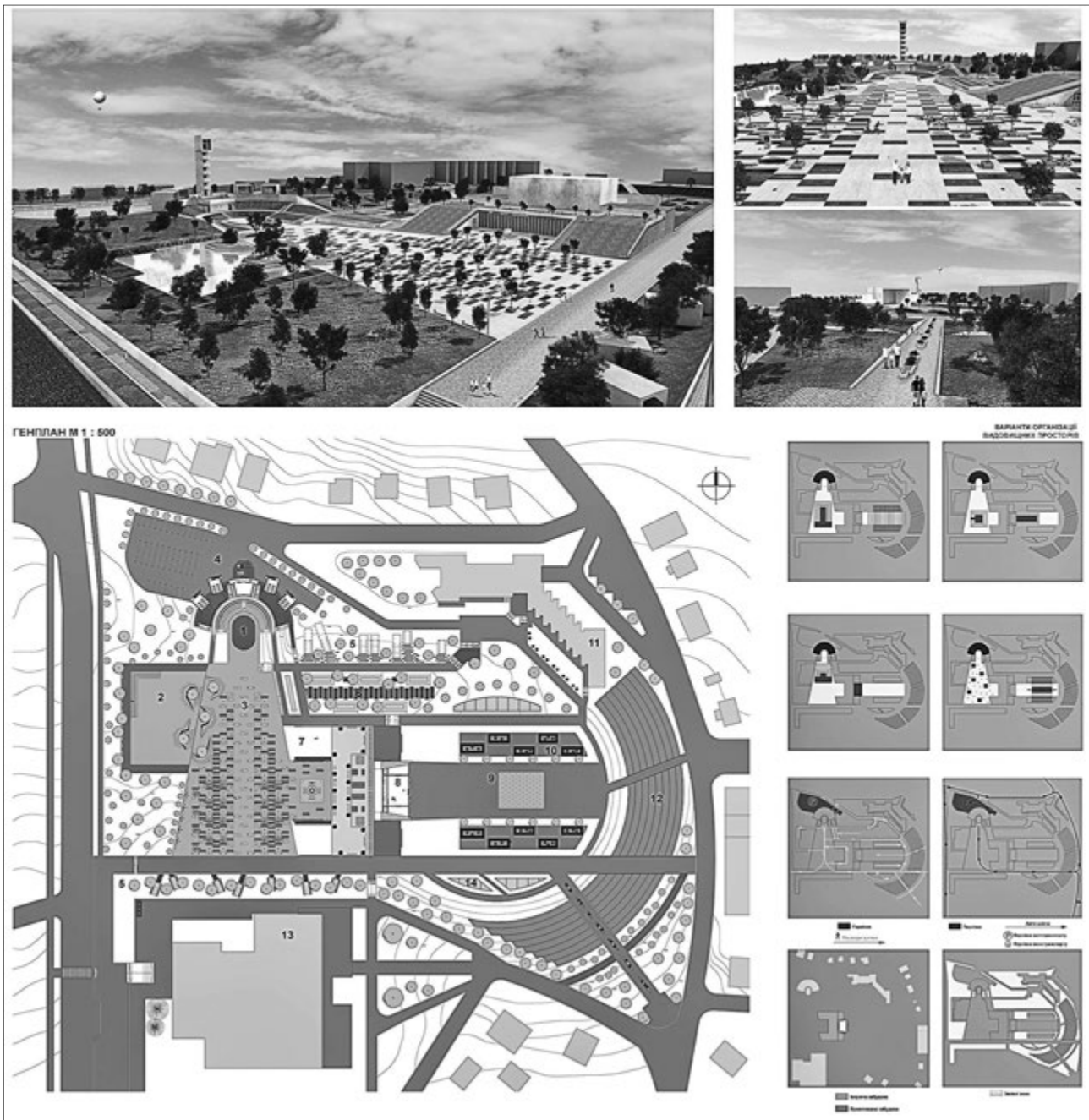

Рис.4. Фрагмент дипломного проекту на тему «Дизайн просторово-дійової організації, благоустрою і сценографії театральньо-видовищного комплексу для музично-рокових концертів і вистав в м. Рівному»

у культурне життя міста внесли Великі Торги Волинські, а саме місто Рівне утвердилося як головний центр торгівлі Волинського воєводства. Цей захід проводився наприкінці літа з 1930–1938 рр. Сюди з'їжджалися учасники не лише з Волині, а й з усієї Польщі та інших західних країн. У Рівному було відведене спеціальне місце, де споруджувалися галузеві павільони. Завдяки Торгам парк на «Гірці» став улюбленим місцем відпочинку рівнян. Тут споруджували містечко атракціонів, кінозал, кав'ярні, вар'єте, танцмайданчик. Розміщувався тут і літній театр. На його сцені виступали гастролуючі театральні трупі, грав джазовий оркестр. За роки

фашистської окупації територія парку прийшла в запустіння. Проте, вже у травні 1946 р. за відбудову літнього театру взялася Рівненська філармонія. В травні цього ж року у парку з'явився літній театр на 600 місць, який працював як концертний зал філармонії. У 1952 р. було зведено кінотеатр ім. Шевченка на 610 місць, який на жаль, не зберігся до наших днів, оскільки на початку 90-тих споруду було визнано аварійною і невдовзі вона зникла під ковшами бульдозерів. У 1967 р. в парку була оновлена та розширена літня сцена – 2000 місць [2]. У дещо гіршому стані перебував парк на «Грибнику» (до речі теж спадщина князів Любомирських).

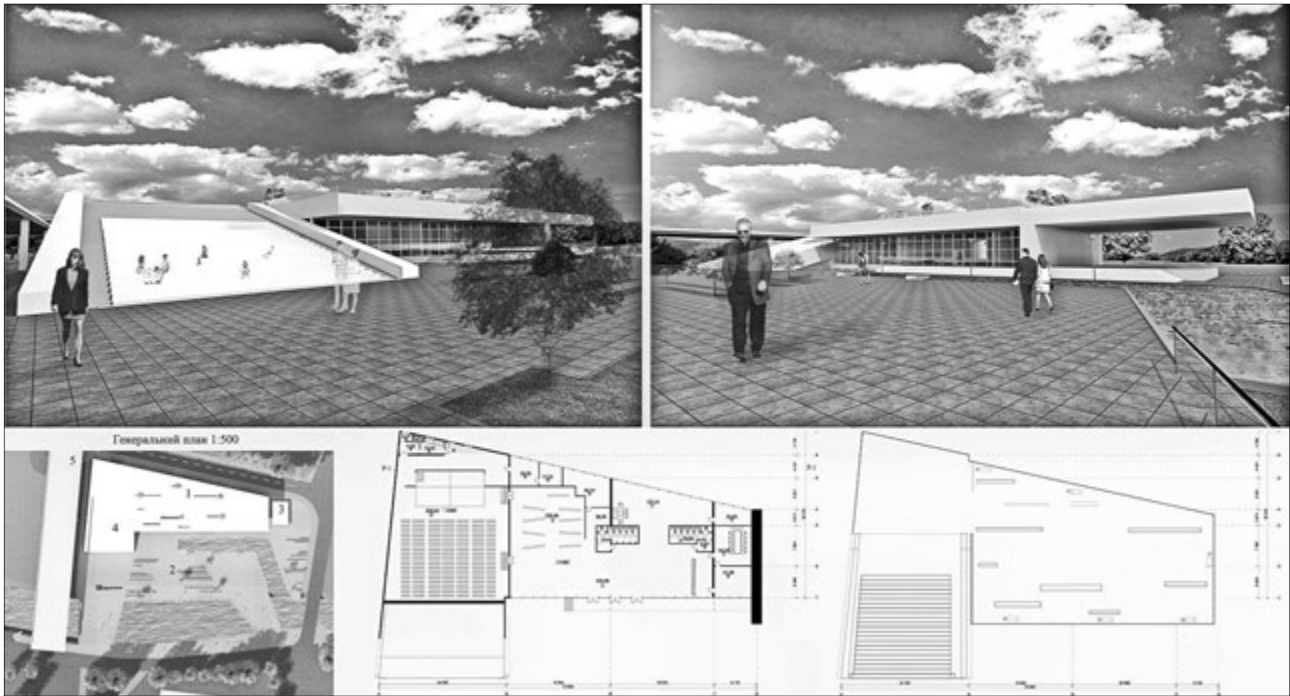

Рис 5. Фрагмент дипломного проекту на тему «Дизайн архітектурно-просторово-дійової організації плейхаусу по вул. Кіквідзе у м. Рівне»

У довоєнний період тут також проходили виставки досягнень народного господарства. У 80-х роках на місці колишнього парку був збудований Палац піонерів й розпочато будівництво парку для дітей та молоді. Нетиповий проект розробили київські архітектори та затвердило найвище керівництво області, центровою спорудою парку мав стати амфітеатр та тридцятиметрова вежа, яку називали «костровою». Головною спорудою мав бути власне сам палац із величезними залами. Навпроти запланували музичну школу, а ближче до цвинтаря «Габник» мав бути спортивний комплекс із спортзалом та басейном, станція юних техніків, автодром тощо. На місці колишнього парку запланували каскад водойм із фонтанами, а посередині – відкритий амфітеатр для глядачів, навпроти якого мала височіти тридцятиметрова вежа. Сцена розміром 20x10 метрів, з північної сторони оточена 13-ма рядами глядацьких місць, розташованих півколом. Згідно проекту амфітеатр мав трансформуватися у відкритий кінотеатр. Для цього були запроектовані приміщення пересувної кіноустановки та перемоточна. Щодо «кострової башти», то ані вона, ані все, що було зведено навколо неї, зокрема, новий гардероб та підземні туалети так жодного разу не були використані за призначенням [4].

Кафедра ДАС НУ «Львівська політехніка» вже 10 років активно займається дослідженнями архітектури українського театру. Щороку розробляються дипломні проекти присвячені даній тематиці. Наприклад, у бакалаврській роботі у 2013 році на кафедрі студентка Рудак Н. під керівництвом проф. В.І. Проскурякова та асп. О.В. Сінкевич

виконала бакалаврський проект за темою «Дизайн просторово-дійової організації, благоустрою і сценографії театральнo-видовищного комплексу для музично-рокових концертів і вистав в м. Рівному» (рис.4). Для втілення ідей театральнo-видовищного комплексу було обрано ділянку парку біля Палацу дітей та молоді. Головна концепція проекту – відновлення видовищної функції парку та побудова просторово-дійової організації ландшафтними засобами. Амфітеатр, що розміщувався на головній осі парку пропонується реконструювати та розвинути, саму ж вежу пропонується реконструювати та змінити її першочергову функцію. Територія парку функціонально поділена на зони; виділено дві площі, на яких будуть розміщуватись збірні сцени для проведення фестивалів та театральних вистав. Містобудівне розташування якнайкраще підходить для театральнo-видовищного комплексу, оскільки ділянка знаходиться близько центральної частини міста, безпосередньо біля Палацу дітей та молоді, музичної школи № 2, Рівненський державний гуманітарний університет і його гуртожитки. У бакалаврському проекті «Дизайн архітектурно-просторово-дійової організації плейхаусу по вул. Кіквідзе у м. Рівне» (рис.5) Я. Паламар запропонував концепцію розвитку нового типу видовищної споруди – плейхаусу на місці, яке історично пов'язане із видовищами. Насправді, на цьому місці на березі річки Устя був побудований один із перших кінотеатрів у місті – кінотеатр «Ампір», згодом «Партизан». Об'ємно-планувальна схема проєктованого плейхаусу є асиметричною у плані, всі приміщення, а саме: головний зал, фойє, вистав-

ковий зал, конференц зал, технічні та допоміжні приміщення, розташовані в одному рівні. Цікаво пророблений генплан: головним фасадом споруда спрямована до річки та центру міста. Дах головного залу слугує амфітеатром для відкритого театального простору на площі біля театру. З північного фасаду споруди розміщена мала театральна сцена з можливістю трансформації у відкритий кінотеатр. Суттєвим недоліком та містобудівним фактором, що сприяв занепаду кінотеатру «Партизан» було його розташування (біля транспортного моста та залізничної колії) та відсутність пішохідних та візуальних зв'язків з центральною частиною міста, адже, щоб потрапити до головного входу потрібно було спускатися сходами з транспортного мосту. Рішення цих містобудівних недоліків було запропоноване у даному проекті – підхід до площі перед плейхаусом та головного фасаду здійснюється по двох широких мостах, що є логічним продовженням вулиць Пересопницької та Соборної, таким чином

складається відчуття, що вулиця сама виводить до площі перед плейхаусом.

Як розвинений центр аматорського та професійного театального мистецтва, представленого у різних жанрах, м. Рівне заслуговує на увагу дослідників та науковців. Фактично, перша стаціонарна спеціалізована споруда театру у місті була побудована на поч. ХХст. Другий етап активного будівництва театральних споруд відбувається у міжвоєнний період. Рівне стає інтернаціональним культурним центром – у місті виступають українські, польські, російські, єврейські театральні трупи. Сьогодні у місті існує проблема реабілітації окремих територій у центральній частині міста, оскільки занедбані міські простори часто є потенційно привабливими для інвесторів, які не завжди мають на меті створення єдиного просторового рішення, яке б враховувало історико-культурне та архітектурне підґрунтя.

ДЖЕРЕЛА

1. Жилінський І. Історія театального мистецтва Рівненщини. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – 660с.
2. Калько С. Сентиментальна прогулянка рівненським парком: краєзнавчі нариси з історії парку ім. Тараса Шевченка. – Рівне: [б.и.], 2010. – 88 с.
3. Луц В., Леонова Л. Пожежа палацу Любомирських у Рівному на сторінках місцевої преси і документів з державного архіву Рівненської області. // АСВ: зб. наук. праць. – Вип.3. – Рівне, 2012. – С. 170–176.
4. Несенюк М. Діти «Кострової башти». Рівне Ве-чірне № 92, 15.12.2011р. <http://www.rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=029938>
5. Поліщук Я. О. Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 300 с.
6. Проскуряков В. І. Архітектура українського театру. Простір і дія.: Монографія. – Львів: «Львівська політехніка», 2001. – 564с.

Досліджено театральну мережу м.Рівного XVIII–XX ст. Розглянуто особливості формування сучасного простору для масових видовищ та театральних дійств.

The article studies the problem of theater network of Rivne in XVIII–XX century and examines the features of the formation of modern space for public events and theatrical performances.

АРХІТЕКТУРНО-КОНСТРУКТИВНІ ВИРІШЕННЯ МЛИНІВ ВОЛИНИ ПЕРІОДУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На території Волинської губернії борошномельне виробництво займало провідне місце у фабрично-заводському виробництві поступаючи лише цукроварінню та винокурінню, та за кількістю підприємств займало перше місце. [1, с.80]. У зв'язку з цим очевидним є те, що найбільш збережена кількість промислових об'єктів є саме цього типу. Тому саме млинарство заслуговує особливої уваги у дослідженні архітектури Волині періоду ХІХ – поч. ХХ століть.

Зазначимо, що деякі аспекти та важливі історичні факти промислового розвитку губернії в цілому та окремо борошномельного виробництва ХІХ – поч. ХХ ст. знайшли місце в працях таких дослідників як А. Братчиков, А. Забелин, О. Прищепа, Жам О.М., Цинкаловський О.М., Буравський О.А., Андрухов П.З., Романчук О.М., Таранушенко С.А. та ін. Свого часу частково дослідженням та розвитком борошномельної промисловості займалися такі дослідники як О. Нестеренко [12], Л. Мельник [11], Т. Лазанська [9] та ін. Їхні дослідження дають нам можливість сформулювати загальну картину стану цього виду промисловості. Проте на сьогоднішній день залишається багато аспектів, які потрібно вивчити, зокрема архітектурно-конструктивні вирішення млинів.

Розвиток млинів розпочався з використання спершу самого водяного колеса для піднімання води в зрошувальні канали. Ще у другій половині І століття до н.е. Вітрувій робить опис дії водяного колеса та показує принцип дії водяного млина у своїй книзі «Десять книг про архітектуру» (Рис.1) [3, с. 194]. Пізніше, вже в Стародавньому Римі та Греції млини широко використовували для різних механічних робіт, крутий момент якого виконувало саме колесо. На Україні млини були відомими з часів Київської Русі. Спершу будували водяні, пізніше – вітрові млини.

У 1875 р. у Волинській губернії нараховувалося 2993 млина, з них 29 використовували парові машини, 1910 млинів були водяними, 1038 – вітряними, 16 приводились у рух кінями. Вже за 4 роки (1879 р.) парових млинів діяло 33, водяних зменшилося на 142 одиниці, вітряних поменшало на 88, а кінних збільшилось до 38 млинів [1, с.86]. У 1887 році кількість млинів у Волинській губернії налічувалося 3344. З них більше половини млинів – водяні (56,7%), вітряних – 40%, парових млинів всього 1,2%, тартаків – 2,1% [8, с. 302].

На поч. ХХ ст. у Волинській губернії борошномельна промисловість за обсягом виробленої

продукції поступалася лише цукроварному виробництву. Млини розміщувались переважно у сільській місцевості. У 1902 р. з 451 млинів лише 21 знаходилися у містах [13, с.68]. Така велика кількість млинів пояснюється тим, що вони були складовою чи не кожного поміщицького господарства, монастирського двору, незамінною будівлею для мешканців села. У містах розміщувалися переважно великі товарні млини, що належали здебільшого міщанам та купецтву, або були міським майном. Варто відзначити, що із усієї кількості млинів майже половина (45%) усіх млинів знаходяться в руках євреїв, близько 28% – росіянинам, 18% – полякам, 7% – німцям і чехам [8, с. 302].

Відомо, що на початку ХХ ст. Фабрична інспекція Російської імперії фіксувала лише великі товарні млини. Під товарними млинами розуміються млини, що працюють на далекий збут товару. У 1900 р. товарних млинів фабрична інспекція нарахувала 27, з яких парових – 20. А вже у 1908 р. товарних млинів збільшилося майже вдвічі – до 49 млинів, з яких 28 – парових. Найбільша їх кількість розташовується у Житомирському повіті [2, с.40]. На 1912 р. борошномельних підприємств у губернії налічувалося 1153 із сумою виробництва 23034 крб., на яких працювало 3192 робітників [2, с.93]. Усі невеликі млини виробляють товар або для власного споживання великими господарствами, або ж для потреб людей з найближчих околиць. За помел селяни платять зерном, зазвичай 1/10 частину від привезеного на млин хліба. В деяких місцевостях за помел стягується по 60 коп. за чверть муки і по 40 коп. за чверть круп [8, с.303].

За дією млини поділялись на водяні, вітрові, парові та тартаки (інша назва – топчак, рухомі кінськими або воловими приводами). Відповідно до місцевих умов корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідше – муровану. Для мурованих млинів використовувалась цегла і бутове каміння. Зазвичай мурованими були парові млини та частина водяних. Окремо варто звернути увагу на появу парових млинів у другій пол. ХІХ ст. Вони були з набагато потужнішими установками ніж водяні чи вітрові млини. У 1893 р. їх діяло в губернії всього 25, а вже у 1912 р. – 291 [12, с. 87]. Прерогативою таких млинів є їхня можливість не прив'язуватися до місцевих умов. З розвитком залізничних шляхів така перевага стала досить суттєвою. З усіх парових млинів Правобережної України собівартість виготовленої продукції була

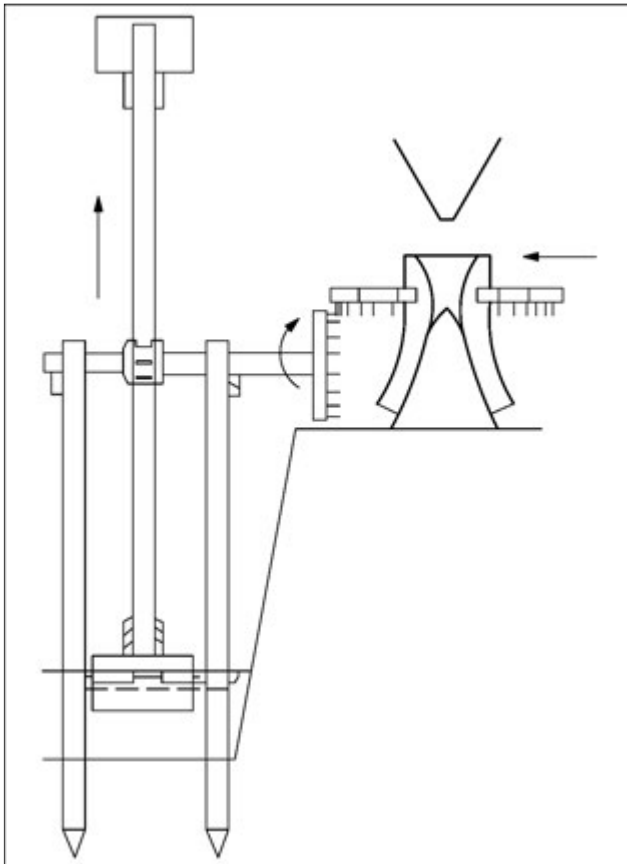

Рис.1. Механізм приводу млина з конічним жорном.
Опрацьовано автором за «Десять книг...».

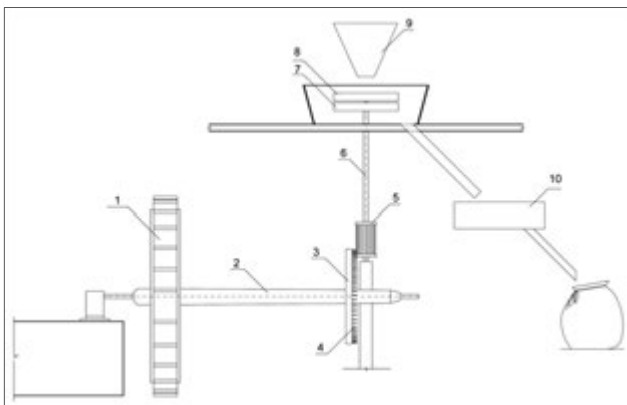

Рис. 3. Схема роботи водяного млина: 1 – водяне колесо; 2 – вал; 3 – палешне колесо; 4 – кулачки; 5 – веретено; 6 – вертикальний вал; 7 – нижнє жорно; 8 – верхнє жорно; 9 – кіш для зерна; 10 – відсік для борошна. Креслення автора.

найнижчою саме на території Волині, оскільки тут була найдешевша сировина для опалення котлів парових машин [7, с. 116].

Для України характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, таких як Дніпро, Десна, Сейм. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були баржі. У разі необхідності наплавні млини могли переміщувати

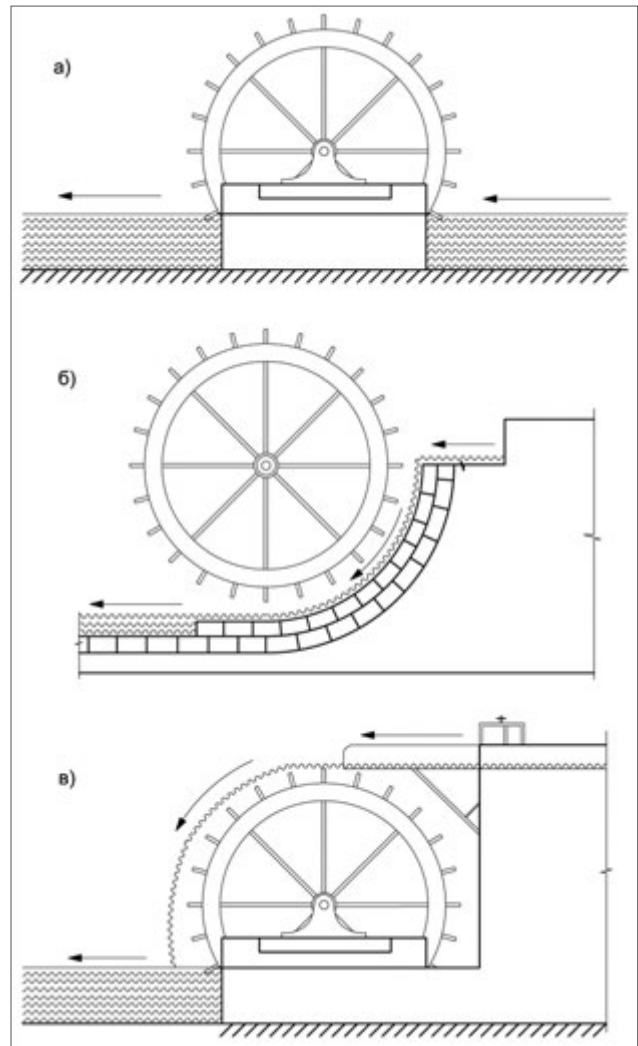

Рис.2. Системи подачі води на колесо:
а) нижньобійне; б) середньобійне; в) верхньобійне.
Креслення автора.

річкою. Для стаціонарних млинів вибирали таке місце на річці, де б можна було зробити греблю. З-під греблі подавали воду до водяного колеса, закріпленого на валі. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал і через систему передач пускав у рух механізм молоття зерна. [10, с. 131].

Стаціонарні водяні млини в свою чергу бувають колесні і мутовчасті (турбінні). У першому випадку первинний оберт виникає на горизонтальній вісі (енергію води приймає колесо), у другому – на вертикальній (енергію води приймає турбіна). Існує також різні системи подачі води на колесо: пристрої з верхнім боєм, середнім боєм, пристрої з нижнім боєм (рис.2). У млинах з нижнім боєм, що називалися підсубійними, колесо оберталося під тиском течії, а в млинах з верхнім боєм – коречних, корчаках – воно урухомлювалося водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки

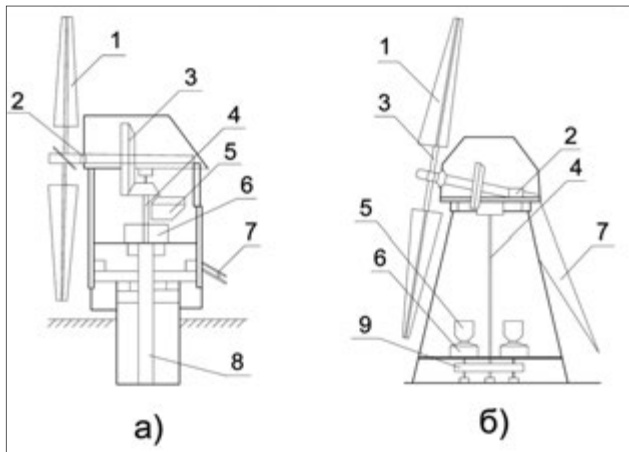

Рис. 4. Схеми козлового (а) і шатрового млинів (б): 1 – вітроколесо; 2 – головний вал; 3 – одноступінчата передача; 4 – вал жорна; 5 – засипний лоток; 6 – жорно; 7 – водило; 8 – центральний стовп; 9 – двоступінчата передача. Опрацьовано автором за «Енергетика...»

баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно, нижній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Весь механізм молотби зерна встановлювали на невисокому помості (Рис.3) [10].

Вітряки за конструктивно-технічним вирішенням наприкінці XIX – поч. XX ст. поділялись на стовпові (козлові) і шатрові. На думку дослідників, на Поліссі існував ще більш давній вид вітряка шатрового типу – так званий кругляк [4, с. 132]. Він був вежоподібний з вертикальними стінами.

Корпус стовпового вітряка (Рис. 4, а) разом з механізмом для молоття збіжжя, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи мурованій основі – стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині. На відміну від стовпових

(німецьких) корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався (Рис.4, б); повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшій стійкості млинарській споруді [4, с. 132]. Як правило, вітряні млини були двоповерхові: на першому поверсі була комора для зерна та борошна, на другому – механізм для помолу зерна чи ступа. Вітрові млини за кількістю крил могли мати чотири, шість або вісім крил.

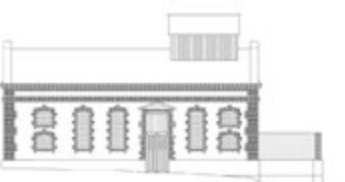
Споруда топчача складалася з двох приміщень. В одному – привод, в другому – механізм для молотби зерна. Приводом слугував нахилений дощатий круг, на який заводили коней. Тварини, тупцюючи, прокручували коло і в такий спосіб обертали вал [4, с. 132].

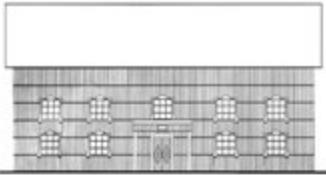
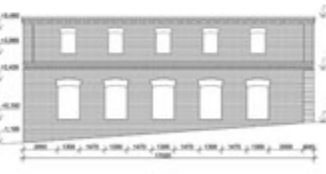
На сьогоднішній день на території історичної Волині XIX- поч. XX ст. виявлено більше 20 водяних, парових та вітрових млинів різного ступеню збереженості (від діючих до таких, що руйнуються). З них для 11 об'єктів здійснені архітектурні обмірні креслення (див. таблиця 1). Млинів, що продовжують автентично виконувати свої первинні функції, не виявлено. Млин виконує свої функції, але вже як електричний – у с. Козин. Споруда млина, що слугує складом, виробничою базою – у Нетішині. У Новоград-Волинському перебудований млин слугує ГЕС. Млин, що стоїть закритим і з неясною долею – в Усті. Млини, що зовсім покинуті і недоглянуті, що саморуйнуються або ж знищені – у Александрівці, Городку. Млини, що стоять пустою – у Двірцях, Вишнівцях, Межирічах.

Дані млини є яскравим прикладом розвитку борошномельного виробництва на території Волині і варті збереженню їх як історично цінних промислових об'єктів. Здійснення пам'яткоохоронних заходів щодо збереження традиційних млинарських споруд сприятиме збереженню їх як істотної складової національної архітектурної спадщини України.

ДЖЕРЕЛА

1. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
2. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торговых, промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – 645 с.
3. Витрувий. Десять книг об архитектуре. – М.: Изд-во «Архитектура-С», 2006. – 328 с.
4. Ганницький С. Типологія млинів на українських землях XIX – на початку XX ст. // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 131–132.
5. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє. Т. 1. Від вогню та води до електрики / В. І. Бондаренко, Г. Б. Варламов, І. А. Вольчин, І. М. Карп. – К., 2006. – 300 с.
6. Жам О. М. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в XIX столітті // Красзнавство – К., 2000. – № 1–2. – С. 187–195.
7. Жам О. М. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст. // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 114–118.
8. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч.1. – К., 1887. – 305 с.

Таблиця 1. Об'єкти виявлених парових, водяних та вітряних млинів на території Волині XIX - поч. XX ст.						
№ п/п	тип млина	місце розташування	період побудови	креслення об'єкту	загальне фото	теперішній стан об'єкту
1	млин паровий мурований	сmt.Вишнівець Збарзького району, Тернопільська обл.	1905 р.			частина конструкцій втрачена
2	млин паровий мурований	м. Ізяслав, Хмельницька область	XIX ст.			закритий
3	млин водяний мурований	с. Двірець, Ізяславського району, Хмельницька область	1-а пол. XIX ст.			закритий
4	млин водяний мурований	м. Нетішин, Хмельницька область	1905 р.			у XX ст. був переобладнаний під ГЕС, зараз склад, виробнича база
5	млин водяний мурований	район Рудня в м. Полонне, Хмельницька область	1-а пол. XIX ст.			закритий, не експлуатується
6	млин водяний дерев'яний	с. Козин, Радивилівського району, Рівненська область	2-а пол. XIX ст.			будував Палащук Микита, діє як електричний
7	млин водяний мурований	с. Устя, Корецького району, Рівненська область	XIX ст.			закритий

8	млин водя- ний дере- в'яний	с. Межиріч, Острозького району, Рівненська область	XIX ст.			частина конструкцій втрачена
9	млин водя- ний дере- в'яний	с. Городок, Рівненська область	XIX ст.			втрачений
10	млин водя- ний муро- ваний	м. Новоград- Волинський, Житомирська область	2-а пол. XIX ст.			закритий
11	млин водя- ний муро- ваний	с.Александрів- ка, Новоград- Волинського району, Житомирська область	2-а пол. 1920-х років			у XX ст. був переоблад- наний під ГЕС, зараз склад, виробнича база
12	млин вітря- ний дере- в'яний	с. Красносілля, Гошанського району, Рівненська область	1895 р.			закритий, не експлуату- ється

9. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
10. Лень А. Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна–Європа–Світ. Міжнародний зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 9. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 372 с.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год.
14. Таранушенко С. А. Вітряки // Український млиноло-гічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 182–190.

Стаття висвітлює історію розвитку борошномельної промисловості Волині XIX – поч. XX ст. Розглянуто архітектурно-конструктивні особливості млинів Волині, їх механізм дії. Сформовано список нововиявлених млинів на території Волині.

This article covers the history of the milling industry of Volyn in XIX – begining of XX century. The architectural and design features of Volyn mills, their mechanism of action are considered. It is formed the list of newly mills in the territory of Volyn.

Софія Шапран

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ТИПОЛОГІЮ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄКТІВ ВОЛИНИ XIX – ПОЧ. XX СТ.

В історії Волинської губернії кінець XVIII – початок XX ст. відзначається надзвичайно активним розвитком економіки, зокрема промислового виробництва. Дослідження цих процесів є важливою складовою у комплексному вивченні історії промислової архітектури Волині, що особливо актуально на сучасному етапі в контексті розвитку туристичних маршрутів на Україні.

Отож, у даній статті, хронологічні рамки якої окреслені кінцем XVIII – початком XX ст. (із моменту входу Волині до складу Російської імперії до початку I Світової війни 1914 р.), спробуємо виявити основний вплив на формування типології фабрик та заводів Волинської губернії.

Зазначимо, що деякі аспекти та важливі історичні факти промислового розвитку губернії у кінці XVIII – поч. XX ст. знайшли місце в працях таких дослідників як Братчиков А. [1], Орлов П. А. [2], Забелин А. [3], Прищепа О. П. [4], Цинкаловський О. М. [5], Оксенюк Р. Н. [6], Буравський О. А. [7], Андрухов П. З. [8], Нестеренко О. [9] та ін. Їхні дослідження дають нам можливість сформулювати загальну картину стану промисловості на Україні та на території Волинської губернії.

У кожному історико-етнографічному регіоні набули поширення відповідні типи споруд, які характеризуються спільністю архітектурно-будівельних традицій сформувалися залежно від характеру життєдіяльності селян, а також від природних, історичних, соціальних та інших чинників.

Варто відзначити, що фабрики та заводи Волинської губернії мали дещо сільськогосподарський характер. Це було викликано тим, що основні промислові галузі губернії були спрямовані на переробку продуктів землеробства, які вирощували в сільській місцевості, або ж розташування їх поряд з джерелом палива – лісом. Так, за даними книжки «Военно-статистическое обозрение Российской империи 1850 г. Волынская губерния» видно, що загальна кількість фабрик у містах становить 80 шт., а в повітах – 360 шт. На 1884 рік кількість фабрик у містах збільшилася майже вдвічі (145 шт.) з сумою виробленої продукції на 455 тис. крб., хоча кількість фабрик пропорційно зросла і у повітах – до 721 шт. з сумою виробленої продукції на 13,5 млн. крб. (див. Таблиця 1). Але розвиток підприємств, що залишалися в селах, контролювався вже містами,

в яких створювалися галузеві управління та банки [10, с.296].

За даними «Памятной книги Волынской губернии», на 1900 рік у містах губернії вже існувало 258 фабрик і заводів, а у повітах – 1583 фабрик і заводів.

Розміщення фабрик чи заводів у тому чи іншому місці частково залежало від природного чиннику – характеристики місцевості. Борошномельна промисловість у губернії за кількістю підприємств займала перше місце. Цьому сприяло і наявність значної кількості річок, і характер життєдіяльності селян. В 1879 р. кількість млинів сягла 2799 шт., з них парових млинів діяло 33, водяних – 1768, вітряних – 960, кінних – 38. [11, с. 86]

Поклади глини на території Волині сприяли будівництву і розвитку цегляних заводів. У 1887 році у Волинській губернії налічувалося 79 цегляних заводів з сумою виробництва 297 тис. на рік [12, с. 275]. Близько 9% всієї продукції в губернії виробляли підприємства, які добували і переробляли місцеву сировину. На місцевих запасах сировини наприкінці XIX ст. працювали папірні, столярні, винокурні, суконні, чавунно-ливарні заводи, розвивалися фабрики порцеляни і фаянсу [13, с. 31]. Досить поширеним було склоробне виробництво – так звані гуті. На початку XIX ст. склоробних заводів налічувалося 10 шт [14, с. 164], а наприкінці XIX ст. в губернії вже працювало 28 склозаводів. [12, с.73].

Відмінною рисою Волинської губернії, що істотно вплинула на розвиток промисловості краю, була наявність різноетнічних груп населення, які сформувалися у другій половині XIX ст. завдяки потужним колонізаційним рухом. Найчисельнішими групами переселенців були німці та чехи. Окрім них, на Волині проживала значна кількість поляків та євреїв, а також інших національних груп. Уряд Російської губернії стимулював колонізаційний рух наданням широких пільг для переселенців, великої кількості дешевої землі. З 1830 до 1860 р. у Волинській губернії поселилося 11 424 німецькі колоністи, які заснували 139 колоній [15, с.166]. У 1897 році кількість німців у Волинській губернії склала 171 331 особу, а це 5,73% усього населення [16, с.9]. Чехів же за даними 1884 року поселилося в губернії 19699 чехів [17, с. 102]. Після входження Волині до складу Російської імперії поляки відчували утиски збоку Царського уряду – були здійснені ряд заходів, спрямованих на обмеження польського

Таблиця 1

Порівняльна характеристика кількості фабрик і суми виробленої продукції між містами та повітами Волинської губернії за 1884р на основі книги «Памятная книжка Волынской губернии на 1886 г.»

№ п/п	Назва міста і повіту Волинської губернії	Кількість фабрик і заводів	Сума виробленої продукції (крб.)
1	м. Житомир Житомирський повіт	24 5	249 966 397 930
2	м. Новоград-Волинський Новоград-Волинський повіт	12 15	48 930 1 223 392
3	м. Острог Острозький повіт	2 32	23 130 509 297
4	м. Зяславль Зяславський повіт	12 65	9 780 311 410
5	м. Старокостянтинів Старокостянтинівський повіт	8 37	31 304 753 949
6	м. Рівне Рівненський повіт	5 84	20 250 2 469 593
7	м. Дубно Дубенський повіт	9 74	17 653 484 215
8	м. Володимир-Волинський Володимир-Волинський повіт	7 32	15 935 254 184
9	м. Луцьк Луцький повіт	8 97	4 120 203 707
10	м. Кременець Кременецький повіт	2 6	21 394 41 624
11	м. Ковель Ковельський повіт	10 17	11 925 49 829
12	м. Овруч Овруцький повіт	7 63	900 89019
	Всього		
	в містах	145	455 337
	в повітах	72	13 546 915

землеволодіння, здійснювалася конфіскація майна і навіть вислання на роботи до Сибіру [11, с. 53]. Але це не завадило полякам монополізувати в губернії найприбутковішу галузь виробництва – цукроваріння. Так, графи Потоцькі і Броницькі мали у своїх володіннях по 7 заводів [11, с. 81]. Єврейського населення поміж усіх етнічних груп було найбільше – у 1902 році їх налічувалося 418 482 людини [18, с. 13]. Вони у своїй більшості займалися ремеслами та торгівлею. Це було зумовлене тим, що з 2-ої половини XIX ст. у Західних губерніях Російської імперії, в тому числі й Волинській, існувала пряма заборона щодо володіння чи передачі земель в оренду євреям. Переселенці сприяли виникненню тут нових господарств – середніх за роз-

мірами, рентабельних, технічно забезпечених. Такі взірцеві господарства стали вагомими чинниками змін в усій системі поземельних відносин губернії, сприяли прогресивному розвитку економіки краю [19]. Так, чехи у губернію принесли культуру вирощування хмелю, що призвело до активного розвитку броварень. Чеські промисловці Махачек і Янса, брати Альбрехти заснували ряд пивоварених заводів у Житомирі [17, с. 104]

У XIX ст. на Волині набула поширення передача маєтків в оренду. В усіх 12 повітах Волинської губернії переважаючим землеволодінням було дворянське – 2 044 093 десятин [19]. У зв'язку з реформами в середині XIX ст., власники великих латифундій часто роздрібнювали маєток на окремі

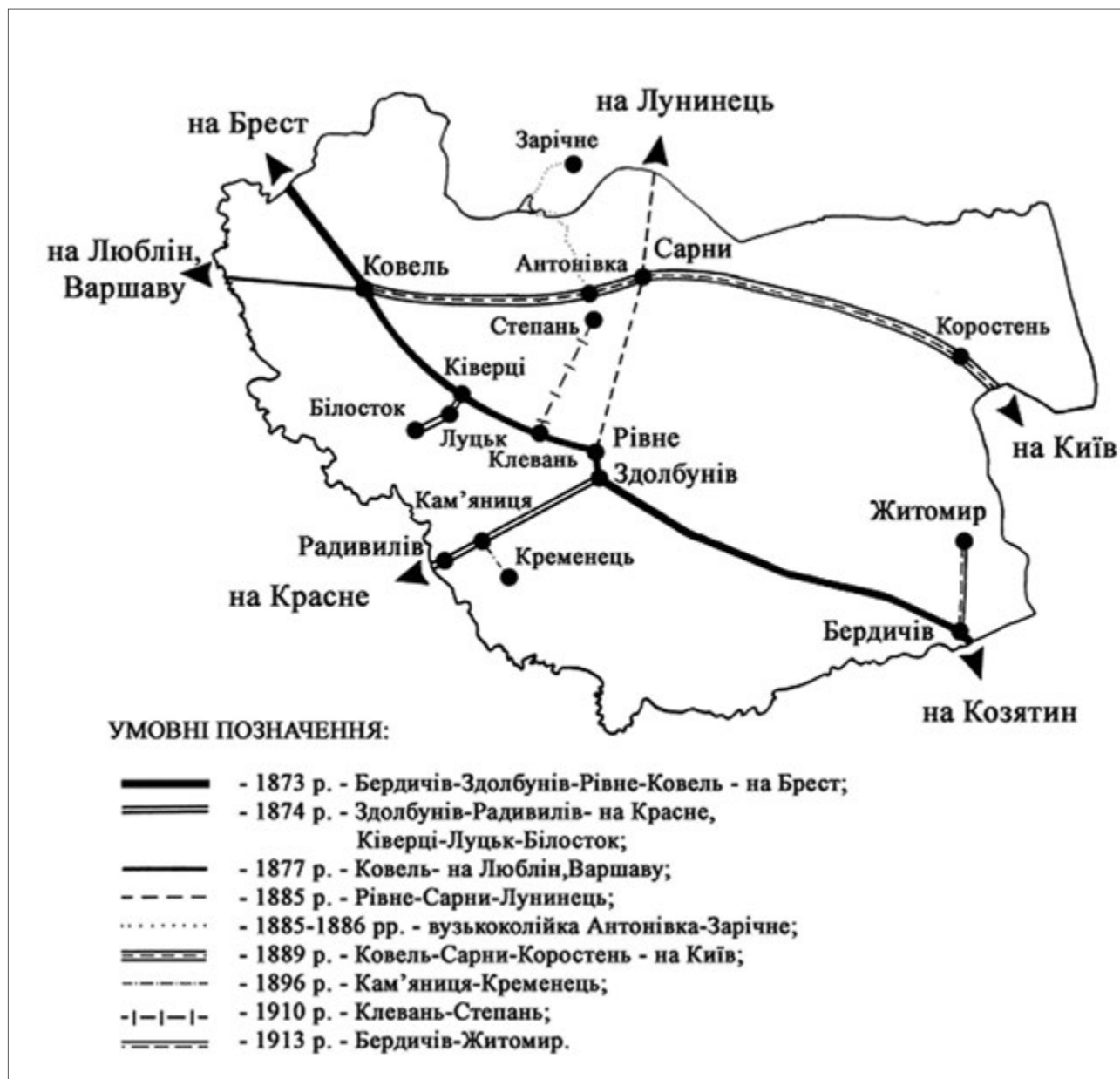

Рис. 1. Розвиток залізничних шляхів на території Волинської губернії в другій пол. XIX - поч. XX ст.

філярки та віддавали їх в оренду іншим поміщикам. Це сприяло розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема появи чимало переробних підприємств у помістях Радзивілів, Чарторійських, Браницьких та ін. [19].

Друга половина XIX ст. в розвитку промисловості характеризувалася протекціоністською політикою центрального уряду, яка полягала в наданні довготермінових позик, пільгових тарифів, значних держзамовленнях, відповідній митній політиці, в активному залученні іноземних капіталів європейських інвесторів, які привозили з собою цілі заводи, знання та досвід. [20, с.67]. Так, залучення іноземних капіталів у російську промисловість зріс з 17% у 1880 році до 38% у 1916 році [21, с. 22]. Довгий час Царський уряд підтримував і видавав

відповідні закони на підтримку магнатерії та монополізації їх виробництва.

Провідним фактором розвитку промисловості було формування нових шляхів сполучення. Головними шляхами сполучення в губернії були ґрунтові дороги, поштові тракти, шосе. У 1857 р. через територію Волині було прокладено Києво-Брестське шосе, яке пройшло через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель. Це значно посилило розвиток торгівлі у губернії. У зв'язку з розвитком промисловості у 70–90 роках XIX ст. на Волині проводилось будівництво залізничних шляхів. Залізничний транспорт почав відігравати домінуючу роль. У 1873 р. тут було відкрито ділянку Київсько-Брестської залізниці Бердичів – Здолбунів – Рівне – Ковель; у 1874 р. – Здолбунів – Радивилів – Красне, Ківерці – Луцьк –

Рис. 2. Виявлені фактори впливу на формування типології промислових будівель Волині

Білосток; у 1885 р. – Лунинець – Сарни – Рівне, у 1896р. – Кам’яниця – Кременець. У 1877 р. була закінчена лінія Варшава – Люблін – Ковель, а в 1889 через північні терени пройшла ще одна залізниця: Ковель – Кривин – Чортотрийськ – Сарни – Коростень. На початку XX ст. були також прокладені залізничні шляхи Клевани – Степань (1910р.) та Бердичів – Житомир (1913р.). В 1988 році на теренах Волинської губернії пролягла вузькоколійна залізниця Антонівка – Зарічне. У 90-х роках залізничні шляхи простяглися по губернії на 745 верств (794,8 км); на початку XX ст. їх відстань уже зросла до 1133 верств (1208,7 км), а шосейних – до 1158 верств (1235,4 км) [22, с.31, 23, с.20]. Найдовшою була ділянка Південно-Західної залізниці – Києво-Брестська лінія, що проходила майже паралельно Києво-Брестському шосе. Населені пункти в місцях перетину ділянок залізниць перетворювалися в значні транспортні вузли. Такими були Рівне, Здолбунів, Ковель, Сарни [24, с. 98] (Рис. 1). Завдяки залізничній мережі цукрові магнати Правобережжя здобули вихід до портів на Чорному та Азовському морях, що збільшило експортний потенціал українського цукроварства. [20, с. 63]

Соціальна перебудова суспільства на капіталістичний лад економіки, зокрема реформа 1861 року про відміну кріпосного права, активно сприяли розвитку промисловості краю: відбувся перехід від мануфактури до фабрики, від робочої сили кріпаків до найманої робочої праці, від дрібного товарного виробництва до широкого застосування парових двигунів та системи машин.

У світі патентуються перші верстати, парові машини, створюються перші машинобудівні заводи.

Типологія промислових підприємств Волинської губернії була дещо відмінною від сучасної класифікації індустріальних об’єктів. Причинами цих особливостей є містобудівні, соціально-економічні, історико-культурні особливості розвитку самої губернії. Звичайно ж, актуальними в ті часи, як і сьогодні, являлися фабрики та заводи, пов’язані з продуктами харчування та предметами побуту населення. Дуже поширеними для тогочасної доби були такі фабричні об’єкти: винокурні, тютюнові, миловарні, сальних свічок, воскобійні, поташеві, мідних та золотошвейних виробів тощо [25].

У книжці «Ведомость о мануфактурах России за 1812 год» наведений тодішній поділ підприємств по типу власності. Перші – вільні – створювалися за рахунок особистого капіталу власника і залежали виключно від його сваволі по утриманню та існуванню підприємства. Другі – установи за колишніми привілеями – були подаровані як нерухоме майно, або ж приписані казенні люди, або ж могли бути куплені селяни. До числа вийнятків належали суконні фабрики, хоча вони і належали до другого типу установ. Частина цих фабрик були обкладені поставкою до казни певної кількості сукна, тому мали назву «зобов’язані». Решта суконних фабрик були «вільними». [26, с. 2]

У 1886 році у книжці «Пам’ятна книжка Волинської губернії на 1886р.» автор ділить фабрики і заводи на такі, що оброблюють: тваринні продукти; рослинні продукти; продукти корисних копалин; змішане виробництво.

До фабрик і заводів, що обробляли тваринні продукти, належали: костопальні, миловарні, шкіряні, сукняні, свічні, воскобійні та воскових свічок.

Серед цієї групи найчисельнішими та з найбільшим прибутком були шкіряні та сукняні фабрики.

До фабрик і заводів, що обробляли рослинні продукти, належали: табачні, поташеві, цукроварні, маслобійні, винокурні, пивоварні, медоварні, паперові, смоляні, скипидарні, лісопильні, дріжджові, ткацькі, дерево-паперові. Найприбутковішим виробництвом були цукроварні заводи, найчисельнішими – винокурні. У 1902 році в цей вид фабрик увійшли ще млини.

До фабрик і заводів, що обробляли продукти корисних копалин, належали: мідно – чавуноливарні, залізні, чавуноливарні, черепичні, цегляні, вапняні, гончарні, скляні, фарфорові, цементні. Найчисельнішими є цегляні фабрики, а найбільшого прибутку надають скляні, фарфорові та залізні фабрики.

До змішаних виробництв належали такі фабрики: механічні, землеробських знарядь, фарбувальні, хімічні, екіпажні, інструментальні, столярні, дистилярні, клейні. Усі ці виробництва не були чисельними та прибутковими на території Волинської губернії [27, с. 77] .

Вже у 1887 році Орлов П. А. дає дещо відмінний від попереднього автора типологічний аналіз підприємств. Автор розподілив усі фабрики та заводи на 90 виробництв, згрупувавши їх у 10 великих груп:

1. по обробці волокнистих речовин;
2. по обробці дерева;
3. хімічні виробництва;
4. свічні і миловарні виробництва;
5. виробництва по обробці шкіри та інших тваринних продуктів;
6. вапняне, цегляне, гончарне і скляне виробництва;
7. виробництва машинобудівні і по обробці металу взагалі;
8. виробництва харчових продуктів;

9. виробництва продуктів, обкладених акцизом;

10. різні виробництва: резинове, асфальтне, порохове, музичних інструментів, екіпажне та ін. [28, с. 2]

У 1915 році в книжці «Статистический ежегодник России» підприємства ділять на 2 групи: 1) підприємства, що обкладені акцизом; 2) підприємства, що не обкладені акцизом. До першої групи відносяться 13 типів підприємств: обробка бавовни, шерсті, шовку, льону, змішаних матеріалів та волокнистих речовин, виробництво паперової маси, паперу та картону, поліграфічне виробництво, механічна обробка дерева, обробка металів, виробництво машин, апаратів і знарядь праці, обробка мінеральних речовин, тваринних продуктів, поживних речовин. До другої групи підприємств увійшли заводи винокурні, фруктових виноградно-горілочні, горілочні, пивоварні, медоварні, дріжджові, цукрові, рафінадні, нафтоперегінні і нафтообробні, а також тютюнові і сірникові фабрики.

На території Волинської губернії також ще існували кустарні промисли. Характерною рисою цих промислів є те, що вони повністю направлені на виготовлення виробів, які задовольняють потреби місцевого селянського побуту, і не отримали широкого економічного значення. Найбільшим попитом користувалися ткацькі і швацькі промисли. Також важливими були гончарний, шкіряний, ковальський, кошиковий, столярний, ложковий, колісно-повозочний, бондарно-деревообробний промисли. [29, с. 69]

Висновки. Очевидним є те, що формування тієї чи іншої галузі промисловості залежало від низки важливих факторів (Рис. 2): від природного середовища до політичної зацікавленості держави та найвищих верств населення. Це впливало на розміщення промислових об'єктів, їх функціональної структури, галузі виробництва, об'єму виробництва, кількості робітників тощо.

ДЖЕРЕЛА

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир, Тип. губернского управления, 1869 – Вып. 2.
2. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским. – СПб., 1881. – 753 с.
3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч.1. – К., 1887. – 305 с.
4. Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1984.
6. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.
7. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
8. Андрухов П. Волинська земля: хроніка-джерело-постаті. – Сокаль, 1992. – 88 с.
9. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
10. Історія української архітектури / Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофійенка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с: іл.

11. Буравський О. А. Поляки Волині. .
12. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов...
13. Stecki T. I. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т.1. – Lwów, 1864. – XII, 387 s.
14. Ведомость о мануфактурах в России за 1812 год. – СПб.: Тип. Военного Министерства, 1814.
15. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Во-лынской губернии. Ч.1. – К., 1887. – 305 с.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – СПб., 1904. – Т.VIII Волинская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкого. Издание Цен-трального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – 312 с.
17. Лутай, М. Є. До історії чеських поселень на Волині/ Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Жито-мирського музею (11–13 жовтня 1995 р.). – Жито-мир. – С. 102–107.
18. Памятная книжка Волинской губернии на 1902 год. – Житомир, 1902.
19. Еволюція землеволодіння на Волині – друга полови-на ХІХ – початок ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / П. С. Олешко; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Л., 2001. – 17 с.
20. Горін Н. О. Етапи промислового перевороту в Укра-їні: роль зовнішніх чинників (1840–1890-ті роки) / Зб. наук. праць. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2010. Вип. 43. – с. 55–70.
21. Бігун Г. С., Ляшенко В. Г., Шапран Д. П. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр. – Донецьк, 2007. – 179 с.
22. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вища школа, 1988 р. – 239 с.
23. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині...
24. Прищепя Б. А., Прищепя О. П. Історичне краєзнав-ство Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.
25. Военно-статистическое обозрение Волинской гу-бернии. Т 10. Ч.3. – СПб, 1850.
26. Ведомость о мануфактурах России. .
27. Памятная книжка Волинської губернии на 1886 г./ под ред. И. Ф. Мацкевича – Житомир, 1885
28. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов...
29. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – 1115 с.

Публікація присвячена проблемі розвитку промисловості Волинської губернії періоду ХІХ – поч. ХХ ст. У статті простежується вплив особливостей розвитку індустрії на типологію фабрик та заводів Волині ХІХ – поч. ХХ ст. Прослідковано типологічний поділ промислових будівель у статистичних книгах Волинської губернії. Визначено залежність тої чи іншої галузі промисловості від низки важливих факторів. Результати дослідження важливі для формування цілісної картини еволюції промисловості на теренах Волинської губернії.

The publication is devoted to the industrial development of Volyn province in the period of XIX – beginning of XX century. The article observes the impact of industry characteristics on the typology of Volyn factories of XIX - beginning of XX century. Typological division of industrial buildings in statistical books of Volyn province is followed. It is determined the dependence of this or that industry on a number of weighty factors. The results of the research are important for the formation of integral picture of the evolution of the industry in the territory of Volyn province.

Наталія Яцунова

САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ВОЛИНІ В МІЖВОЄННУ ДОБУ

Багаторічне перебування німецького етносу на Волині залишається маловивченою проблемою. Література висвітлює це питання лише фрагментарно. Одним з ранніх дослідників впливу німецької культури на архітектуру України, в тому числі й Волині, був Дмитро Антонович, його дослідження відображені в книзі «Німецькі впливи на українське мистецтво». Це видання залишається на сьогоднішній день єдиною монографічною спробою глибокого наукового висвітлення українсько-німецьких відносин [1]. Ряд цікавих публікацій із даної проблеми було розміщено у німецькомовному часописі «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), що видавався впродовж 80–90-х років минулого століття німецьким історичним товариством «Волинь» у Візентхайді (Баварія), у німецькомовному збірнику «Heimatbuch», а також в англomовному журналі

«Wandering Wolhynians» («Мандруючі волиняни»), який щоквартально виходив упродовж кількох років останнього десятиліття XX століття у Ванкувері (Канада). Випуск цих видань організували колишні німецькі поселенці з Волині. Не можна обійти увагою видану у 1994 р. книгу уродженця Волині, голови історичного товариства «Волинь» у Німеччині Ніколауса Арндта «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині»). Вона стисло висвітлює історію німців на Волині, починаючи з часів середньовіччя і до 90-х років XX століття. У ній розміщено велику кількість цікавих і рідкісних фотознімків, що значно підвищує цінність цього видання [2]. Цікаві та різносторонні дослідження розгортаються зусиллями львівських вчених Г. П. Петришина та О. П. Олешко, які звертаються до архітектурно-містобудівної спадщини німецьких

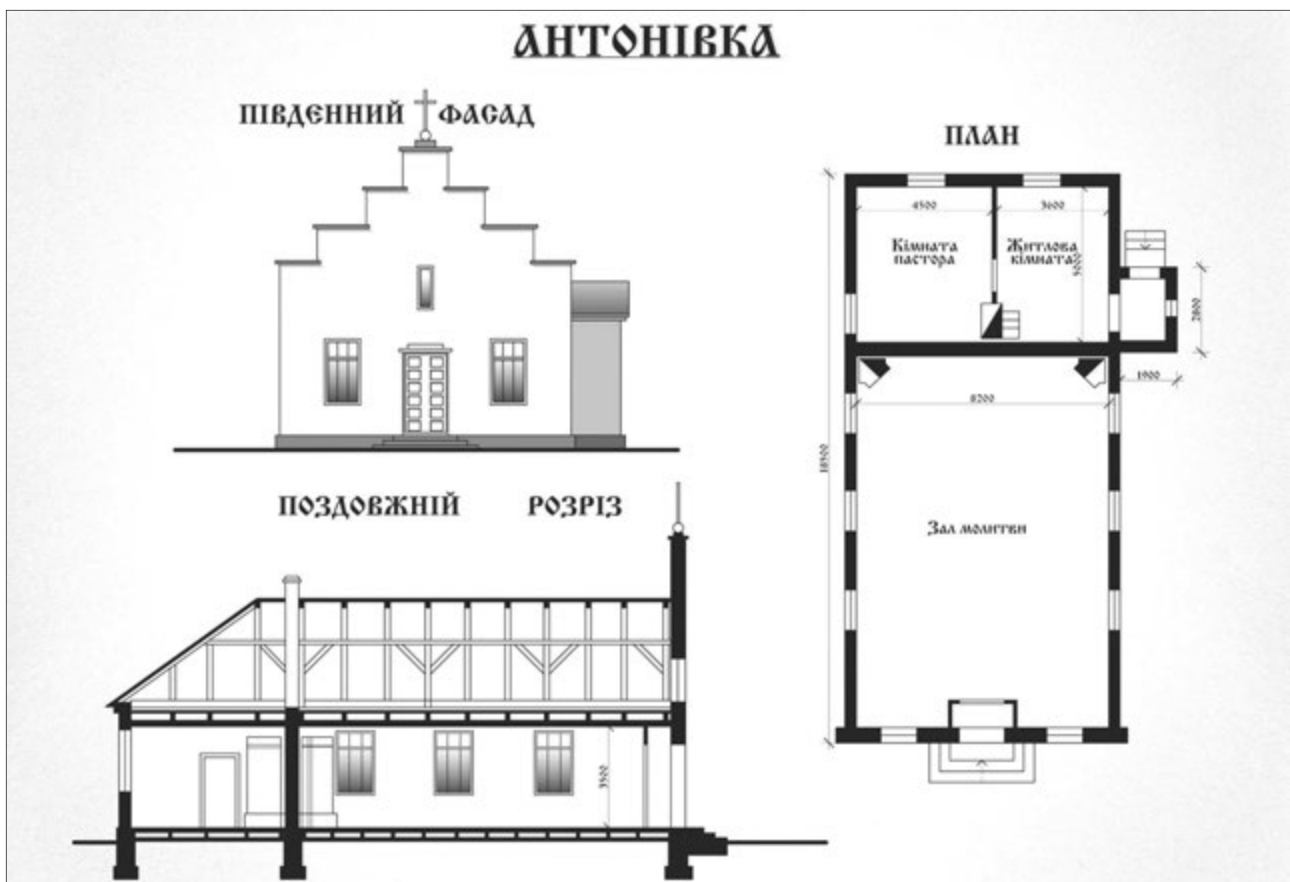

Рис. 1. Проект молитовного будинку в німецькій колонії Антонівка.
Опрацювання автора на основі матеріалів ДАВО.

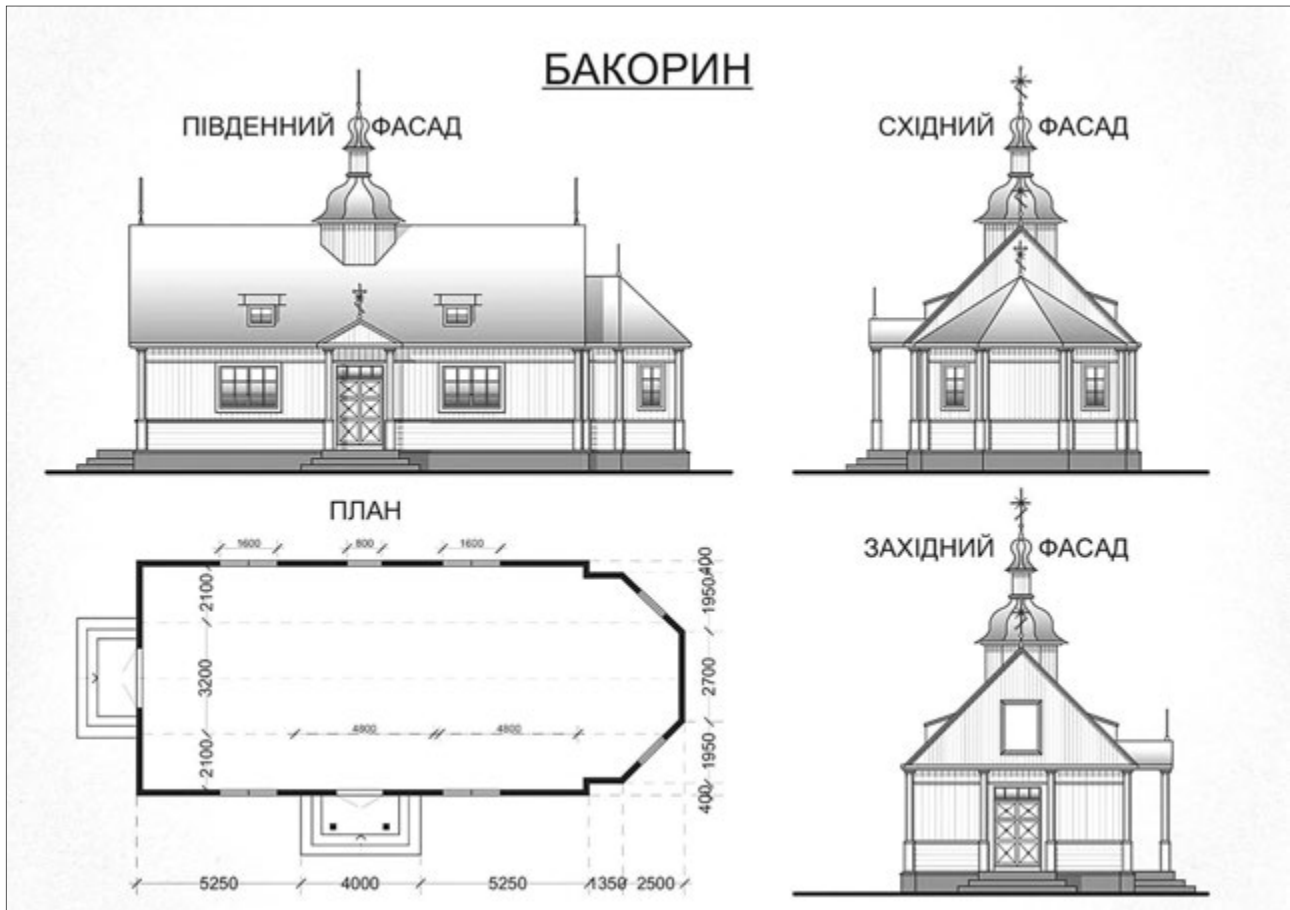

Рис. 2. Проект молитовного будинку в німецькій колонії Бакорин.
Опрацювання автора на основі матеріалів ДАВО.

колоній Галичини. Окремі згадки про особливості архітектури протестантських храмів на Волині знаходимо у працях сучасних українських дослідників П. А. Ричкова та О. Л. Михайлишин [3,4].

Дослідження спадщини німецьких колоністів дає змогу розкрити її самобутність і дослідити взаємовпливи різних культур. Особливим і вкрай малодослідженим аспектом в історії волинських німців є їхній культурний вплив на архітектуру Волинського краю. Найдавніші повідомлення про тимчасову появу на Волині німецьких купців із Баварії сягають ще другої половини IX століття. Згодом до них приєдналися торговці з інших німецьких земель, зокрема, з Австрії, Сілезії та Саксонії. Протягом XIV–XVI століть становище німців на Волині залишалося досить міцним, чому сприяло магдебурзьке право, яке отримали окремі волинські міста, та різні пільги німецьким громадам від литовських князів та польських королів. XIX століття відкрило нову сторінку в історії німецького переселення на Волинь. А другу його половину можна впевнено назвати періодом масової німецької колонізації в цьому регіоні [5]. Великі випробування випали на долю волинських німців у перші два десятиріччя XX століття, що були пов'язані зі Столипінською реформою та подіями Першої

світової війни. У 1915–1916 рр. російський уряд виселив з Волині вглиб країни майже всіх німців. З початку 1916 р. кількість виселених з Волині німців становила 115889 осіб [6]. Маєтки німецьких колоністів, виселених за розпорядженням військових властей, були передані міністерству землеробства. Повернення з вислання відбулося після Ризької угоди 1921 р., за якою майже вся Рівненщина відійшла до складу Польщі. Можна відзначити кількісне зростання чисельності кірх і молитовних будинків, споруджуваних німецькою громадою наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. минулого століття, коли в-основному було відновлено значну частину господарств, зруйнованих під час Першої світової війни. Потребу у нових храмах пояснює й зростання на території Волинського воєводства числа німців – зокрема удвічі протягом 1921–31 рр. (з 25 до майже 47 тис. осіб), зафіксоване відповідними переписами населення [4, ст. 271].

Волинські німці в переважній більшості були лютеранами, хоча зрідка зустрічались і представники інших релігійних конфесій. Все громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання в середовищі поселенців будувались на релігійних началах протестантського віровчення. Лютеранська релігія була одним із важливих факторів, який не лише

Рис. 3. Проект молитовного будинку в німецькій колонії Стара Олександрівка.
Опрацювання автора на основі матеріалів ДАВО.

створював відчуття єдності серед німецького населення Волині, але й суттєво сприяв збереженню ними своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в інонаціональному середовищі. В цілому ж глибока релігійність німців була чи не найважливішою ознакою їхнього духовного життя.

Першим лютеранським приходом на Волині – був Житомирський, організований ще в 1801 р. з особистого дозволу й сприяння царя Олександра I [7]. Значне переселення німців у 40–50-і роки XIX століття у західні повіти Волині викликало необхідність створення ще одного приходу, так як до Житомира було дуже далеко і пастор не встигав відвідувати всі лютеранські общини. Тому в 1862 р. було засновано новий прихід із центром у містечку Рожище Луцького повіту [8].

Подальший ріст числа колоністів у 60-х роках у межах Житомирського приходу змусив консисторію організувати ще один прихід. Центром його була вибрана колонія Стара Буда (Гаймталь), і офіційний статус він отримав у жовтні 1869 р. [9]. Масовий приплив нових іммігрантів та високий природний приріст серед них викликав необхідність створення нових приходів та філіалів уже існуючих. У 1888 та 1889 рр. відповідно були відкриті два філіали Житомирського приходу в містечку Тучині Ровен-

ського повіту і в Новограді-Волинському. А в 1896 р. був затверджений філіал Гаймтальського приходу в містечку Ємільчин на півночі Новоград-Волинського повіту. Всі вищезазначені приходи та їх філіали об'єднували віруючих східної частини губернії. Значне зростання кількості колоністів у західних повітах призвело й до поділу Рожищенського приходу й утворення двох нових: у 1891 р. – із центром у Володимирі-Волинському і в 1899 р. – із центром у Луцьку. Наймолодшим був лютеранський прихід у Рівному, організований у 1902 р. Слід підкреслити, що утворення нових приходів та їх філіалів не лише полегшувало діяльність пасторів, але й мало велике значення для об'єднання колоністів різних колоній і налагодження між ними економічних, культурних та чисто людських зв'язків [5].

При зведенні общинних споруд: парафіяльних і філіальних храмів, молитовних будинків, шкіл, пасторатів, цвинтарних каплиць та інших будівель – переселенці спиралися на власні стійкі, апріорні поняття про їх просторові моделі і способи внутрішнього устрою. Такі уявлення виражають практичний досвід і традиції взаємодії парафіян з відповідними видами споруд (споглядання, відвідування служб і обрядів або участь у будівництві) у регіонах минулого проживання.

Рис. 4. Євангелічно-лютеранська кірха в Тучині.
Опрацювання автора на основі матеріалів
«Народного календаря 1936 р.».

Рис. 5. Євангелічно-лютеранська кірха в Рівному.
Опрацювання автора на основі матеріалів
«Народного календаря 1936 р.».

Прототипами були переважно сільські будівлі, що здавна будувались спільно силами місцевих майстрів. Після закінчення короткого періоду відправлення служб в побудованих за сприянням держави тимчасових культових об'єктах парафіянами ініціювалося спорудження постійних. В такому «будівництві по пам'яті і уявленню» залишалося місце як для алюзії, імпровізації, так і для випадковості творчої імпровізації. Абсолютна більшість «братніх» церков зводилося без залучення архітекторів, інженерів і професійних будівельників. Тобто за сучасним визначенням це була скорше «вернакулярна архітектура», або, іншими словами, «архітектура без архітекторів», що, втім, жодним чином не применшує її морфологічних якостей і семантичного наповнення.

Німецькі храми даного періоду можна поділити на три наступні типи: парафіяльні кірхи, розраховані на 1000 осіб і більше, філіальні кірхи та молитовні будинки. Відповідно кожному ієрархічному типу церковної будівлі підбиралося певне об'ємно-просторове рішення, формувався розраховувався план виходячи з кількості парафіян, вирішувалася стилістика деталей і декору. Планувальне і об'ємно-просторове рішення будинків німецьких кірх в міжвоєнному періоді ґрунтувалися на традиційній схемі побудови. Невеликі філіальні церкви, молитовні будинки були камерними об'єктами, включеними

у фронт рядової забудови центральних вулиць або проспектів.

Молитовні будинки – ідентифікувалися завдяки особливому розташуванню на ділянці, укрупненими (у порівнянні з житловими будовами) габаритами, формі і пропорціям вікон. Головний вхід (на відміну від кірх) розміщувався на центральній поперечній осі споруди (проти кафедри) і міг дублюватись одним, рідше двома бічними входами, розміщеними по торцях будівлі; із особливостей інтер'єру істотні акцентування місця проповідника огорожено-балюстрадаю, влаштування сходів на хори безпосередньо з залу, відсутність органу.

Кабінет і житло проповідника з'єднувались з основним приміщенням; в ряді випадків зал блокувався з групою шкільних кімнат. Аскетичний за задумом, інтер'єрний простір нерідко програвав від дрібності і перевантаженості, привнесених елементами обладнання (сходи, огороження, меблі, печі). Молитовні будинки не мали дзвіниць; прості дво- або чотириохскатні дахи залишалися більш пологими і не мали у горіщному просторі додаткових приміщень. Об'єкти будувалися спеціально простими.

Наприклад, молитовний будинок в колонії Антонівка мав планувальну схему зального типу. Центральний вхід знаходився на поздовжній осі будівлі. З північної сторони до об'єму молитовного залу прибудовувалися дві житлових кімнати пастора, до

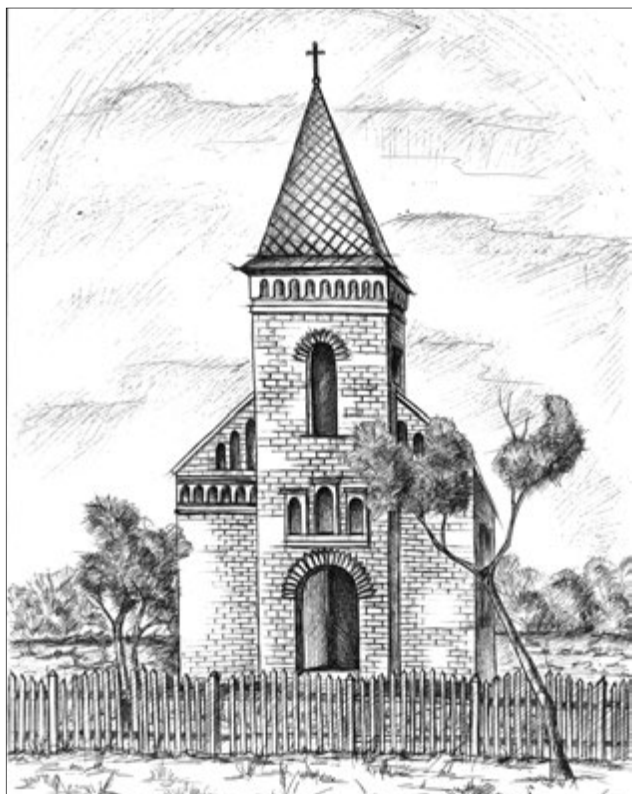

Рис. 6. Євангелічно-лютеранська кірха в Олешківцях.
Опрацювання автора на основі матеріалів
«Народного календаря 1936 р.».

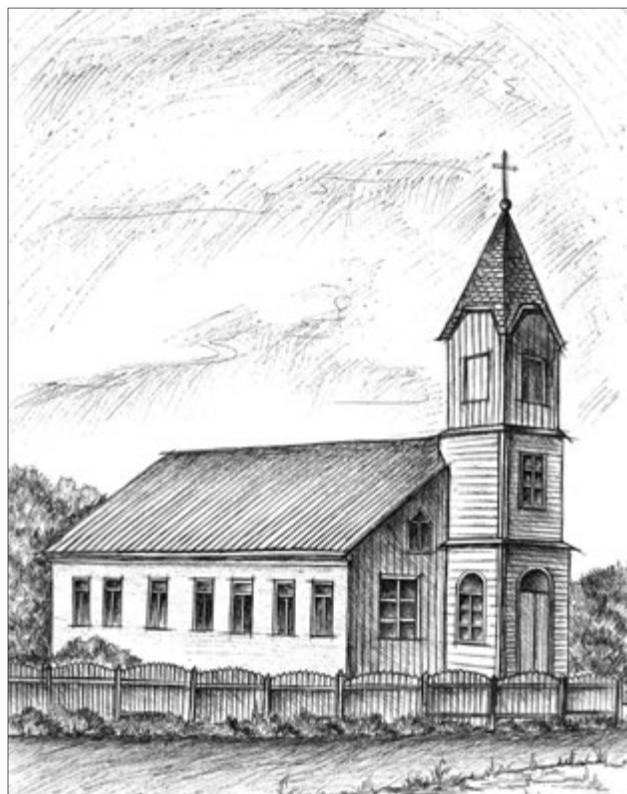

Рис. 7. Євангелічно-лютеранська кірха в Вінсентівці.
Опрацювання автора на основі матеріалів
«Народного календаря 1936 р.».

Рис. 8. Євангелічно-лютеранська кірха в Дубно.
Опрацювання автора на основі матеріалів
«Народного календаря 1936 р.».

яких був окремий вхід із східної сторони. Ззовні це була звичайна одноповерхова споруда з двоскатним дахом, своєрідною окрасою храму є фронтон на центральному фасаді (рис.1), [12].

Німецький молитовний будинок у Бакорині Дубенського повіту ззовні нагадує православний храм, що свідчить про вплив українського храмобудівництва на архітектуру волинських німців. Це храмова будівля зального типу з центральним входом на поперечній осі, побудована з дерева (рис.2), [13].

Приклад молитовного будинку об'єднаного із квартирою пастора та школою можна побачити в німецькій колонії Стара Олександрівка (рис.3), [14]. Будівля школи включала сіни, коридор, одну або дві класних кімнати та канцелярію. Квартира пастора складалась з однієї або двох житлових кімнат, передпокою та кухні. Всі приміщення обігрівались печами. Розміри приблокованої молитовної будівлі коливались в середньому 10–11 м по поздовжній осі та 7–9 м по поперечній осі. Об'єм храму виділявся за рахунок укрупнених віконних прорізів та акцентованого центрального входу.

Філіальні кірхи поділялися на муровані з цегли та дерев'яні храми. Практика масового будівництва парафіяльних і філіяльних церков свідчить про перевагу двоярусної побудови залу. Тут галереї П-подібної форми в плані, що вміщали частини лавок для парафіян і органну ложу (над головним входом, проти вівтаря), спиралися на масивні дерев'яні стовпи квадратного або восьмикутного перетину; роль капітелей виконували трапецієподібні підбалки або фігурні розкоси.

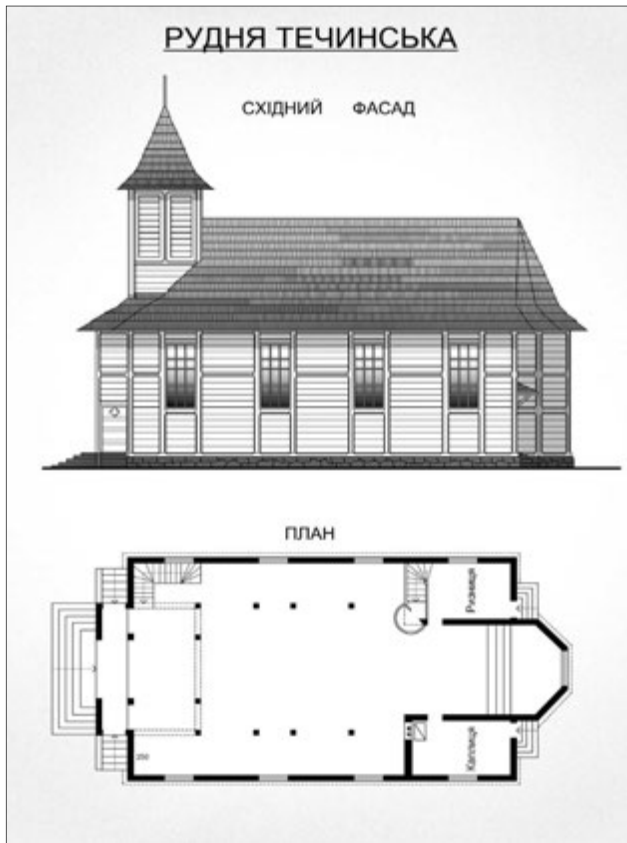

Рис. 9. Проект кірхи в німецькій колонії Рудня Течинська. Опрацювання автора на основі матеріалів ДАВО.

Взагалі, дерев'яні елементи (колони, балки, арки, сходи, платформи галерей та їх огороження, склепіння, а також декоративні деталі) становили конструктивну і образну основу більшості переселенських кірх. Тільки зовнішні стіни будівель могли зводитися з каменю чи цегли – все інше було дерев'яним.

У малюнку декору використовувалися переважно геометричні фігури і їх поєднання (кола, дуги, квадрати, шести-і восьмикутники, хрести, багатокутні зірки і т. п.), а також запозичені з утилітарних типів споруд фрагменти фахверкової системи (підвіски, опорні подушки, підкоси, кронштейни).

Зовнішній інтер'єр лютеранських храмів відзначався простотою, строгістю готичних форм та добротністю роботи.

Надзвичайна простота відзначала і їх внутрішній інтер'єр. Ось опис його на прикладі Тучинської кірхи: «... кирха построена из дерева в виде жилого дома, входя в оную с левой стороны в комнатах проживает Шульцмейстер Вушке, а с правой стороны большая комната, в середине коей по бокам устроены скамьи, как в римо-католических костелах находятся. Посредине напротив дверей поставлен небольшой стол, покрытый черным сукном, на оном крест Спасителя и четыре свечи. На стене за столом есть изображение Христа Спасителя» [10].

Будівництво нової Тучинської кірхи розпочалося 1935 року [11, 15], (рис.4).

Рівненський молитовний будинок у 1927 році був перебудований під кірху, друга добудова – спорудження дзвонівної вежі відбулась у 1933 році. Будинок пастора відновлений у 1927 році. Вартість обох добудов склала біля 15000 злотих. На 1935 рік тут був єдиний годинник на церковній вежі у євангелічній церкві на території польської Волині [11]. На жаль, до наших часів вона не збереглась, ймовірно була зруйнована під час Другої світової війни. Зі старих фото та малюнку (рис.5) видно, що це була кірха зального типу. Об'єм молитовного залу схожий на звичайний житловий будинок із двоскатним дахом, укрупнених розмірів. Образ лютеранської кірхи сформований саме за рахунок прибудованої двоярусної дзвонівної вежі в неоготичному стилі. Тут присутні видовжені, стрічаті віконні та дверні прорізи, також чотирихвилинний шатровий дах.

Далі наведені приклади ще двох філіальних цегляних кірх, що схожі за архітектурним стилем. Обидві побудовані в стилі цегляної модернізованої готики. Домінанта – дворовнева дзвонівна вежа зі шпильчастим завершенням. Кірха в Олешківцях, Рожищенський повіт (рис.6). Після Першої світової війни у колонії залишилась лише половина переселенців. У 1925 році був збудований будинок пасторату за 2000 злотих. Церква збудована 1908 року, у 1927 році відреставрована, а 03.07.1932 згоріла через удар блискавки. Нова будівля кірхи з'явилась 1933 року. Вартість будівництва склала 20553 злотих [11].

У 1929 році збудована німецька церква у Вінсентівці (рис.7). Витрати на її будівництво разом із дзвоном становили 42000 злотих [11].

Приклади філіальних дерев'яних храмів схожих за своїм об'ємно-просторовим рішенням та стилем – це кірхи зального типу. Планувальна схема відповідала тричленному розподілу прямокутного плану на нартекс, наву і пресвітерію. Головний вхід розташовувався на поздовжній осі храму. Головна домініанта – дзвонівна вежа з гранованим шпильчастим дахом.

Прикладом є лютеранська кірха в Дубно (рис.8). Орендована земельна ділянка молитовного будинку була викуплена за кошти консисторії у 1922 році. Молитовний будинок був перебудований у церкву. Урочисте відкриття відбулось 26.05.1935 року. Будівництво тривало 239 робочих днів [11].

Прикладом німецького філіального дерев'яного храму також є кірха в колонії Рудня Течинська (рис.9).

Парафіальні кірхи. Збудована у 1878 році кірха, у Рожищі була зруйнована під час війни, у 1932 році вона була відновлена без вежі, у 1925 році для храму був куплений орган із 16-звучними голосами за 9000 злотих, у 1928 році вона була облаштована

Рис. 10. Євангелічно-лютеранська кірха в Рожищі. Загальний вигляд. Фото 1942 р.

Рис. 12. Євангелічно-лютеранська кірха в Костополі. Опрацювання автора на основі матеріалів «Народного календаря 1936 р.».

Рис. 11. Євангелічно-лютеранська кірха у Володимирі-Волинському. Сучасний вигляд. Фото Н. Яцунової. 2013 р.

новими лавами, у 1929 році – двома дзвонами, 1930 році знову була збудована церковна башта, у 1936 році відбувся ремонт інтер'єру. Загальна вартість робіт склала 65000 злотих, 95% власні внески громади. Збудований у 1910 році будинок пастора, був відремонтований у 1923 році [11].

Рожищенська кірха – приклад яскраво вираженої цегляної неоготики в храмовому будівництві волинських німців. Образ храму створювався витягнутим, масивним об'ємом будівлі, завершеним апсидою

і гранованою дзвонною вежею. Особлива увага в вигляді церковної будівлі відводилась дзвонівній башті, що візуально сприймалась в перспективі вулиці і головному фасаді, що був найбільш декорований. Планувальна схема відповідала тричастинному розподілу прямокутного плану на нартекс, наву і пресвітерію. Силуетна композиція головного фасаду кірхи набуває підкреслену вертикаль за рахунок витягнутого баштового об'єму, дрібнення мас, візуального зменшення щільності форм «доверху». Під час Другої світової війни кірха була зруйнована та не відбудована (рис. 10).

Нова кірха у Володимирі-Волинському збудована та урочисто відкрита 16.10.1927 року після трьох років будівництва (рис. 11). Вартість будівництва склала 85000 злотих. Збудований новий будинок пастора [11].

Німецький храм, збудований в стилі цегляної неоготики, на щастя зберігся до нашого часу і знаходиться в хорошому стані. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Фасад кірхи виглядає досить грубо, практично відсутні членування. Особливою прикрасою будівлі є видовжені, великих розмірів, стрільчасті вікна та восьмигранний шпиль дзвонівної вежі. Завдяки своїм значним габаритам німецька кірха і сьогодні являється однією з домінант у міському середовищі Володимира-Волинського. Зараз це греко-католицький собор Св. Йосафата Кунцевича.

У 1925–1926 роках збудовано нову лютеранську кірху в Костополі (рис. 12), урочисте відкриття

якої відбулось 24 жовтня 1926 року. Вартість будівництва складала біля 40000 злотих. У 1937 році розпочалось будівництво будинку пастора, закінчилось перед початком Другої світової війни [11]. Церква в Костополі була найбільшим дерев'яним храмом німців на території Волині. Зі старого фото та рисунку, зробленого на основі матеріалів «Народного календаря» 1936 року, видно, що головною доміантою будівлі була чотирьохрівнева дзвонова вежа та шпиль шатрової покрівлі, що здіймався високо в небо.

Проведене дослідження дозволило представити модель трансляції та стабільного саморозвитку німецької етнічної архітектурно-будівельної культури. На всіх етапах розвиток архітектури поселень

волинських німців визначався балансом трьох складових: потенціалом самого національного співтовариства («привнесений» Традиціоналізм); характером та інтенсивністю відносин колоністів з сусідніми етнічними групами; ступенем втручання адміністрації та інших державних інститутів.

Яскравим проявом національних традицій та віросповідання вимушених поселенців стає кірха, побудована в неоготичному стилі. Ідейно-художній, релігійно-символічний лад «готики» більшою мірою сприяє вираженню конфесійної приналежності поселенців. В ній найбільш чітко проявляється «архітектурний симбіоз» стилістичного, планувального та об'ємно-просторового рішень, формуючий образно-художній лад західно-християнського храму.

ДЖЕРЕЛА

1. Ричков П. А. Праця Дмитра Антоновича «Німецькі впливи на українське мистецтво» в контексті сучасності. Міжнар. наук. семінар «Німецькі колонії в Галичині». — Львів. Вид-во: «Манускрипт», 1996.
2. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. — Wurzburg: Kraft, 1994.
3. Ричков П. А., Дем'янов В. О. Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення // ЗНТШ. Т. ССXLIX. Праці Комісії арх-ри та містобудування. — Львів: НТШ, 2005. — С.162–176;
4. Михайлишин О. Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921–1939 рр. — Рівне: Дятлик М., 2013. — 352 с.
5. Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині. (XIX — початок XX ст.) — Тернопіль: Підручники & Посібники, 2003. — 384 с.
6. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні // Український історичний журнал. - 1990. - № 9.
7. Костюк М. П. Німецька антропонімія на Волині (до постановки проблеми) // Тези доп. та повід. наук. семінару. — К., 1994. — С.32.
8. Костюк М. П. Пулинський німецький національний район на Волині // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. — Д.: РВВ ДНУ, 2002. — 90–96 с.
9. Костюк М. П. Українсько-німецькі культурні контакти на Волині. Kostjuk Mychajlo. Ukrajins'konimes'ki kul'turni kontakty na Volyni // Українська культура в європейському контексті. Ukrainische Kultur im europäischen Kontext. Міжнародна конференція 26–28 червня 2000 у Грайфсвальді. Internationale ukrainistik konferenz vom 26. bis 28. Juni 2000. — Greifswald, 2002. — S. 161–168.
10. Кулинич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995.
11. Schmidt Hugo Karl: Die evangelisch-lutherische Kirche in Wolhynien. — Marburg: Elwert, 1992. — 177 s., 112 Fotos, 2 Karten.
12. ДАВО, ф.46, оп.6, спр.3472. «Проект молитвенного дома в Антоновской гмине Сарненского повета».
13. ДАВО, ф.46, оп.6, спр.3485. «Проект строительства молитвенного дома в селе Бакорин, Дубенского повета».
14. ДАВО, ф.46, оп.6, спр.3211. «План молитвенного дома в колонии Старая Александровка Луцкого повета».
15. <http://www.wolhynien.de/books/hvw.htm>
16. ДАВО, ф.46, оп.6, спр.3491. «Проект строительства молитвенного дома в Рудни-Тычинской».

В статті розглядаються малодосліджені аспекти історії храмобудування волинських німців у міжвоєнний період. Констатується, що волинські німці в переважній більшості були лютеранами, хоча зрідка зустрічались інші конфесії. Увага акцентується на зведенні общинних споруд: парафіяльних і філіяльних храмів, молитовних будинків, шкіл, пасторатів, цвинтарних каплиць та інших будівель, при будівництві яких переселенці спиралися на стійкі поняття про їх просторові моделі і способи внутрішнього устрою.

This article deals with unexplored aspects of the temples construction history of Volynian Germans in Inter-War period. It is noted that the Volyn Germans overwhelmingly were Lutherans, though occasionally met other religious denominations. The attention is focused on the construction of community buildings: the parish and affiliated churches, houses of worship, schools, parsonage, cemetery chapels and other buildings in construction of which the settlers relied on their stable, a priori notion of their spatial patterns and the internal structure.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АН БССР	– Академия наук Белорусской ССР	AAN	– Archiwum Akt Nowych w Warszawie
АН СССР	– Академия наук ССР	AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
АН УССР	– Академия наук Украинской ССР	AMSW	– Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy
арк.	– аркуш	APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
МНАП у Львові	– Музей народної архітектури та побуту у Львові	BHS	– Biuletyn Historii Sztuki
АСВ	– Архітектурна спадщина Волині	BHSiK	– Buletyn Historii Sztuki i Kultury
ДАВО	– Державний архів Волинської області	BKPAN	– Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk
ДАЖО	– Державний архів Житомирської області	BUW	– Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie
ДАЛО	– Державний архів Львівської області	CHKGK	– Chelmski Konsystorz Greckokatolicki
ДАРО	– Державний архів Рівненської області	IS PAN	– Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk
див.	– дивись	KAiU	– Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
ДІКЗД	– Державний історико-культурний заповідник м. Дубно	KHKM	– Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка	MNW	– Museum Narodowe w Warszawie
ІМК РАН	– Інститут історії матеріальної культури Російської Академії Наук	PAN	– Polska Akademia Nauk
ІН НАН	– Інститут народознавства Національної Академії Наук	PPB	– Polski Przemysł Budowlany
КІБІ	– Київський інженерно-будівельний інститут	PSB	– Polski Słownik Biograficzny
КНУБА	– Київський національний університет будівництва та архітектури	PWN	– Polskie Wydawnictwo Naukowe
ЛНУ	– Львівський національний університет	PW ZAP	– Politechnika Warszawska Zakład Architektury Polskiej
МНАП	– Музей народної архітектури і побуту	RW	– Rocznik Wołyński
НАН України	– Національна Академія наук України (з 1994 р.)	SGKP	– Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego
НДІТІАМ	– Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування	SKW	– Sztuka Kresów Wschodnich
НТЕ	– Народна творчість та етнографія	TOZ	– Towarzystwo Ochrony Zabytków (Warszawa)
НУВГП	– Національний університет водного господарства та природокористування	ZW	– Ziemia Wołyńska
ПАН	– Польська Академія наук		
РДВІА	– Російський Державний військово-історичний архів (Москва)		
РДІА	– Російський Державний історичний архів (Санкт-Петербург)		
РОКМ	– Рівненський обласний краєзнавчий музей		
спр.	– справа		
УРЕ	– Українська Радянська енциклопедія		
ф.	– фонд		
ЦДІАК	– Центральний державний історичний архів у Києві		
ЦНИИТИА	– Центральный научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры		

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир Степанович (м. Львів) – доктор історичних наук, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

БЕНЕДЮК Павло Олександрович (м. Рівне) – магістр архітектури, аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування.

ЗАВАДА Віктор Тимофійович (м. Київ) – головний науковий співробітник Всеукраїнського науково-методичного та дослідно-інформаційного центру архітектурної спадщини Мінрегіонбуду України, доцент кафедри дизайну архітектурного середовища Київського національного університету будівництва і архітектури.

ЗБРУЦЬКИЙ Олексій Миколайович (м. Київ) – мистецтвознавець, молодший науковий співробітник НДІ історії архітектури та містобудування.

ЛЕСИК Олександр Володимирович (м. Луцьк) – доктор архітектури, професор. Директор інституту мистецтв Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

МИХАЙЛИШИН Ольга Леонідівна (м. Рівне) – доктор архітектури, завідувач кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування, дійсний член ICOMOS.

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович (м. Дубно) – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно; аспірант кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

РАДОВИЧ Роман Богданович (м. Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Історичної етнології Інституту народознавства НАН України.

РИЧКОВ Петро Анатолійович (м. Рівне) – доктор архітектури, професор кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування, професор кафедри реставрації пам'яток Люблінської Політехніки.

СЕРГЮК Ірина Миколаївна (м. Рівне) – магістр архітектури, аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування.

СИГОВСЬКИЙ Павел (м. Люблін, Польща) – історик мистецтв.

СІНКЕВИЧ Оксана Володимирівна (м. Львів) – Національний університет «Львівська політехніка», асистент кафедри дизайну архітектурного середовища.

ШАПРАН Софія Юріївна (м. Рівне) – магістр архітектури, аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування.

ЯЦУНОВА Наталія Анатоліївна (м. Рівне) – магістр архітектури, аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування.

ЗМІСТ

Передмова	5
-----------------	---

СТАТТІ

Александрович В. Оборонні вежі середини XVI ст. в структурі бастионних укріплень Олицького замку XVII ст.	7
Завада В. До проблеми історико-типологічної атрибуції волинських дерев'яних храмів XVI - XVII століть	12
Лесик О. Пристосування пам'яток архітектури України для нових потреб: сучасна проблематика	22
Михайлишин О. Архітектура комплексу Волинських Торгів 1930-1938 років у Рівному: європейський контекст та сила традиції	27
Радович Р. Особливості забудови двору та специфіка господарських будівель на Галицькій Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)	37
Ричков П. «Альбом краєвидів Волині» Генрика Пейера як джерело архітектурної історіографії	48
Ричков П. Історичні плани Луцька XVIII – XIX ст. в архівах Петербурга та Москви	64
Ричков П. Корець і Катербург: два урбаністичні експерименти на Волині в кінці XVIII ст.	76
Пшеничний Ю. Топографія та опис католицької парафіяльної забудови у Дубні в кінці XVIII – на початку XIX ст.	82
Sygowski P. Miasteczko Maciejów (obecnie Лукив) na Wołyniu i jego cerkiew w XVIII wieku	92

ПОВІДОМЛЕННЯ

Бенедюк П. Церква Собору Пресвятої Богородиці в с. Опарипси: забута пам'ятка чи незнаний твір автора	101
Збруцький О. Плебанія (будинок ксьондза костьолу Іоанна Хрестителя) в місті Ізяславі Хмельницької області	105
Сергіюк І. Військовий гарнізон як фактор просторового розвитку повітових міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст.	109
Сінкевич О. Інтеграція театральних-видовищних комплексів в міську структуру на базі історично сформованої театральної мережі м. Рівного	113
Шапран С. Архітектурно-конструктивні вирішення млинів Волині періоду XIX – початку XX ст.	118
Шапран С. Вплив соціально-економічних чинників на типологію виробничих об'єктів Волині XIX – поч. XX ст.	123
Яцунова Н. Сакральна архітектура німецьких колоністів на Волині в міжвоєнну добу	129
Умовні скорочення	137
Коротко про авторів	138

CONTENTS

Preface	5
Aleksandrovich V. Fortified towers from the middle of the 16th century in the bastion structure of Olyka castle in the 17th century.....	7
Zawada V. To the problem of the historical and typological attribution of Volhynian wooden churches of 16th and 17th centuries	12
Lesyk A. Adaptation of architectural monuments of Ukraine to the new needs: contemporary problems	22
Mykhailyshyn O. The architecture of the Volhynian bidding complex in Rivne (1930-1938): the European context and the power of tradition.....	27
Radovych G. Peculiarities of yard development and specifics of the outhouses in Galician Volhynia (2nd half of 19th and beginning of 20th century)	37
Rychkov P. "Album widoków Wołynia" by Henryk Payer as a source of architectural historiography....	46
Rychkov P. Historical plans of Lutsk from 18th and 19th centuries in the archives of St. Petersburg and Moscow	64
Rychkov P. Korets and Katerburg: two urban experiments in Volhynia in the late 18th century.....	76
Pshenychny Y. Topography and description of Catholic parish land in Dubno town in the late 18th and early 19th century.....	82
Sygowski P. Township of Matseyov (now Lukiv) in Volhynia and its church in the 18th century	92
Benediuk P. Church of the Blessed Virgin Mary in Oparysy village: the forgotten monument or unknown author's work	101
Zbrutski O. Rectory (priest house of the St. John the Baptist Church) in the town of Iziaslav, Ukraine, Khmelnytsky region	105
Serhiuk I. Military garrisons as a spatial development factor in Volhynian county towns in the second half of the 19th and early 20th centuries.....	109
Sinkevych O. Integration of theatrical entertainment complexes in the urban structure based of historically developed theatrical network in Rivne.....	113
Shapran S. Architectural and constructive solutions of the mills in Volhynia from the 19th to the beginning of 20th century.....	118
Shapran S. The Influence of socio-economic factors on the typology of manufacturing entities of Volhynia from the 19th to the beginning of 20th centuries	123
Yatsunova N. Sacred architecture of German colonists in Volhynia in the interwar year	129
Abbreviations	137
Briefly about the authors	138

Наукове видання

**АРХІТЕКТУРНА
СПАДЩИНА ВОЛИНІ**

Випуск 4

Комп'ютерна верстка та дизайн

Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій

Віктор Луц